

**ISSN 2220-7929 (Print)**  
**ISSN 3083-5623 (Online)**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

# **ВІСНИК**

**Харківського національного університету  
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «ІСТОРИЯ»**

**Випуск 68**

**Харків 2025**

УДК 93/94

Засновник: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Засновано 1964 року.

Періодичність видання: 2 рази на рік.

У «Віснику» публікуються статті, які присвячені актуальним проблемам історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 30 від 24.11.2025 р.).*

**Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.  
Серія «Історія»:**

Головний редактор — Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Редактор випуску — Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Відповідальний секретар — Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Балишев М. А., д-р іст. наук, старший дослідник (Центральний державний науково-технічний архів України)

Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет імені Кардинала Стефана Вишинського, Польща)

Журба О. І., д-р іст. наук, професор (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна)

Зелінський А. Л., д-р іст. наук, в.о. провідного наукового співробітника (Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Крульчик К., д-р іст. наук, професор (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Куліков В. О., д-р іст. наук, доцент (Український католицький університет, Україна)

Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Мизгін К. В., д-р іст. наук, ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Студенна-Скруква М., д-р іст. наук (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Флорін М., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Мережа Макса Вебера у Східній Європі, Німеччина)

Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

**Адреса редакційної колегії:**

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний вебсайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04452 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15).

**ISSN 2220-7929 (Print)**  
**ISSN 3083-5623 (Online)**

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE  
OF UKRAINE

# **The Journal**

of V. N. Karazin Kharkiv National University

**Series History**

**No. 68**

**Kharkiv 2025**

УДК 93/94

Founder: V. N. Karazin Kharkiv National University.

Founded in 1964.

Publication frequency: semiannually.

The Journal seeks to publish articles that address current issues in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography, and source studies. It targets researchers, experts, university lecturers, post-graduate students, and university undergraduates.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

*The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 30 from 24.11.2025).*

**The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History**

Editor-in-Chief — Posokhov S. I., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Issue Editor — Liubavskiy R. H., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Editorial Coordinator — Rachkov Ye. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Balyshv M. A., Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher (Central State Scientific-Technical Archive of Ukraine)

Florin M., Doctor of Historical Sciences, Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Max Weber Network Eastern Europe, Germany)

Górac A., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cardinal Stefan Wyszyński University, Poland)

Ivashchenko V. Yu., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kiselyova Yu. A., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Królczyk K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland)

Kulik V. O., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukrainian Catholic University, Ukraine)

Liubychev M. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Myzgin K. V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Posokhova L. Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Shramko I. B., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Studenna-Skrukwa M., Doctor of Historical Sciences (Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland)

Zelinskyi A. L., Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher (Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine)

Zhurba O. I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine)

**The Editorial Board Address:**

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04452 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15).

## ЗМІСТ

Передмова .....	9
-----------------	---

### СТАТТІ

<i>Волосник Ю.</i> Закриття храмів на Харківщині під час Великого терору та напередодні німецько-радянської війни (1937–1941 років).....	12
<i>Гошко Т.</i> Репродуктивні функції жінок, вагітність і пологи в польській природничій літературі XVI століття .....	27
<i>Долинська М.</i> До питання походження міських сіл у пізньосередньовічному Львові .....	49
<i>Карліна О.</i> Магістрати та їхня діяльність у Волинській губернії (кінець XVIII століття – початок 1860-х років) .....	61
<i>Клименко О.</i> Пам'ятати по-радянськи: спогади робітників 1930-х років .....	81
<i>Любавський Р.</i> Дружини іноземних фахівців в УСРР на початку 1930-х років .....	93
<i>Нестеренко В.</i> Стратегії подолання дитячих травматичних спогадів: досвід Другої світової війни .....	112
<i>Сабадаш В.</i> Українсько-російські відносини у просторах пам'яті міст України (1991–2024) .....	126
<i>Харченко А.</i> Мережування єврейського театру в пізньоімперський період: «трупі складаються виключно з євреїв... вдаються до вживання єврейського жаргону» (1870–1910 роки) .....	142
<i>Ховтура А.</i> Організація соціального захисту в губернських містах Лівобережної України (наприкінці XVIII – на початку XX століття). 161	

**Шандра І.** «Виявилися більшими європейцями, ніж ми»: польські інженери в промислових центрах Сходу України (друга половина XIX – початок XX століття)..... 180

**Шандра В.** Місто у війні: Київ і кияни у Першій світовій .....201

**Якуба О.** Зміна топонімів Харкова у 2015–2023 роках як складова трансформації міського простору.....222

## ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

**Журавльов Д.** Звивистий шлях колісниці козацького Марса (Рецензія на книгу: О. Сокирко. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.) ..... 245

**Посохова Л.** Церква на порубіжжі (Рецензія на книгу: Маслійчук В. Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр. Львів: Видавництво УКУ, 2025. 356 с. Серія «Київське християнство», т. 38)..... 253

**Скубій І.** Радянська матеріальність та її численні темпоральності (Рецензія на книгу: Deschepper J., Kalashnikov A., Rossi F., eds. Time and Material Culture: Rethinking Soviet Temporalities. Abingdon, Oxon: Routledge, 2025. 276 p.) ..... 265

## ІНФОРМАЦІЯ

**Федишин Н.** Конференція «Соціальний досвід, релігійні практики та повсякденне життя в містах Центрально-Східної Європи ранньомодерного періоду» .....273

## IN MEMORIAM

Сергій Олександрович Наумов (1958–2025).....282

## CONTENTS

Foreword .....	9
----------------	---

### ARTICLES

<i>Volosnyk Yu.</i> The Closure of Churches in the Kharkiv Region During the Great Terror and on the Eve of the German-Soviet War (1937–1941).....	12
<i>Hoszko T.</i> Reproductive Functions of Women, Pregnancy, and Childbirth in the Polish Natural History Literature of the 16th Century .....	27
<i>Dolynska M.</i> Some Remarks on the Question of the Origin of Villages Owned by the Late Medieval Lviv .....	49
<i>Karlina O.</i> Town Councils and Their Routine Activities in Volyn Governorate (Late 18th Century – Early 1860s) .....	61
<i>Klymenko O.</i> Remembering in the Soviet Way: Workers’ Memoirs of the 1930s.....	81
<i>Liubavskiy R.</i> The Wives of Foreign Specialists in the Ukrainian SSR in the Early 1930s.....	93
<i>Nesterenko V.</i> Strategies for Overcoming Childhood Traumatic Memories: The Experience of World War II.....	112
<i>Sabadash V.</i> Ukrainian–Russian Relations in the Memory Spaces of Ukrainian Cities (1991–2024) .....	126
<i>Kharchenko A.</i> The Jewish Theatrical Network in the Late Empire: “The Troupe Consists Solely of Jews... Resorting to the Use of Jewish Jargon” (1870s–1910s) .....	142
<i>Khovtura A.</i> Organization of Social Protection in the Provincial Cities of Left-Bank Ukraine (Late 18th – Early 20th Centuries) .....	161
<i>Shandra I.</i> “They Proved to Be More European Than Us”: Polish Engineers in the Industrial Centers of Eastern Ukraine (Later Half of the 19th–Early 20th Century) .....	180

**Shandra V.** City at War: Kyiv and Kyivans in World War I ..... 201

**Yakuba O.** Change of Toponyms as Part of the Urban Space Transformation in Kharkiv (2015–2023)..... 222

## REVIEWS

**Zhuravlev D.** The Winding Path of the Chariot of the Cossack Mars (Book Review: Sokyрко O. Kozats'kyj Mars: Derzhava ta vijs'ko Kozats'koho Het'manatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764. Kyiv: Tempora, 2023. 912 s.) ..... 245

**Posokhova L.** The Church on the Borderland (Book Review: Maslijchuk V. Tserkva na rosij's'ko-ukrains'komu prykordonni. Bilhorods'ka ieparkhiia u 1660-kh – 1740-kh rr. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 2025. 356 s. Seriiia «Kyivs'ke khrystyanstvo», t. 38) ..... 253

**Skubii I.** Soviet Material Culture and Its (Un)Seen Temporalities (Book Review: Deschepper J., Kalashnikov A., Rossi F., eds. Time and Material Culture: Rethinking Soviet Temporalities. Abingdon, Oxon: Routledge, 2025. 276 p.) ... 265

## INFORMATION

**Fedyshyn N.** Conference “Social Experience, Religious Practices and Everyday Life in the Cities of Central and Eastern Europe in the Early Modern Period” ..... 273

## IN MEMORIAM

Serhiy Oleksandrovych Naumov (1958–2025)..... 282

## ПЕРЕДМОВА

Перед Вами випуск «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”». Публікації цього видання сфокусовані на міському просторі і розмаїтті практик соціальних акторів, що у ньому взаємодіють. Статті і рецензії відображають наукові пошуки співробітників, аспірантів кафедри історії України, колег по цеху, що долучились до цього видання. Хронологічний спектр текстів різноманітний — від ранньомодерного до сучасності. Автори спираються на широке коло джерел і демонструють різні методологічні підходи.

У блоці ранньомодерних і пізньоімперських досліджень науковці аналізують зміни міського ландшафту, інституційних практик і соціальної інфраструктури. Тетяна Гошко досліджує репродуктивні практики та уявлення про жіноче тіло в польській природничій літературі XVI ст., висвітлює культурні коди тогочасного знання. Мар’яна Долинська звертається до проблеми походження міських сіл пізньосередньовічного Львова, аналізує їх правовий статус і роль у структурі міського простору. Стаття Оксани Карліної присвячена діяльності магістратів Волинської губернії наприкінці XVIII — на початку 1860-х рр. Авторка акцентує увагу на адміністративній тяглоті та модернізаційних імпульсах імперського управління. У схожій проблематиці працює Анастасія Ховтура, яка аналізує організацію соціального захисту в губернських містах Лівобережної України, висвітлює формування системи благодійних та опікунських установ. Артем Харченко реконструює практики і особливості функціонування єврейських театральних труп у 1870–1910 рр., мовні стратегії та динаміку єврейського сценічного середовища в умовах багатонаціональної імперії.

Статті, присвячені новітній і радянській історії, тяжіють до аналізу повсякденних практик, процесів трансформації міського простору та проблем історичної пам’яті. Юрій Волосник досліджує політику закриття храмів на Харківщині в 1937–1941 рр., показуючи локальні механізми радянської антирелігійної кампанії. Оксана Клименко аналізує формування радянських наративів про робітників 1930-х рр.,

окреслює специфіку радянських режимів пам'ятання. Стаття Романа Любавського зосереджена на вивченні досвіду дружин іноземних фахівців в УСРР початку 1930-х рр. Такий підхід дозволяє аналізувати індустріалізацію через досвіди соціальних акторів, малопомітних у історичних студіях з теми. Вікторія Нестеренко основи усноісторичних джерел вивчає стратегії подолання дитячих спогадів про Другу світову війну. Олександр Якуба аналізує зміну топонімів Харкова у 2015–2023 рр. як інструмент переозначення міського простору в умовах нової політики пам'яті. Трансформацію міських символічних ландшафтів в контексті українсько-російські відносин 1991–2024 рр. дослідила Влада Сабадаш.

Традиційно звершують випуск рецензії та огляди. Ірина Скубій пропонує огляд нової монографії про концептуальне осмислення (не) видимих темпоральностей радянської матеріальної культури. Денис Журавльов аналізує ґрунтовне дослідження Олексія Сокирка. Людмила Посохова підготувала рецензію на нову працю Володимира Маслійчука про конфесійні взаємини у прикордонному регіоні XVII–XVIII ст. Інформаційний блок завершує повідомлення Наталії Федішин про конференцію, присвячену міській історії Центрально-Східної Європи ранньомодерного періоду.

Завершує випуск розділ «In memoriam» професора кафедри історії України Сергія Олександровича Наумова. Його світлій пам'яті ми присвячуємо цей випуск.

Роман Любавський

**CTATTI**

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-01>  
УДК 322.24(477.54-25)(091)“1937/1941”

## Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

Email: [yu.p.volosnyk@karazin.ua](mailto:yu.p.volosnyk@karazin.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

### ЗАКРИТТЯ ХРАМІВ НА ХАРКІВЩИНІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ ТА НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1937–1941 РОКІВ)

*Стаття присвячена вивченню процесу закриття церков і молитовень на Харківщині в умовах Великого терору та після його завершення в період, що передував німецько-радянській війні. В статті розкрито актуальність цієї теми та необхідність її подальшого опрацювання. На основі аналізу вітчизняної історіографії зроблено висновок про недостатній рівень дослідження цієї проблематики (зазвичай автори обмежуються 1920 – серединою 1930-х рр., коли в країні припинили функціонування більшість церков і молитовень). Також здійснено огляд джерельної бази статті, основних її складових. У статті розглядається процес безперервного закриття під тиском тоталітарної влади тих нечисленних церков і молитовень, що ще продовжували попри дуже важкі умови, що склалися в 1937–1941 рр., функціонувати на території Харківської області.*

**Як цитувати:** Волосник Ю. П. Закриття храмів на Харківщині під час Великого терору та напередодні німецько-радянської війни (1937–1941 років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 12-26. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-01>

**How to cite:** Volosnyk Yu. The Closure of Churches in the Kharkiv Region During the Great Terror and on the Eve of the German-Soviet War (1937–1941). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 12-26. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-01> (In Ukrainian)

© Волосник Ю. П., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*Проводячи антирелігійну політику, державні органи з метою зменшення кількості працюючих молитовень активно застосовували цілий арсенал «перевіраних» засобів. В умовах Великого терору внаслідок масових арештів священнослужителів і членів церковного активу органи місцевої влади, використовуючи ситуацію, що склалася, під різними приводами намагались закрити храми, а після цього їхні приміщення передавали під різні «культурні установи». Під час і після завершення Великого терору для припинення діяльності церков представниками влади досить широко використовувалася соціальна демагогія, постійні послання під час ухвалення відповідних рішень на «волю» нібито самих «широких мас виборців». Також з метою закриття певного храму владними структурами використовувався (нерідко надуманий) мотив нібито незадовільного (або аварійного) стану його будівлі, що могло становити загрозу життю та здоров'ю віруючих громадян. Часто закриті за постановою органів влади церкви і молитовні підлягали зносу, а будівельний матеріал зруйнованих у такий спосіб храмів мав використовуватися для будівництва інших об'єктів. Внаслідок активного здійснення процесу закриття церков і молитовень, що охопив усі релігійні конфесії, в області перед німецько-радянською війною залишилися чинними всього декілька храмів на території Харкова.*

**Ключові слова:** Харківщина, закриття церков і молитовень, Великий терор, священнослужителі, антирелігійна політика, релігійні конфесії.

Процес закриття храмів як важлива складова більшовицької антирелігійної політики активно відбувався з кінця 1920-х до початку 1940-х років. У той же час слід зазначити, що він досліджений нерівномірно, і, як правило, обмежується 1920 — серединою 1930-х рр., коли в країні припинила функціонування (а нерідко й існування) більшість церков і молитовень (Ignatuscha 2004, Paschenko, Kurydon 2004, Vedeneev 2016, Dickinson 2000). Проте період Великого терору та час напередодні радянсько-німецької війни в цьому плані ще вивчені доволі епізодично та схематично. Сказане значною мірою стосується і Харківського регіону.

Мета статті — показати перебіг процесу закриття храмів на Харківщині в умовах Великого терору та після його закінчення.

Хронологічні межі статті: 1937 р. – червень 1941 р., охоплюють час від часу Великого терору до початку радянсько-німецької війни.

Територіальні межі: територія Харківщини в адміністративних кордонах 1937–1941 рр.

Джерельну базу статті складають такі групи джерел: законодавчі акти, опубліковані тематичні збірки, періодична преса, архівні матеріали.

Внаслідок масового закриття церков і молитовних будинків у першій половині – середині 1930-х рр. у Харківській області станом на 1 жовтня 1936 р. формально чинними залишалися тільки 200 храмів з 909, що функціонували до 1917 р. (або лише 22,2 % від дореволюційної кількості) (Ignatuscha 2004, 238). В умовах здійснення Великого терору у Харківському регіоні, як і по всій Україні, безперервно тривав процес закриття ще працюючих храмів. За відомостями С. В. Кульчицького у травні 1937 р. у Харкові діяло лише 5 церков (для порівняння: у Києві тоді діяло 8, Херсоні — 4, Дніпропетровську та Одесі — по 3, в Житомирі, Запоріжжі, Миколаєві, Полтаві, Чернігові — по 2), а всього в Україні було тоді 850 функціонуючих церков (Kul'chickiy 2013, 2, 617). Це при тому, що ще в 1932 р. в Україні функціонувало 9 тис. церков (Volosnyk 2024, 65, 136). Тобто за 5 років кількість чинних храмів в республіці скоротилася більше ніж вдсятеро!

Проте навіть в умовах тотального терору віруючі, попри чималий для себе ризик, виявляючи мужність і стійкість духу, продовжували (посилаючись при цьому на Конституцію 1936 р., що декларувала «свободу совісті») звертатися до вищих органів влади з вимогами відкрити церкви і молитовні. Так, лише за час з 29 березня по 1 травня 1937 р. було подано 270 заяв від віруючих про відкриття молитовних будинків по УСРР (за вісім місяців 1936 р. було подано 369 таких заяв) (Volosnyk 2022, 61, 57).

Новим поштовхом для подальшого закриття ще чинних храмів стали неприємні для влади наслідки (утаємненого нею) перепису населення 1937 р. Вони засвідчили, що переважна більшість суспільства, особливо в сільській місцевості, всупереч твердженням радянської пропаганди, є віруючою (Kul'chickiy 2013, 2, 617). Відтак, більшовицьке керівництво, що зовсім не «прагнуло» відмовлятися від ідеї побудови «безрелігійного суспільства», не тільки не збиралося зупиняти процес примусового закриття церков, але й всіляко продовжувало його форсувати (Odintcov 1995, 2, 38).

Користуючись обставинами Великого терору, тоталітарна влада намагалася повністю припинити функціонування тих небагатих храмів, що ще діяли. Для цього застосовувалися різноманітні методи. Особливо «популярним» було використання вже добре перевіреного «аргументу» — щоб задовольнити начебто бажання «самих трудящих мас» закрити храми. Так, у березні 1938 р. президія виконкому Харківської обласної ради ухвалила таке рішення: «Зважаючи на те, що за закриття молитовного будинку в с. Липці Липецького району підписалося 63 % виборців, задовольнити клопотання людності с. Липці — молитовний будинок закрити. Дозволити Липецькій раді використовувати цей будинок під культурно-освітні заклади. Просити ЦВК УРСР цю постанову затвердити»<sup>1</sup>.

В інших випадках закриття храмів відбувалося під тим приводом, що немає охочих взяти їх у користування, бо це була одна з обов'язкових вимог закону<sup>2</sup>. Так, 11 лютого 1937 р. президія Харківського облвиконкому прийняла рішення про закриття двох молитовних будинків у різних населених пунктах області під тим приводом, що «церковні п'ятидесятки, у користуванні яких вони знаходилися в селищах, розпалися, а охочих взяти їх у користування немає»<sup>3</sup>.

У середині вересня 1937 р. до голови раднаркому СРСР В. Молотова звернулися мешканці сільської глибинки — с. Лютенька Харківської області. У листі йшлося: «В селі Лютеньки Гадяцького району (він входив тоді до складу Харківської області — Ю. В.) ... вороги народу хочуть знищити велику історичну пам'ятку — колишню Успенську церкву. Їй 300 років. Такої немає на всій території Харківської і Полтавської губерній. Пам'ятка має велику красу. Вона витримала облогу шведів. Протягом трьохсот років її жаліли. Ми не церковники, але знищення великих історичних пам'яток не можна без гніву спостерігати. Якщо Ви, т. Голова, не з варварами дикими, то припиніть

<sup>1</sup> Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-3858 (фонд Харківського облвиконкому). Оп. 2. Спр. 19. Арк. 20 зв.

<sup>2</sup> Зібрання законів і розпоряджень робітничого і селянського уряду (ЗЗ) УСРР. 1935. №41. Ст. 188.

<sup>3</sup> ДАХО. Ф.Р-3858. Оп. 3858. Спр. 3. Арк. 11 зв.

це дике і сумне явище. Накажіть взяти під охорону історичну пам'ятку, колишню Успенську церкву, і відновити частково збиток, щоб не раділи вороги народу, щоб не ширили незадоволення серед народу. Багато громадян, та горе, що підписатись не можна, бо поламають і понівечать за це. Дайте негайно по телеграфу розпорядження» (Paschenko, Kyrydon 2004, 266–267). І хоча цей лист залишився без відповіді керівника радянського уряду, сама церква пережила лихоліття 1930-х років, завалившись без необхідної реставрації вже у 1973 р. (Paschenko, Kyrydon 2004, 267).

Ситуацію суттєво погіршувала та обставина, що під час Великого терору НКВС СРСР прийняв 5 січня 1938 р. нове розпорядження про закриття церков. Рішення про закриття церкви, згідно з новими правилами, можна було ухвалити якщо: 1) у ній збираються «ворожі державі елементи»; 2) якщо за користування храмом віруючі не сплачують належних платежів; 3) коли місцевість охоплена епідемією; 4) коли місцеве населення вимагає закриття храму; 5) коли церкву використовують ворожі владі сили<sup>4</sup>. Але для закриття церков влада могла використовувати і безліч інших приводів. Упродовж 1938–1939 рр. було подано 8 тис. заявок на закриття храмів<sup>5</sup>.

Як зазначалося вище, дуже часто, ухвалюючи рішення про закриття певного храму, влада демагогічно прикривалась тим, що це буцімто вимагають самі виборці, при чому таких переважна більшість. Так, постановою президії Харківської обласної ради від 15 березня 1938 р. було зачинено одразу 4 молитовних будинки в Чугуївському районі: в с. Коробочкіному, Зарожному, Чугуєві та Зачуговці<sup>6</sup> (м. Чугуїв). Так, ухвалюючи рішення про закриття Преображенського храму в Чугуєві, облрада посилалась на те, що за таке рішення висловилися 79,3 % виборців цієї дільниці<sup>7</sup>.

<sup>4</sup> Мартирологія українських церков у 4 т. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто, Балтимор: Українське видавництво «Смолоскіп» ім. В. Симоненка, 1987. С. 1042.

<sup>5</sup> Там само.

<sup>6</sup> ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 14 зв.-15.

<sup>7</sup> Там само. Арк. 15.

Своїм рішенням від 15 червня 1939 р. президія Харківського обласного виконкому закрила одразу 4 церкви в різних населених пунктах області та передала їх під клуби. Це рішення облвиконком мотивував тим, що за закриття цих храмів проголосувала більшість (від 75 % до 90,8 %) виборців цих селищ<sup>8</sup>. Цікаво, що при закритті молитовного будинку в с. Дергачі Харківський облвиконком так сформулював своє рішення: «Зважаючи на те, що молитовний будинок (колишня церква Різдва Богородиці) в с. Дергачах для релігійних обрядів не використовується, сама будівля за вітхістю загрожує обвалом, а за використання будівельних матеріалів з цього молитовного будинку для будівництва культурного закладу дали свої підписи 3368, або 76 %, виборців» президія Харківського облвиконкому ухвалила рішення підтримати клопотання мешканців Дергачів<sup>9</sup>. Таких рішень тоді приймалося чимало<sup>10</sup>.

Процес закриття храмів на Харківщині тривав аж до самого початку війни з гітлерівською Німеччиною. Загалом за період з лютого 1937 р. по червень 1941 р. питання про закриття церков і молитовень на засіданнях Харківського облвиконкому, за нашими підрахунками, розглядалися майже два десятки разів. У деяких випадках, як показано вище, облвиконком ухвалював рішення про закриття одразу декількох (двох, трьох, чотирьох і навіть більше) церков і молитовень<sup>11</sup>.

Часто-густо рішення про закриття тих або інших церков ухвалювалися органами місцевої влади під приводом того, що ці храми не використовуються для відправлення релігійних обрядів, не ремонтуються та руйнуються, а на вивішені упродовж трьох місяців об'яви про оренду приміщень церкви охочих орендувати немає. Остання вимога, як пам'ятаємо, була прописана в чинному законодавстві. Під таким «благовидним» приводом лише у 1940–1941 рр. були закриті Іоано-Усекновенська, Трьохсвятська (Гольбергівська), Петропавлівська церкви та римо-ка-

<sup>8</sup> ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 85. Арк. 20, 21.

<sup>9</sup> Там само. Арк. 21.

<sup>10</sup> Мартирологія українських церков. Т. 1. С. 1040.

<sup>11</sup> ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 85. Арк. 20-21; Спр. 310. Арк. 60-62; Спр. 3. Арк. 36-38.

толицький храм у Харкові<sup>12</sup>. Наприклад, 10 грудня 1940 р. на засіданні виконкому Харківської обласної ради було ухвалено рішення про закриття римо-католицького костелу в Харкові та передання його приміщення Харківському державному театру ім. Т. Г. Шевченка<sup>13</sup>. Одночасно облвиконком ухвалює рішення про закриття Трьохсвятської та Петропавлівської церков у Харкові, передавши приміщення першої з названих церков під атеїстичний музей<sup>14</sup>.

Навіть незадовго до нацистського вторгнення в СРСР (25 березня, 5 травня і 7 червня 1941 р.) Харківський облвиконком активно обговорює та ухвалює рішення про офіційне закриття кількох церков: у с. Малинівка Чугуївського району; церкви в с. Золочів та Івано-Усекновінської церкви у Харкові<sup>15</sup>. Так, 7 червня 1941 р. Харківський облвиконком після доповіді свого юрисконсульта (з характерним і багато в чому символічним прізвищем Рогатих) ухвалив рішення про закриття в Харкові Івано-Усекновенської церкви (що розташовується на цвинтарі по тодішній вул. Пушкінській — тепер це парк Молодіжний). У рішенні про закриття цієї церкви облвиконком знов посилався на встановлену законом процедуру: «Зважаючи на те, що колишня Усекновенська церква, яка міститься на закритому міському цвинтарі в м. Харків по Пушкінській вулиці для релігійних обрядів не використовується з 1940 р., приміщення не ремонтується і руйнується, а на вивішені протягом трьох місяців об'яви про здачу в орендне користування охочих орендувати будинок церкви не знайшлося, — виконком Харківської обласної ради депутатів ... на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 4 листопада 1935 р. постановив: постанову Харківської міськради від 6 травня 1941 р. про закриття Усекновенської церкви затвердити»<sup>16</sup>.

Слід зауважити, що в цей відрізок часу закриття церков часто відбувалося внаслідок репресій проти священників, що служили в цих

<sup>12</sup> ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 37. Спр. 315. Арк. 61.

<sup>13</sup> Там само. Арк. 36-37.

<sup>14</sup> Там само. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 37.

<sup>15</sup> Там само. Спр. 298. Арк. 56; Спр. 311. Арк. 53-54; Спр. 315. Арк. 60-62.

<sup>16</sup> Там само. Спр. 315. Арк. 61.

храмах. Так було й у випадку з оновленською Івано-Усекновенською (кол. Кладовищенською) церквою. Тут у 1937 р. служив священником Олексій Булдовський — син митрополита Ф. Булдовського (очільника Соборно-єпископської церкви України)<sup>17</sup>. Після його арешту та страти в агентурній справі «Хамелеони» (оновленці) (було заарештовано понад 70 осіб, з яких більшість розстріляно!)<sup>18</sup> храм перестав функціонувати.

Петропавлівську церкву на Журавлівці в Харкові рішенням Харківського облвиконкому закрили (у грудні 1940 р.) вже після того, як органами НКВС був арештований та репресований (1938 р.) священник цієї церкви Андрій Толмачов. Він проходив у справі оновленського архієпископа І. М. Славгородського, звинуваченого в антирадянській діяльності та репресованого<sup>19</sup>.

Римо-католицький костел по вулиці Гоголя закрили через два роки після того, як НКВС була заарештована та засуджена до розстрілу (1938 р.) ціла група керівників вірменської громади в Харкові, зокрема очільник (з 1936 р.) вірмено-григоріанської церкви в Україні Григорій Абгарян та священнослужитель — католик Карапет Єганян (у Харкові громада вірмен-католиків існувала при римо-католицькому костелі Пречистої Діви Марії). Було закрито й вірмено-григоріанську церкву святого Григорія по вулиці Чернишевській, настоятелем якої у 1926–1938рр. був Г. М. Абгарян (Kocharyan 2012, 11–12).

В багатьох випадках місцеві органи влади ухвалювали рішення про закриття храмів, нерідко посилаючись на їхній аварійний стан (до якого вони були доведені діями самої ж влади) та небезпеку руйнування. Так, приймаючи рішення про закриття церкви у с. Золочів (5 травня 1941 р.) Харківський облвиконком записав: «Зважаючи на те, що церква в с. Золочів протягом декількох років не використовується, напівзруйнована і загрожує завалитись — тому дозволити виконкому Золочівської селищної ради використати будівлю церкви як будівельний

---

<sup>17</sup> ДАХО. Ф. Р-6452 (фонд карних справ громадян, репресованих позасудовими органами м. Харкова та Харківської області). Оп. 2. Спр. 7607. Арк. 231-232, 249.

<sup>18</sup> Там само. Арк. 501.

<sup>19</sup> Там само. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 37; Ф. Р-6452. Оп. 2. Спр. 2304. Арк.1, 7, 295, 296.

матеріал на будівництво культурних закладів селища»<sup>20</sup>. 7 червня 1941 р. облвиконкомом приймається рішення і про розібрання будівель церков у с. Старовірівка та Червоний Донець. Як аргумент облвиконком знову використовує незадовільний (аварійний) стан церковних будівель, що буцімто загрожує життю тих, хто відвідує храм. Будівельний матеріал після розібрання зазначених церков планувалося в подальшому використати для ремонту шкіл<sup>21</sup>. Характерно, що це закриття храмів місцевою владою відбувалося на тлі посилення нової хвилі репресій проти духовенства і вірян напередодні війни з гітлерівським райхом.

Внаслідок подібних ухвал місцевої влади в області склалася вкрай важка ситуація з чинними храмами. Так, у 1937 р., коли архиєпископом Харківським та Охтирським було призначено Олександра (О. Ф. Петровського), то лише під його керівництвом у Харківській області ще функціонували 14 православних церков. Та вже через невеликий проміжок часу чинними в Харкові залишилися тільки 3 церкви: Трьохсвятительська («Гольбергська», яка належала оновленцям), Озерянська (на території закритого владою ще в 1920-х рр. чоловічого Покровського монастиря) та Казанська. Остання церква в цей час виконувала функції кафедральної (Kudelko, Pavlova, Schvec 1999, 87). Ще чинні церкви в Харкові та інших містах активно зачинялись владою саме через те, що навіть у жорстоких умовах Великого терору та після його припинення десятки тисяч вірян продовжували (особливо під час Великодніх свят) відвідувати богослужіння, що місцеве компартійне керівництво сприймало як виклик (Volosnyk 2022, 61, 73; Schelkunov 2019, 124).

Невдовзі в Харківській єпархії функціонував лише один храм — це Свято-Казанська церква на Лисій горі у м. Харків. Після того як 20 квітня 1939 р. був закритий оновленський собор (Трьохсвятительський храм), оновленці з дозволу влади також перейшли до Казанської церкви, де їм було виділено приділ Серафима Саровського. Віруючі РПЦ, що підпорядковувалася місцевому патріаршому престолу Сергію (Страгородському), відділилися від них цегляною стіною, зали-

<sup>20</sup> ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2.Спр. 310.Арк. 27.

<sup>21</sup> Там само. Спр. 315. Арк. 60-61.

шивши для себе лише третю частину площі цього храму (Pravoslavnaia enciklopediya Khar'kovschiny, 2009, 43). Настоятелем Казанської церкви в 1941 р. став протоієрей Олексій Рудаков (Pravoslavnaia enciklopediya Khar'kovschiny, 2009, 43).

Проте навіть у цей час тоталітарна влада не завжди могла діяти всупереч волі спільноти вірян. Про це свідчить такий випадок. Голова Харківської обласної ради спілки воєвничих безвірників України М. Корнеєв повідомив читачів «Безбожника», що на початку 1940 р. місцева влада, спираючись на «ініціативу» робітничих і громадських організацій міста Богодухова вирішила перейменувати Богодухів на місто Руднев — на честь більшовика, який загинув під час громадянської війни. Дізнавшись про такий намір влади, віряни та «церковники» підняли «шалену кампанію», про те що Богодухів — це місто «Святих Духів», — сповістила про цей випадок своїх читачів газета «Безбожник»<sup>22</sup>. Відчувши масовий спротив вірянського населення, влада мусила відступити та відмовитися від своїх планів щодо перейменування міста. Не досягнувши своєї мети, місцева влада, щоб помститися непокірним вірянам, ухвалила 23 лютого 1940 р. рішення про закриття церкви в місті Богодухів<sup>23</sup>. На тому справа з перейменуванням міста й завершилася.

У цей час місцева влада несподівано починає «турбуватися» зовнішнім виглядом церков. Секретар Харківського обкому КП(б)У О. Єпишев на засіданні бюро обкому (квітень 1941 р.) вніс «слухну» пропозицію, свого роду «ноу-хау»: штрафувати керівників церкви, якщо остання має «неохайний вигляд». «Якщо церква обідрана, то від міськради повинні бути дуже серйозні претензії до голови церкви. Церква обідрана — зараз же йому штраф», — пропонував цей партійний керівник<sup>24</sup>. При цьому обкомівця не цікавило, чи є у «керівників церкви» можливість утримувати церкву в належному «охайному» вигляді, оскільки за умов ворожого ставлення радянської

<sup>22</sup> Безбожник. 1940. 3 лютого № 4 (135).

<sup>23</sup> ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 178. Арк. 31.

<sup>24</sup> Там само. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 1300. Арк. 84.

держави до церкви дістати необхідні для ремонту будівельні матеріали було в той час фактично нереально. Але на практиці запропонований Єпішевим захід адміністративного впливу «втілити у життя» не вдалося — на заваді стала війна.

Масове закриття церков призвело до того, що в Україні наприкінці 1930-х рр. лише у Ворошиловградській (Луганській), Полтавській та Харківській областях лишилося по одній чинній церкві, тоді як у решті областей — Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській і Хмельницькій — вже не функціонувало жодної церкви (Odintsov 1995, 2, 39). Для порівняння: у 1913 р. у самому лише Харкові нараховувалося 44 церкви і 14 інших молитовних будинків<sup>25</sup>. Загалом треба сказати, що в УРСР до осені 1939 р. залишилося лише 3 % від дореволюційної кількості чинних храмів (Vedeneev 2016).

Напередодні війни з гітлерівською Німеччиною навесні 1941 р. у Харкові також залишалася чинною лише одна Мещанська синагога, що знаходилася по вул. Мещанській (тепер це вулиця Громадянська). Усі інші (з майже 25 синагог і молитовних будинків, що існували у місті в перші роки радянської влади) були вже давно закриті (Kotlyar 2004, 14, 49). Але попри численні спроби місцевої влади зачинити і цю молитовню, вона ще «відчиняла двері для своїх парафіян» (Kotlyar 2001).

У боротьбі з «релігійними забобонами» радянська влада дійшла до того, що восени 1938 р. навіть заборонила будувати на цвинтарях надгробні пам'ятники релігійного характеру<sup>26</sup>.

Отже, наведений в статті матеріал свідчить, що в умовах Великого терору та після його закінчення більшовицька влада, здійснюючи антирелігійну політику, не припинила процес закриття тих небагатьох церков і молитовень, що ще продовжували попри безперервний тиск функціонувати в різних населених пунктах Харківщини. Закриття храмів, що охопило усі релігійні конфесії, тривало до самого початку німецько-радянської війни. Як і по всій країні на Харківщині тривав

---

<sup>25</sup> Безбожник. 1938. 23 червня. № 29 (60).

<sup>26</sup> Мартирологія Українських церков. Т. 1. С. 1044.

процес насильницької секуляризації (в її сталінському варіанті) радянського суспільства, одним з характерних виявів якого було масове примусове закриття чинних храмів, репресії проти духовенства та вірян. Державні органи, закриваючи молитовні, у такий спосіб змушували релігійні громади припиняти своє існування, користуючись при цьому різними надуманими причинами та приводами. Всупереч чинній Конституції 1936 р., що декларувала «свободу совісті» в країні, більшовицька влада, як і раніше, продовжувала грубо порушувати права і свободи вірян, постійно нехтуючи конституційними нормами.

Внаслідок антирелігійної діяльності структур тоталітарної влади на Харківщині, як і в переважній більшості областей України, напередодні війни з гітлерівською Німеччиною майже не залишилося чинних церков і молитовень.

#### Список літератури / References

Dickinson A. Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests 1917–41. *Religion, State & Society*. 2000. Vol. 28. No. 4. PP. 327–335.

Ignatusha O. Instytutsijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. — 30-ti rr. XX st.). Zaporizhzhia: Polihraf, 2004. 440 s. (In Ukrainian)

Ігнатюша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.

Kocharyan S. Virmens'ka hromada Kharkova (1863–2010): avtoref. dys... kand. ist. nauk. Kharkiv, 2012. 20 s. (In Ukrainian)

Кочарян С. Вірменська громада Харкова (1863–2010): автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2012. 20 с.

Kotlyar E. Evrei na karte Har'kova. Istoricheskaja progulka v kanun jubileja. Most Har'kov-Izrail' 1882, segodnja, zavtra. *Istoki*. № 14. Special'nyj vypusk. Har'kov: Narodnyj universitet evrejskoj kul'tury v Vostochnoj Ukraine «Tarbut Laam», 2004. S. 48–57. (In Russian)

Котляр Е. Евреи на карте Харькова. Историческая прогулка в канун юбилея. Мост Харьков-Израиль 1882, сегодня, завтра. *Истоки*. № 14. Специальный выпуск. Харьков: Народный университет еврейской культуры в Восточной Украине «Тарбут Лаам», 2004. С. 48–57.

Kotlyar E. Khar'kovskye synahohy v XX stoletyy: rastsvet, trahedyia, sovremennoe sostoianye. *Materialy IX mizhnarodnoi naukovoi konferentsii 28–30 serpnia 2001 r. «Dolia ievrejs'koi dukhovnoi spadshyny v XX stolitti»*. URL: <https://ju.org.ua/ru/publicism/230.html> (data zvernennia: 10.03.2020). (In Russian)

Котляр Е. Харьковские синагоги в XX столетии: расцвет, трагедия, современное состояние. *Материалы IX міжнародної наукової конференції 28–30 серпня 2001 р. «Доля єврейської духовної спадщини в XX столітті»*. URL: <https://ju.org.ua/ru/publicism/230.html> (дата звернення: 10.03.2020).

Kudelko, S., Pavlova, O., Schvec (o.Vladimir). Arhipastyri Har'kovskoj eparhii (1799–1999). Har'kov: Biznes-Inform, 1999. 124 s. (In Russian)

Куделко С. М., Павлова О. Г., о.Владимир (Швец). Архипастыри Харьковской епархии (1799–1999). Харьков: Бизнес-Информ, 1999. 124 с.

Kul'chyts'kyj S. V. Chervonyj vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid joho narodzhennia do zahybeli. Kn.2. Kyiv: Tempora, 2013. 628 s. (In Ukrainian)

Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн.2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.

Odintcov M. Religioznye organizacii SSSR: nakanune i v pervye gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1938–1943 gg.). *Otechestvennye arhivy* [National archives]. 1995. № 2. S. 37–67. (In Russian)

Одинцов М. Религиозные организации СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.). *Отечественные архивы*. 1995. № 2. С. 37–67.

Paschenko V., Kyrydon A. Bil'shovyt'ska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky. Poltava: ASMI, 2004. 335 s. (In Ukrainian)

Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава: АСМІ, 2004. 335 с.

Pravoslavnaia enciklopediia Khar'kovschiny / Sost. i otv. red. A. D. Kaplin. Kharkov: Maydan, 2009. 564 s. (In Russian)

Православная энциклопедия Харьковщины / Сост. и ответ. ред. А. Д. Каплин. Харьков: Майдан, 2009. 564 с.

Schelkunov A. A. Massovye repressii protiv pravoslavnoj cerkvi v Ukrainskoj SSR v 1939–1941 gg.: dokumenty i materialy. *Vestnik cerkovnoj istorii* [Bulletin of Church History]. 2019. № 1/2 (53/54). S. 114–141. (In Russian)

Щелкунов А. А. Массовые репрессии против православной церкви в Украинской ССР в 1939–1941 гг.: документы и материалы. *Вестник церковной истории*. 2019. № 1/2 (53/54). С. 114–141.

Vedeneev D. V. Ateisty v mundirah. Sovetskie spetssluzhby i religioznaja sfera Ukrainy. Moskva: Algoritm, 2016. 495 s. (In Russian)

Веденев Д. В. Атеисты в мундирах. Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Москва: Алгоритм, 2016. 495 с.

Volosnyk Yu. Eskalatsiia protsesu masovoho zakryttia tserkov i molytoven' na Kharkivsychyni v pershij polovyni — seredyni 1930-kh rokiv. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2024. Vyp. 65. S. 133–155. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-06>. (In Ukrainian)

Волосник Ю. Ескалація процесу масового закриття церков і молитовень на Харківщині в першій половині — середині 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2024. Вип. 65. С. 133–155. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-06>.

Volosnyk Yu. Vlada ta konfesiijne zhyttia na Kharkivsychyni naperedodni velykoho teroru (1934 – seredyna 1937 rr.). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2022. Vyp. 61. S. 47–84. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-03>. (In Ukrainian)

Волосник Ю. Влада та конфесійне життя на Харківщині напередодні великого терору (1934 – середина 1937 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 61. С. 47–84. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-03>.

## **Yurii Volosnyk**

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: [yu.p.volosnyk@karazin.ua](mailto:yu.p.volosnyk@karazin.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

## **THE CLOSURE OF CHURCHES IN THE KHARKIV REGION DURING THE GREAT TERROR AND ON THE EVE OF THE GERMAN-SOVIET WAR (1937–1941)**

*The paper aims to study the closure of churches and prayer houses in the Kharkiv region during the Great Terror and the period preceding the German-Soviet war. The relevance and the need for further research on the subject are highlighted, as an analysis of the national historiography shows its insufficiency (most scholars typically confine their analysis to the 1920s – mid-1930s, when the majority of churches and prayer houses in the country ceased to function). The article also reviews the source base of the study and its main components. The article examines the continuous closure by the totalitarian authorities of those few churches and prayer houses which still were open in the Kharkiv region*

*despite the very difficult conditions in 1937–1941. In pursuing an anti-religious policy, the authorities actively used a whole arsenal of schemes and «proven» means to reduce the number of functioning prayer houses. The mass detention of clergy and members of church communities during the Great Terror facilitated the closure of churches by local authorities, who used the situation to act under various pretexts, with subsequent transfer of their premises to various «cultural institutions». After the Great Terror, the authorities widely resorted to social demagoguery for the same purpose, constantly referring to the «will» of the allegedly broad masses of voters when making relevant decisions. In order to close a church, the authorities often used the far-fetched pretext of the allegedly poor or dangerous condition of church buildings. Closed churches and prayer rooms were often demolished, and the building material was reused for the construction of other facilities. As a result of the pressure exerted on every religious denomination, only a few churches stayed open in the Kharkiv region before the German-Soviet war.*

**Keywords: Kharkiv region, closure of churches and prayer houses, the Great Terror, clergy, anti-religious policy, religious denominations.**

*Дата першого надходження статті до видання: 19.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 19.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 22.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-02>  
УДК 930.2(438)''15'':618

### **Тетяна Гошко**

докторка історичних наук, професорка  
Український католицький університет  
Вул. Іларіона Свенціцького, 17, 79011, Львів, Україна  
Email: hoshko@ucu.edu.ua  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1791-4346>

## **РЕПРОДУКТИВНІ ФУНКЦІЇ ЖІНОК, ВАГІТНІСТЬ І ПОЛОГИ В ПОЛЬСЬКІЙ ПРИРОДНИЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVI СТОЛІТТЯ<sup>1</sup>**

*Розквіт Гуманізму в Короні Польській припадає на середину і кінець XVI ст. Це був час культурної, релігійної і наукової революції. Нові ідеї активно проникали і в медицину. Відповідно до уявлень цього часу, хвороби підлягали лікуванню, а медицину розглядали як шлях до зцілення. Окрема увага стала присвячуватися жіночому здоров'ю. В європейських містах поряд із міськими лікарями з'являються посади міських акушерів. Серед наукової і науково-популярної літератури особливе місце стали займати різноманітні ботанічні і медичні трактати. В XVI ст. в Польщі популярними стали польськомовні травники, перші з яких мали компілятивний і перекладний*

**Як цитувати:** Гошко Т. Репродуктивні функції жінок, вагітність і пологи в польській природничій літературі XVI століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 27-48. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-02>

**How to cite:** Hoszko T. Reproductive Functions of Women, Pregnancy, and Childbirth in the Polish Natural History Literature of the 16th Century. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 27-48. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-02> (In Ukrainian)

© Гошко Т., 2025



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

---

<sup>1</sup> This article is one of the outcomes of a research project funded by a grant from the Gerda Henkel Foundation. The author gratefully acknowledges the Foundation's generous support.

характер. Першим відомим оригінальним польським травником був трактат Марціна з Ужєндова. Література такого типу була феноменом Ренесансу і найактивніше поширювалася у міщанському середовищі. Великою популярністю продовжувала користуватися гуморальна теорія, на яку спиралися практично в усіх медичних трактатах. Саме у травниках чимало уваги було приділено здоров'ю жінок. Щоправда, до жінки продовжували ставитися як до істоти меншовартісної. У ботанічній і медичній літературі питання жіночого здоров'я в основному було зведено до обговорення репродуктивних функцій жінки. Порушувалося питання проблем зі статевими органами, вдалої і невдалої вагітності, пологів, безпліддя. В останньому звичай звинувачували саме жінок. Для лікування жінок, для підвищення їхньої репродуктивності рекомендували найрізноманітніші ліки на основі трав, свічки, компреси і лікування парінням або ж термальними водами. Чимало рецептів повторюються в різних травниках. На основі наявних джерел важко з певністю сказати, наскільки ті чи ті поради, які давалися в травниках різного татунку, використовувалися на практиці, а якщо і використовувалися, то наскільки були помічними. Та незважаючи на це, література такого типу була дуже популярною серед представників різних станів, в тому числі в міщанському середовищі.

Ключові слова: **травники, медична і ботанічна література, репродуктивні функції жінок, вагітність, безпліддя, пологи, аборт, термальні води, гуморальна теорія, Ренесанс, Гуманізм, Польське Королівство.**

Середина і кінець XVI ст. — час розквіту гуманізму на польських землях, час інтенсивного розвитку науки, освіти, медицини. Як і в Європі, так і в Польській Короні, це був час «революції» культурної, релігійної, наукової (A Cambridge Companion... 2004; Nauert 1995). За образним визначенням Пауліни Свенціцької: «У своїй зрілій формулі “гуманізм” — це цілісна культурна програма, динамічна, що пронизує чи не кожен мить інтелектуального життя того часу, програма, рекомендації якої були солодкою музикою для слуху творчих особистостей» (Świąćicka 2012, 13). Ідеї Гуманізму найактивніше поширювалися саме в містах. Слушною є думка Юзефа Ростафінського, що хоч не бракувало в Польському Королівстві людей вчених, начитаних і майстерних, але все це не могло заступити міщанства, бо воно всюди давало імпульс усьому науковому рухові Відродження, воно також підпирало його масою людей, які цікавилися розширенням знань (Rostafiński 1888, 50). Щоправда, у згаданий час нові ідеї швидко поширювалися в середовищі інтелектуалів,

але значна маса населення жила в парадигмі минулих часів і вкрай повільно долучалася до нового.

Саме в добу Ренесансу і Гуманізму нові ідеї проникали не лише в культуру і право (див. Hoshko 2023a), а й у медицину<sup>2</sup>. Університети готували докторів медицини від XIII ст. Потреба у кваліфікованих і дипломованих медиках зростала, вони користувалися чималою повагою в суспільстві, а в містах утверджувалася посада міського лікаря, на яку окремо запрошували відомих фахівців. До прикладу, у Торуні уряд міського лікаря з'явився в 1408 р. (Pękacka-Falkowska 2013b). У Львові 1497 р. «для громадських потреб у великий піст міським лікарем прийняли на один рік доктора Сигізмунда, і пани райці пообіцяли від себе дати йому 10 кіп грошей» (Zubryts'kyi 2002, 107). І подібних прикладів можна навести чимало. Саме тоді дипломовані лікарі стають звичними, поширюються знання про людське здоров'я і лікування.

У європейських містах у XV–XVI ст. з'являються навіть професійні акушери. Перший міський акушерський «Порядок», утверджений муніципальною владою, був виданий у 1452 р. у Ратиборі (Рацібужі), але його ширше використання можна віднести до кінця XV ст. Перші міські уряди акушерок під присягою документально фіксуються в Речі Посполитій з другої половини XVI ст., насамперед у містах Королівської Пруссії. Найшвидше міські акушерки з'явилися у Гданську (Pękacka-Falkowska 2013a, 71). Власне, тоді жіноче здоров'я і пологи перестали бути приватною справою окремих жінок.

Розвиток медицини і медичної освіти викликав потребу в спеціалізованій літературі, ба навіть у текстах, які могли бути доступними для ширшого загалу. Відтак, у Європі в XV ст. стали поширюватися різноманітні травники — своєрідний тип природничої літератури, який мав характер енциклопедії (див. Arber 1912, 10–40). Мода на таку літературу в Польщі і на руських землях Корони поширилася в XVI ст. На польські травники і гербарії (пол. zielniki,

---

<sup>2</sup> Про поширення медичної літератури на руських землях у XVII–XVIII ст. див. (Лікарські та господарчі порадики XVIII ст. 1984; Діса 2019, 74–84; Іванова 2022, 193–218).

herbarze, лат. herbaria, від herba (трава)) особливий вплив мали ідеї Ренесансу, для якого характерний був зовсім новий погляд на людину і на її здоров'я (Suchecka 2020, 200). Не дивно, що польські оригінальні травники називають феноменом Ренесансу (Suchecka 2021, 6). І якщо спершу поширювалися тексти латиномовні, які можна було придбати чи замовити з усієї Європи в місцевих купців, то буквально з початком XVI ст. виникла потреба в книжках, написаних польською мовою, що теж було в нурті ренесансних впливів. Власне, цей попит швидко помітив баварський друкар Флоріан Унглер (пом. 1536), який уже в 1510 р. заснував у Кракові друкарню, де друкувалися книги виключно польською мовою<sup>3</sup>. Це була друга постійна друкарня в місті, після відомої друкарні Яна Галера (Hoshko 2019, 121). Серед десятків книг, які були опубліковані в згаданих друкарнях, важливе місце займали книги на природничу і медичну тематику, які є добрим джерелом нашого знання про медичні поради, в тому числі поради щодо здоров'я жінок. Вони були дуже популярними серед ширшого загалу міщан, що можна прослідкувати, аналізуючи міщанські бібліотеки XVI ст. Наприклад, у Львові наприкінці XVI — початку XVII ст. великою популярністю користувалися «Zielniki» («Травники») ряду польських авторів, серед них «Herbarz to jest zioł tutecznych opisanie etc.» Марціна Сєнніка чи «Zielnik» Шимона Сирєнського (Сирєніуша), адже останній протягом певного часу був практикуючим лікарем саме у Львові (Zemanek 2000). Серед книжкових позицій у львівських міщанських книгозбірнях XVI і початку XVII ст. були також різні анонімні «Herbaria», «Zielniki», «Hortus sanitatis»<sup>4</sup> з додатками «herbarz niemiecki», «herbarz polski» і т. д. Були книги про виховання дітей, харчування, ліки, видані в Німеччині, Франції, Італії тощо. Бібліотечні інвентарі певною мірою окреслюють джерела, з яких черпала культура громадян Львова в царині ботаніки

<sup>3</sup> Саме у друкарні Унглера у 1534 р. був вперше опублікований трактат Стефана Фаліміжа «O ziołach y o moczu gich, o paleniu wodek z zioł, o oleykach przyzuprawianiu, o rzeczach zamorskich» (див. Kuleba 2022).

<sup>4</sup> «Hortus sanitatis» або «Ortus sanitatis» — латиномовний трактат про трави, вперше надрукований у Майнці в червні 1491 р. Якубом Мейденбахом. Трактат багато ілюстрований. Став одним з двох джерел для компілятивного польськомовного трактату Стефана Фаліміжа, виданого в 1534 р. (див. Arber 1912, 25–35).

і медицини (Skoczek 1939, 65, 67). У такій популярності різноманітних травників серед різних категорій міщан не було нічого дивного, бо перші травники, які були написані польською мовою, належали перу не відомих лікарів, а інтелектуалам з міщанського середовища. До прикладу, Ієронім Спичинський був міщанином, краківським райцею, ботаніком і поетом, навчався в Краківському університеті, але так його і не закінчив. Трактат Спичинського «O ziołach tutecznych i zamorskich, u o moczy ich...» (1542) має компілятивний характер. Цікавим є факт, що Спичинський в 1536 р. виступав за впровадження польської мови в церковну службу в Кракові (Rostański 1888, 21–23). Марцін Сеннік був міщанського походження, не мав медичної чи аптекарської освіти, однак став автором одного з найвідоміших ботанічних трактатів «Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie...», виданого у Кракові в 1568 р. (Bela 2016). Марцін з Ужендова також був міщанином, щоправда, навчався в університетах Кракова і Падуї, був автором першого оригінального польського травника «Herbarz polski, to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych...», опублікованого в 1595 р. в тому ж місті (Suchecka 2021). Сином міщанина з Освенціма був і відомий польський ботанік, лікар, професор Краківської Академії Шимон Сиренський (Сиреніуш), який навчався в університетах Кракова і Падуї, а в 1578–1588 рр. жив і працював у Львові. Його твір, виданий в 1613 р., в історіографії слушно вважають зразком польської літератури доби Ренесансу (Rostański 1997). Якого походження був Стефан Фаліміж, відомо мало, хіба те, що був він на службі у Яна з Генчина. На думку Юзефа Ростафінського, він був русином за походженням. У своєму творі «O ziołach u o moczy gich, o paleniu wodek z zioł, o olejkach przyprawianiu, o rzeczach zamorskich...», що побачив світ у Кракові в 1534 р., Стефан Фаліміж часто покликається на медичні практики, характерні для жителів саме руських земель (Rostański 1888, 18).

В цих природничих трактатах було чимало медичних рекомендацій, що стосувалися жінок. Значну частину порад стосовно жіночого здоров'я з польських травників XVI ст. можна віднести до однієї з груп: поради щодо збільшення або зменшення місячного циклу в жінок, поради як завагітніти, як перервати небажану вагітність, як вивести завмерлий

плід, як стимулювати пологи і зменшити болі, які їх супроводжують, як полегшити жінці післяпологовий період, як лікувати безпліддя. Отже, більшість із порад стосувалися сфери репродуктивної функції жінок.

В епоху Гуманізму найпопулярнішою в медицині була так звана гуморальна теорія, або ж теорія чотирьох рідин, яку приписують Гіпократові. Відповідно до неї, у тілі людини було чотири рідини — кров, слиз, жовта жовч та чорна жовч. Саме вони визначають природу тіла, впливають на хвороби та здоров'я. При цьому повне здоров'я можливе тільки тоді, коли ці рідини як в кількісному, так і в якісному відношенні перебувають у правильному співвідношенні між собою і змішуються найкращим чином. Відсутність балансу між рідинами в організмі людини приводить до різноманітних захворювань. Ці уявлення вплинула на розвиток усєї європейської медицини (Le Goff, Truong 2008, 107). Чи не найпопулярнішим автором для медиків ранньомодерного часу був учений-лікар давньоримського часу Клавдій Гален (129–200 рр. н. е.). Серед доповнень, які Гален зробив до ідей Гіппократа, були чотири якості смаку: солодкий, кислий/гострий, гіркий і солоний. Він пов'язав кожен із цих фундаментальних типів смаку з чотирма рідинами організму, розширив класифікацію людського тіла та його якостей за анатомією, віком, дієтою та захворюваннями (Vaughan 2020, 52; див. також Hoshko 2025). Все, що в XV–XVII ст. було написано про природу людини, її здоров'я чи навіть спосіб життя, так чи так мало стосунок до гуморальної теорії, яка була не просто популярною, а визначальною для науки того часу. Чимало приписів у польських травниках XVI–XVII ст. також починаються з посилання на Галена чи на Плінія Старшого.

Протягом середньовіччя тілесні виділення були символом гріховності людської природи. Жіноче тіло з цього погляду було гіршим через менструацію і пологи. Менструальна кров вказувала на жіночу неповноцінність, і багато мислителів пов'язували її та утробу, яка її виробляє, з брудом і гниттям (Alfile 2017, 392). Припинення менструації, або її «затримка», яка не була спричинена вагітністю чи менопаузою, розглядалася як серйозна небезпека для здоров'я, оскільки це означало, що шкідливі речовини, які утворилися,

не вдалося усунути. В добу Ренесансу на ці питання стали дивитися спокійніше і більше з медичної точки зору. Але оскільки репродуктивна функція жінок була чи не найважливішою для сім'ї і суспільства, то і проблеми, які так чи інакше були пов'язані з дітонародженням, часто обговорювалися в медичній літературі. Серед таких було і питання про протидію затримці менструальних виділень у жінок, що можна було регулювати за допомогою ряду лікувальних рослин. Зокрема, зварене у вині листя шавлії для посилення чи викликання місячних жінкам радив пити Сиренський<sup>5</sup>. Подібну дію мав і ірис далматинський (*kosaciec blady*), якщо його вживати з вином, що заспокоювало маточні болі в жінок<sup>6</sup>. З метою провокування чи посилення місячних автор також рекомендував використовувати білий фенхель, який можна вживати в будь-якому вигляді не лише «через уста», а й робити відвар з його кореня, садити над паром хвору жінку так, щоб пара потрапляла в лоно. Згідно з Сиренським, фенхель зварений у воді або у вині, якщо його вживати зранку і на ніч, лікує будь-які хвороби матки, які викликані її холодністю<sup>7</sup>. Автор явно симпатизував теорії Галена, бо це далеко не єдиний випадок у його травнику, коли рекомендації даються з урахуванням гуморальних характеристик різних органів.

Стефан Фаліміж радив використовувати відвар зілля кам'яної м'яти (*salamentum*) з вином, або суміш соку цієї рослини і вина для провокування або ж посилення «речі природньої» у жінок. Таку ж дію має, на думку автора, і сік материнки, якщо пити відвар цього зілля з вином. Посилаючись на Галена і Платона, Фаліміж рекомендував для посилення місячних використовувати відвар волошки або рум'янку (ромашки лікарської)<sup>8</sup>. Хвороби матки автор пропонував лікувати

<sup>5</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem z ięzyka łacińskiego zowią: to iest Opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutkow y moc zioł wszelakich [...] polskim ięzykiem zebrane y na osmiero ksiąg rozłożony [...]. Kraków: Drukarnia Bazylego Skalskiego, 1613. S. 483.

<sup>6</sup> Ibidem. S. 4.

<sup>7</sup> Ibidem. S. 24.

<sup>8</sup> Falimirz S. O ziołach y o moczy gich, o paleniu wodek z zioł, o oleykach przyprawianiu, o rzeczach zamorskich. Kraków: Drukarnia Floriana Unglera, 1534. S. 24.

паровими процедурами з використанням болотної м'яти і полину<sup>9</sup>. Відвар волошки Фаліміж дораджував також для прискорення пологів, однак не рекомендував давати його вагітним, бо цим можна спровокувати викидень<sup>10</sup>. Описуючи дію ірису далматинського, Сиреніуш також застерігав жінок, що ця рослина, вжита у будь-який спосіб, може викликати викидень<sup>11</sup>. Спровокувати «річ природню» у жінок можна було також вживанням розмарину (в хлібі, різних стравах чи напоях)<sup>12</sup>.

Проблемним був і надто рясний місячний цикл, і для багатьох жінок важливо було знати прості способи, як його регулювати. Сироп з татарського зілля Шимон Сиренський радив уживати жінкам для регулювання надто тривалих місячних<sup>13</sup>. Фаліміж рекомендував пити відвар коріння щавлю у вині, бо він також «зупиняє річ природню у жінок»<sup>14</sup>.

Трактати Фаліміжа, Сенніка і Сиреніуша не були оригінальними. Це були або переклади, або компіляції відомих європейських травників. Тож не дивно, що чимало описаних порад були не зовсім коректними і часто опиралися на середньовічні уявлення, а не на тогочасні наукові досягнення. До прикладу, Фаліміж радив при випадінні матки тримати в носі пряну гвоздику, і коли вона почне надмірно пахнути, матка підніметься<sup>15</sup>. Щоправда, в окремих місцях свого травника Фаліміж давав цілком прийнятні поради для лікування цієї жіночої проблеми. Описуючи лікувальні властивості галів (gallas, нарости на рослинах), він рекомендував жінкам, в яких випадає матка, сидіти у водному відварі цієї рослини. Однак, автор не зазначав, якої температури мав би бути цей відвар<sup>16</sup>.

---

<sup>9</sup> Falimirz S. O ziołach y o moczy gich, o paleniu wodek z zioł, o oleykach przyprawianiu, o rzeczach zamorskich. S. 101.

<sup>10</sup> Ibidem. S. 24 v.

<sup>11</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 12.

<sup>12</sup> Ibidem. S. 169.

<sup>13</sup> Ibidem. S. 22.

<sup>14</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 5 v.

<sup>15</sup> Ibidem. S. 60 v.

<sup>16</sup> Ibidem. S. 62.

У зв'язку з низьким рівнем особистої гігієни, частими були різноманітні інфекційні захворювання, в тому числі інфекції статевих органів. Гінекологічні проблеми інфекційного характеру Фаліміж радив лікувати, парячи статеві органи над відваром майорану<sup>17</sup>. Парою, але не звичайною, а з термальних вод Шкла, пропонував лікувати надмірні виділення в жінок і львівський доктор медицини XVI ст. Еразм Сикст, вважаючи, що «заплюгавлення» матки може бути ознакою як різноманітних хвороб, так і безпліддя в жінок<sup>18</sup>. Шимон Сиреніуш для лікування хворобливих виділень у жінок як білого кольору, так і рожевого, а також гнійних рекомендував пити відвар біловуса (рослини з родини злакових)<sup>19</sup>. Він також радив пити натще і на ніч зварене у вині коріння живокосту<sup>20</sup>. Допомагав також розмарин, зварений у вині<sup>21</sup>. Подібних порад у польських травниках XVI–XVII ст. є чимало, що свідчило про актуальність проблеми. Часом для лікування «заплюгавленої матки» жінкам дораджували використовувати свічки. Сиреніуш рекомендував робити пучок із коріння ірису і вкладати його у запалене лоно, або ж робити з теплого коріння ірису компрес навколо лона<sup>22</sup>.

Для зняття болю в матці Фаліміж пропонував жінкам пити винний відвар пряної гвоздики<sup>23</sup>. Сиреніуш вважав, що ірисова олія допомагає при болях і проблемах з маткою, а оскільки вона може спровокувати викидень, то ця олія може бути корисною тим жінкам, які хочуть уникнути вагітності<sup>24</sup>. Окрім провокування місячного циклу, важливо було знати, як порадити в разі виникнення різноманітних проблем під час вагітності, насамперед у ситуації, коли плід завер. Зокрема

<sup>17</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 84.

<sup>18</sup> Syxt E. O cieplicach we Skle ksiąg troje. Zamość: Wydawca Wolbramczyk Krzysztof, 1617. S. 188.

<sup>19</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 31.

<sup>20</sup> Ibidem. S. 157.

<sup>21</sup> Ibidem. S. 168.

<sup>22</sup> Ibidem. S. 5.

<sup>23</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 60 v.

<sup>24</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 12.

Фаліміж радив для випадіння завмерлого плоду використовувати свічку, зроблену з вина і кам'яної м'яти, яку треба було ввести в матку вагітної жінки<sup>25</sup>. Сиреніуш рекомендував сушену шавлію вкласти в лоно жінки, щоб вона скинула мертвий плід<sup>26</sup>. Неодноразово про проблему виведення завмерлого плоду згадував у своєму трактаті і Спичинський<sup>27</sup>. Для пришвидшення пологів, виведення дитячого місця (*secundina*) або ж випадіння завмерлого плоду він, наприклад, рекомендував використовувати хвилівник<sup>28</sup>. Фаліміж також радив варити у вині корінь хвилівника, додати до нього в рівних частинах копитняк і опіх, варити все це у вині або ж у воді, охолодити і давати пити тим жінкам, котрі хочуть викликати місячні, або ж вивести з утроби завмерлий плід, чи секундину, в якій була дитина<sup>29</sup>.

Автори травників і медичних трактатів у XVI–XVII ст. давали поради про виведення не лише завмерлого плоду, а й про те, як спровокувати викидень. Іноді такі поради були не прямими, але важко було не зрозуміти, що малося на увазі. Частота рекомендацій щодо організації викидня за допомогою різних трав наводить на думку, що це була актуальна проблема для багатьох жінок (див. Hoshko 2025, 76). Це ще не розглядалося як вбивство дитини, та й довести у такому випадку факт стимуляції викидню було складно, якщо взагалі можливо.

У травниках є і поради, як зберегти вагітність. До прикладу, Сеннік радив вагітним жінкам, щоб доносити дитину до визначеного часу, вживати перетерту на порошок білу омелу в суміші з дубовою водкою<sup>30</sup>, але важливо, щоб та омела була саме грушева<sup>31</sup>.

---

<sup>25</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 24.

<sup>26</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 483.

<sup>27</sup> Spiczynski H. O ziołach tuteicznych i zamorskich, y o mocy ich... Kraków: Wydawca Anglerowa Helena, 1542. S. 77.

<sup>28</sup> Ibidem. S. 9.

<sup>29</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 10 v.

<sup>30</sup> Водка відрізнялася від горілки технологією виробництва і мала більший вміст спиртів. Саме водку зазвичай використовували для виготовлення ліків, компресів, натирань та різноманітних косметичних засобів (Sokyрко 2020).

<sup>31</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 187.

Якщо ж жінка щасливо виносила дитину, то треба було знати, як правильно народити, як зменшити біль і скоротити перейми. Для цього Фаліміж рекомендував жінкам вживати відвар рум'янку<sup>32</sup>. Сиренський також радив відвар рум'янку, але вже з полином<sup>33</sup>. Фаліміж для легких пологів пропонував брати кокорнак і варити його з вином, влити в цей відвар три або й більше ложок олії і мастити цією сумішшю живіт породіллі, коли почнуться перейми<sup>34</sup>. Олією лісового ірису рекомендували змащувати груди після пологів, щоб уникнути болю від надмірного прибування молока<sup>35</sup>. Для цієї ж мети Шимон Сиреніуш радив пити сироп чи воду з вареного татарського зілля<sup>36</sup>. За десять днів до евентуальних пологів, на думку Фаліміжа, вагітна жінка мала ходити до лазні, там добре митися від бруду і сидіти у ванні з теплою водою по пояс. У таку купіль треба було додавати відвари трав, що розм'якшують, як от запашного рум'янку, червоної ружі (*hibiscus*) та ін. При цьому, таку процедуру сидіння у ванні по пояс належало практикувати щодня перед сном, а після ванни варто змащуватися згаданими олійками або іншим жиром<sup>37</sup>. А якщо породілля була надто молода і не могла так часто паритися у ванні, то треба було зварити зілля у воді, додати насіння льону, мочити у цьому відварі губку або хустку і щочверть години прикладати до ніг, стегон, «таємного місця», а потім висушити мокрі місця і намастити лікувальними олійками або курячим, гусячим чи качиним жиром. Коли настане час народжувати і розпочнуться перейми, жінка має інтенсивно ходити по хаті чи по сходах, а перед самими пологами сісти на спеціальний низький і з виїмкою стілець, щоб повитуха могла надати необхідну

---

<sup>32</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 26.

<sup>33</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 18 v.

<sup>34</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 11.

<sup>35</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 14.

<sup>36</sup> Ibidem. S. 21.

<sup>37</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 294–295. Див. також: The Trotula: Medieval Compendium of Women's Medicine / ed. and trans. M. H. Green. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002. P. 105.

допомогу при народженні дитини<sup>38</sup>. У хаті, де відбуваються пологи, має бути помірна температура. Якщо на дворі надто холодно, то кімната має бути нагрітою, а якщо назовні надто спекотно, то «не зашкодить легкий вітерець». Баба-повитуха мала уважно слідкувати за процесом і за потреби використовувати мазі, які могли полегшити пологи. Для стимуляції потуг Фаліміж рекомендував викликати чхання, давши жінці до носа перець або іншу запашну рослину, потерту на порошок<sup>39</sup>. Сєннік навіть посилався на досвід баб-повитух, радячи для полегшення пологів і зняття болю давати породіллям нюхати перетерту на порошок омелу<sup>40</sup>. Цікаво, що подібні рекомендації давав і автор першого відомого акушерського трактату «Buechlein der Schwangeren Frauen» Ортольф Байєрландський, який також для полегшення пологів пропонував стимулювати у породіль чхання, використовуючи запашні рослинні порошки (див. O'Dowd 2001, 142).

Жінки потребували кваліфікованого догляду і в післяпологовий період. Щоправда, порад на цю тему в літературі було менше і не завжди вони виглядають релевантними. Наприклад, для зменшення кількості молока Спічинський радив пити щодня вино, в якому варилася суміш чорнухи і полину, і продовжувати процедуру протягом певного часу<sup>41</sup>. Виглядає, що вино розглядалося як один із універсальних додатків до різноманітних рослин, вживалося для лікування найрізноманітніших хвороб, в тому числі і жіночих. Про післяпологовий період згадував і Сирєнський, рекомендуючи, якщо у породіллі набрякли груди, розтирати їх і прикладати до них листя копитняку<sup>42</sup>. Якщо ж після пологів у жінки почалися болі в животі, або ж у матці, то за порадами Фаліміжа треба робити напарювання. Або ж взяти порівно квіти рум'янку і льону, загорнути їх у полотняну торбинку, зварити у воді і прикладати до місця болю<sup>43</sup>.

<sup>38</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 295-296.

<sup>39</sup> Ibidem. S. 24.

<sup>40</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 187.

<sup>41</sup> Spiczyński H. O ziołach... S. 58.

<sup>42</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 45.

<sup>43</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 27.

Для здоров'я жінок і нормальної репродукції важливим було і харчування. Правильна дієта (згідно з медичними теоріями того часу) могла лікувати відсутність або надто рясний менструальний цикл, зменшити кровотечу після пологів, а також допомогти у вирішенні проблеми безпліддя, зумовленого низкою причин, від ожиріння до нездорової худорби (Vaughan 2020, 213). Рекомендації щодо харчування жінок давав і Стефан Фаліміж, який підкреслював, що недостатнє харчування, голод можуть стати причиною невдалих пологів<sup>44</sup>. Він зазначав, що коли вагітна жінка підходить до пологів, то має правильно і достатньо харчуватися, пити добре вино або мускатель, споживати цитрини й інші якісні продукти, які б не мали надміру кислоти, а мали би розм'якшувати живіт і зігрівати. Рекомендувалося споживати тлусті поливки з курчат або з молодого каплуна, з теляти. Особливо корисною вважалася поливка з волового м'яса. Всі ці продукти мали також запобігати затвердінням у жінок, яке було особливо небезпечним на останніх місяцях вагітності. При цьому регулярно пити добре вино<sup>45</sup>.

Важливою темою для тогочасного суспільства була тема безпліддя. Нам невідомі дані, які б аналізували рівень безпліддя в міщанських родинах на руських землях. Однак загалом у Європі, за існуючою статистикою, бездітність була поширенішою в середньовіччі та в ранньомодерний час, аніж сьогодні. Тоді як нині близько 10 % усіх подружніх пар бездітні, частка таких в домодерний час була майже удвічі вищою. У Флоренції в п'ятнадцятому столітті 25 % домогосподарств залишилися без потомства, а в Базелі цей показник перевищив 40 % для певних професій, таких як шкіряники (Тоєрфер 2022, 4). Відсутність у подружніх пар дітей сприймалася негативно, адже це не відповідало біблійним приписам, і історія безпліддя сприймалася як історія Страстей<sup>46</sup>. Зокрема, у книзі Буття зазначалося: «Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх. І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: Плодіться і розмножуйтеся,

<sup>44</sup> Falimirz S. O ziołach... S. 18.

<sup>45</sup> Ibidem. S. 294.

<sup>46</sup> Про стигматизацію безпліддя у Середньовіччі див. (Тоєрфер 2025, 13–39).

і наповнюйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі» (Бут. 1: 27–28). Таке ж ставлення залишилося і в час поширення ідей Ренесансу і Гуманізму. Німецька дослідниця Регіна Топфер зауважила: «Шлюбні трактати, весільні промови та проповіді Реформації накреслили ідеал, який ототожнює подружнє та батьківське щастя. У цих текстах п'ятнадцятого та шістнадцятого століть дітей прославляли як дар Божий, запоруку любові та полегшення всіх тягарів... Зобов'язання подружжя продовжувати рід доходило до того, що сенс життя здався залежним від наявності дітей» (Тоерфер 2022, 14).

Хоч за медичними показниками, як відомо сьогодні, безплідними могли бути, як чоловіки, так і жінки, але в XVI–XVII ст. основну провину зазвичай покладали саме на жінок. До прикладу, Еразм Гліцнер Скшетуський, автор першого польськомовного трактату про виховання дітей вважає, що Бог карає жінку неплідністю через її гріхи, і саме тому вона зневажена суспільством, бо жінка, яка не народжує дітей — ніби проклята<sup>47</sup>. Такі уявлення часто приводили до дискримінації жінок за ознакою наявності чи відсутності дітей, а відповідно, жінки, які не могли одразу завагітніти, зазнавали тиску, що викликало стрес і психологічні проблеми, які додатково перешкоджали заплідненню. Тож не дивно, що досліджуючи питання безпліддя в середньовіччі і в ранньомодерний час, Регіна Топфер доводить, що «безпліддя — це не відхилення від природного, нормального стану, а суспільна категорія, сформована дискримінацією» (Тоерфер 2022, 9). Щонайменше такою ця категорія була в досліджуваний нею час. Не дивно, що поради, які спрямовані були на лікування безпліддя, у травниках XVI–XVII ст. стосувалися лише жінок.

Щоправда, уже наприкінці XVII ст. Якуб Гаур зауважив, що в неплідності подружжя може звинувачувати один одного, і через це часто

<sup>47</sup> Gliczner E. Książki o wychowaniu dzieci, bardzo dobre i potrzebne, z których rodzicy ku wychowaniu dzieci swych naukę dołożna wyczerpnąć mogą. Kraków: D. E. Friedlein, 1876. S. 17. Перше видання Еразма Гліцнера Скшетуського (1535–1603) вийшло у Кракові в 1558 р., однак до XIX ст. зберігся лише один екземпляр цього першого видання у колекції Закладу Оссолінських у Львові (див.: Wisłjcki 1876, III–VII; Denycz 1912, 1-100).

бувають незгоди в родинях. Він також згадує про методи, за допомогою яких можна встановити, хто саме винен у відсутності дітей в родині. До однієї із таких рекомендацій сам автор ставиться доволі скептично, зауважуючи, що це для простаків. Метод цей полягає в тому, що навесні під час посіву жінка і чоловік окремо мають взяти ячмінь і від години до години вимочувати його у своїй сечі, яка була зібрана натще, потім той ячмінь кожен має окремо посіяти на клаптику землі і чий ячмінь краще зійде травною, той у родині плідний. Однак, автор зазначає, що цей досвід марний, бо безпліддя залежить виключно від волі Бога<sup>48</sup>.

В травниках XVI ст. ми зустрічаємо чимало рекомендацій, як за допомогою різних трав, відварів і трав'яних ванн вилікувати жіноче безпліддя. Оскільки як для університетської так і для народної медицини важливим був баланс гуморів в організмі людини, і кожна хвороба була зумовлена саме порушенням цього балансу, важливо було зрозуміти, як цей баланс відновити. Для медиків того часу жіночі статеві органи були вологими і холодними, тож не дивно, що насамперед їх варто було розігріти і осушити. Для лікування жіночого безпліддя Марцін Сєннік рекомендував використовувати золотарник (*Virga Aurea*). Він твердив, що ця рослина є теплою у другому ступені, а відтак холодну матку може запліднення справувати<sup>49</sup>. Розігріває матку і сприяє заплідненню також горичник настурцієвий, корінь якого варто пити з вином або мазією<sup>50</sup>. Міг допомогти також корінь рослини хрестовий корінь бенедиктинський (*Herba benedicta*), який треба було вживати з вином, або в інший спосіб (тут автор не дає точного опису, як саме)<sup>51</sup>. Сиреніуш рекомендував пити сік шавлії, яка мала властивість розігрівати і висушувати. Сік рослини треба було вживати жінкам з додаванням солі чоти-

---

<sup>48</sup> Haur J. K. Skład abo skarbiec znakomity sekretów oekonomiey ziemianskiey. Kraków: Drukarnia Mikołaja Alexandra Schedla, 1693. S. 200.

<sup>49</sup> Siennik M. Herbarz to iest ziół tutecznych postronnych y zamorskich opisanie: co za moc maią a iako ich używaćtak tu przestrzeżeniu zdrowia ludzkiego iako ku uzdrowieniu rozmaitych chorób: Teraz nowo wedle herbarzow dzisiejszego wieku innych zacnych medyków poprawiony. Kraków: Drukarnia Mirolaia Szarffenberga, 1568. S. 277.

<sup>50</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 117.

<sup>51</sup> Ibidem. S. 269.

ри дні поспіль після завершення місячного циклу, а другу порцію ліків автор рекомендував пити протягом чотирьох днів перед статевим актом<sup>52</sup>. Як підкреслює Анна Одживольська, цю рекомендацію Сиреніуш запозичив у візантійського лікаря VI ст. Аеція Амідського (502–575) (Odrzywolska 2024, 72). Сиреніуш пропонував жінкам паритися у ванні з відваром розмарину, занурившись у неї по пояс<sup>53</sup>. Плідними жінок робить також і споживання розмаринової водки<sup>54</sup>.

Медики ранньомодерного часу часто рекомендували лікувати безпліддя за допомогою термальних вод. На це вказував і Еразм Сикст. Він детально описував, як проводити процедуру паріння, і підкреслював, що якщо під час цієї процедури буде відчутний запах сірки, то така жінка ще може народити діток<sup>55</sup> (Макар 2024, 11–13). Загалом, на думку французької дослідниці Софі Вассет, у ранньомодерний період мінеральні води традиційно асоціювалися з лікуванням безпліддя. Дослідниця наводить приклад королеви Англії, Шотландії та Ірландії Марії Моденської (1658–1718), яка в 1688 р. встановила хрест у термальному курорті Баті в Англії на знак подяки за своє чудотворне зцілення. Ця її віра була виявом не лише релігійної побожності, а й уявлень, які панували у світській медицині (Vasset 2017, 313).

Щоправда, були в травниках і дивні поради, які радше можна віднести до забобонів, аніж до терапевтичних порад. Серед таких можна згадати раду Сєнніка носити вуха мула з собою жінкам, які не хочуть завагітніти<sup>56</sup>. Або ж прикладати серце зайця до грудей, якщо в породіллі надмір молока, яке стікає<sup>57</sup>.

Як слушно зауважила Анна Одживольська, на основі наявних джерел важко з певністю сказати, наскільки ті чи ті поради, які давалися

---

<sup>52</sup> Syreński Sz. Zielnik herbarzem... S. 485.

<sup>53</sup> Ibidem. S. 169.

<sup>54</sup> Ibidem. S. 170.

<sup>55</sup> Syxt E. O cieplicach we Skle... S. 189.

<sup>56</sup> Siennik M. Herbarz... S. 277.

<sup>57</sup> Ibidem. S. 286.

в травниках різного гатунку, використовувалися на практиці, а якщо і використовувалися, то наскільки були помічними (Odrzywolska 2024, 93). Але беззаперечним залишається факт, що, оскільки жінку розглядали через призму її репродуктивних функцій і можливостей, перекладаючи саме на неї провину за відсутність у родині дітей або ж за народження нездорового потомства, то жінки перебували під постійним суспільним тиском і часто ставали заручниками одержимої ідеї за будь-яку ціну стати матір'ю. Бо саме це підвищувало її соціальний статус і впливало на її позицію як у родині, так і в суспільстві<sup>58</sup>.

Різноманітні медичні поради, які були описані в польських травниках XVI ст., часто мали відблиск середньовічних практик і були досить далекими від тогочасних досягнень медичної науки. Як слушно зауважив Юзеф Ростафінський, окремі травники були «народними книжками», бо вони однаково могли бути в колекції як шляхтича, так і кантора, мельника, шинкаря чи простого міщанина. І поява цих праць була заслугою саме міщанства (Rostański 1888, 50).

В епоху Відродження і Гуманізму відбулися важливі зрушення у сфері права, культури і науки, в тому числі медичної. Однак до жінки, в тому числі у містах, і далі ставилися як до істоти меншовартісної, як до неправильного чоловіка. Великою популярністю продовжувала користуватися гуморальна теорія, на яку спиралися практично у всіх медичних трактатах. Найважливішою функцією жінок, на думку тогочасного суспільства, була репродуктивна. Саме в цьому контексті медики і ботаніки епохи розглядали питання жіночого здоров'я. Більшість порад, які містилися в тогочасній спеціалізованій літературі стосувалися можливості жінок дати здорове потомство. Саме жінку зазвичай звинувачували в безплідності, вона зазнавала суспільного осуду, тому за всяку ціну прагнула завагітніти. Більшість порад щодо здоров'я жінок, які містяться в природничих і медичних трактатах XV–XVII ст., які були популярними в коронних містах, як і в Європі загалом, і поєднували здобутки практичної, теоретичної та народної медицини, стосувалися саме репродуктивних функцій жінок. В цих трактатах

---

<sup>58</sup> У міському праві XVI–XVII ст. фіксується особливе ставлення до вагітної жінки (див. Hoshko 2023b).

відбилися впливи як ідей Ренесансу, так і рудименти середньовічних уявлень.

#### Список літератури / References

A Cambridge Companion to Renaissance Humanism / ed. J. Kraye. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 320 p.

Alfie F. The Sonnet about Women who Marry in Old Age: Filth, Misogyny, and Depravity. *Bodily and Spiritual Hygiene in Medieval and Early Modern Literature. Explorations of Textual Presentations of Filth and Water* / ed. A. Classen. Boston: De Gruyter, 2017. P. 389–406.

Arber A. Herbs: Their Origin and Evolution. A Chapter in the History of Botany 1470–1670. Cambridge: Cambridge University Press, 1912. 253 p.

Bela Z. przyczynek do sprawy narodowości Marcina Siennika. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 2016. T. LX. S. 143–154.

Denycz A. Erazm Glicznier jako pedagog. *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*. 1912. T. XXXVIII. S. 1–100.

Dysa K. Porady pro reproduktsiui u medychnykh tekstakh u rann'omodernij Ukraini. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* [NaUKMA Research Papers. History]. 2019. T. 2. S. 74–84. (In Ukrainian)

Диса К. Поради про репродукцію у медичних текстах у ранньомодерній Україні. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Т. 2. С. 74–84.

Hoshko T. Antropolohiia mist i mis'koho prava na rus'kykh zemliakh u XIV – pershij polovyni XVII stolittia: dys. ... doktora istorychnykh nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv, 2019. 564 s. (In Ukrainian)

Гошко Т. Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Інститут історії України НАН України. Київ, 2019. 564 с.

Hoshko T. The Influence of Renaissance Humanism on the Legal Ideas of Townspeople in the Ruthenian Lands of Crown Poland Between the Fifteenth and the First Half of the Seventeenth Century. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 2023a. T. LXXXV. S. 7–46.

Hoshko T. The Legal Status of Pregnant Women. The Attitude Towards Women's Health and Pregnancy. Little (Big) *Women. Summer School of Historical Sources for Family Research and Gender History*. Opava, Silesian University, 2023b. PP. 65–78.

Hoshko T. Vahitnist' i zhinoche zdorov'ia v pravovij kulturi ta mentalnosti mischan na terenakh Pol's'koho Korolivstva v XVI – pershij polovyni XVII st. *Zhinky v rann'omodernomu sotsiumi na terenakh Rechi Pospolytoi* / za red. T. Hoshko, O. Malets'koi, H. Tesliuk. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 2025. S. 47–90. (In Ukrainian)

Гошко Т. Вагітність і жіноче здоров'я в правовій культурі та ментальності міщан на теренах Польського Королівства в XVI – першій половині XVII ст. *Жінки в ранньомодерному соціумі на теренах Речі Посполитої* / за ред. Т. Гошко, О. Малецької, Г. Теслюк. Львів: Видавництво УКУ, 2025. С. 47–90.

Ivanova O. Ukrain's'kyj pereklad medychnykh zbirnykykh XVII st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsional'noi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernads'koho: istoriko-kodykologichnyj opys. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Kyiv, 2022. Vyr. 28. S. 193–218. (In Ukrainian)

Іванова О. Український переклад медичних збірників XVII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: історико-кодікологічний опис. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2022. Вип. 28. С. 193–218.

Kuleba A. Dukh kul'turnoho Krakova: iakymy byly pershi knyhy pol's'koiu movoiu. Krakiv: website. URL: <https://ikrakow.net/uk/eternal-duh-kulturnogo-krakova-yakymy-buly-pershi-knygy-polskoju-movoyu> (data zvernennia: 07.02.2025). (In Ukrainian)

Кулеба А. Дух культурного Кракова: якими були перші книги польською мовою. Краків. Я культурний: вебсайт. 26.10.2022. URL: <https://ikrakow.net/uk/eternal-duh-kulturnogo-krakova-yakymy-buly-pershi-knygy-polskoju-movoyu> (дата звернення: 07.02.2025).

Le Goff J., Truong N. Istoriia tela v Srednie veka / per. E. Lebedeva. Moskva: Tekst, 2008. 193 p. (In Russian)

Ле Гофф Ж., Труон Н. История тела в Средние века / пер. Е. Лебедева. Москва: Текст, 2008. 193 с.

Likars'ki ta hospodarchi poradnyky XVIII st. / pidhotuvav do vydannia V. A. Peredriienko. Kyiv: Naukova dumka, 1984. 128 s. (In Ukrainian)

Лікарські та господарчі порадики XVIII ст. / підготував до видання В. А. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1984. 128 с.

Makar Ya.-Yu. Bal'neolohichnyj traktat Erazma Syksta «Pro teplytsi v Shklii». *Z istorii zakhidnoukrains'kykh zemel'* / hol. red. I. Orlevych. L'viv, 2024. Vyr. 20. S. 11–13. (In Ukrainian)

Макар Я.-Ю. Бальнеологічний трактат Еразма Сикста «Про теплиці в Шклі». *З історії західноукраїнських земель* / гол. ред. І. Орлевич. Львів, 2024. Вип. 20. С. 11–13.

Nauert Ch. G. Humanism and the Culture of Renaissance Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 253 p.

O'Dowd M. J. *The History of Medications for Women: Materia Medica Woman*. London: Parthenon, 2001. 472 p.

Odrzywolska A. Niepłodność i próby jej leczenia — kwestie zdrowotne, moralne, religijne (XVI i XVII w.). *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 2024. T. LVIII. S. 61–99.

Pękacka-Falkowska K. Dyscyplinować i pomagać – toruńskie akuszerki miejskie w XVIII w. (kilka uwag na marginesie przysięg i porządków akuszerskich). *Medycyna Nowożytna*. 2013a. Vol. 19. Nr 2. S. 65–105.

Pękacka-Falkowska K. Lekarz miejski. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. 10 grudnia 2013b. URL: [https://www.wilanow-palac.pl/lekarz\\_miejski.html](https://www.wilanow-palac.pl/lekarz_miejski.html) (accessed: 20.04.2023).

Rostański K. Szymon Syreniusz i jego dzieło. *Wiadomości Botaniczne*. 1997. N 41 (2). S. 7–12.

Rostański J. Nasza literatura botaniczna XVI w. oraz jej autorowie lub tłumacze. Studium krytyczne. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem A. M. Kosterkiewicza, 1888. S. 152–207.

Skoczek J. *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu*. Lwów: Drukarnia Naukowa, 1939. 485 s.

Sokyrko O. Horilka, vodka chy okovyta. *Napoi. Tekhnologii ta inovatsii*. 2020. № 2 (84). URL: <https://techdrinks.info/horilka-vodka-chy-okovyta-shcho-pytomo-ukranskoyu-nazvoyu-napoyu-ta-yaka-mizh-nummy-riznytsya> (data zvernennia: 17.12.2021). (In Ukrainian)

Сокирко О. Горілка, водка чи оковита. *Напої. Технології та інновації*. 2020. № 2 (84). URL: <https://techdrinks.info/horilka-vodka-chy-okovyta-shcho-pytomo-ukranskoyu-nazvoyu-napoyu-ta-yaka-mizh-nummy-riznytsya> (дата звернення: 17.12.2021).

Suchecka A. Badania interdyscyplinarne nad polskimi zielnikami drukowanymi. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2020. T. XVII. № 2. S. 199–224.

Suchecka A. Kanonik sandomierski Marcin z Urzędowa i jego Herbarz Polski w historiografii. *Studia Sandomierskie*. 2021. T. 28. S. 5–26.

Święcicka P. Prawo rzymskie w okresie Renesansu i Baroku. Humanistyczny wymiar europejskiej kultury prawnej. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2012. T. LXIV. Z. 1. S. 9–37.

Toepfer R. *Infertility in Medieval and Early Modern Europe. Premodern Views on Childlessness*. London: Palgrave Macmillan, 2022. 255 p.

Toepfer R. Negotiating Childlessness in the Middle Ages. Stories of Desired, Refused and Regretted Parenthood / trans. K. Sotejeff-Wilson. Leeds: Arc Humanities Press, 2025. 238 p.

Vasset S. Female Impotence or Obstruction of the Womb? French Doctors Picturing Female Sterility in the 1820s. *The Palgrave Handbook of Infertility in History* / eds. G. Davis, T. Loughran. London: Palgrave Macmillan, 2017. P. 311–333.

Vaughan T. A. Women, Food, and Diet in the Middle Ages. Balancing the Humours. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020. 244 p.

Wisłjcki W. [Przedmowa]. Gliczner E. Książki o wychowaniu dzieci, bardzo dobre i potrzebne, z których rodzicy ku wychowaniu dzieci swych nauk dołożna wyczerpnąć mogą. Kraków: D. E. Friedlein, 1876. S. III-VII.

Zemanek A. Szymon Syreński (Syreniusz, Syrennius) (ok. 1540–1611): przyrodnik, zielnikarz, lekarz. *Złota księga Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi = Liber Aureus Fakultatis Biologico-Geographicae*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2000. S. 27–36.

Zubryts'kyj D. Khronika mista L'vova / per. I. Svarnyka. L'viv: Tsentr Yevropy, 2002. 602 s. (In Ukrainian)

Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / пер. І. Сварника. Львів: Центр Європи, 2002. 602 с.

### **Tetiana Hoshko**

Doctor of Historical Sciences, Professor

Ukrainian Catholic University

17 Illarion Svetsitsky St., 79011, Lviv, Ukraine

Email: hoshko@ucu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1791-4346>

## **REPRODUCTIVE FUNCTIONS OF WOMEN, PREGNANCY, AND CHILDBIRTH IN THE POLISH NATURAL HISTORY LITERATURE OF THE 16th CENTURY**

*Polish Humanism flourished through most of the 16th century. That was a time of cultural, religious, and scientific revolution. New ideas spread rapidly in various fields of knowledge, including medicine. According to the beliefs of the era, diseases were treatable, and medicine was seen as a path to healing. Particular attention was now paid to women's health. European cities began to employ midwives, alongside physicians, on a permanent basis. In the gamut*

*of scientific and popular literature, botanical and medical treatises held a special place. In the 16th century, Polish-language herbals (initially compilations and/or translations) became popular in Poland. The first known original Polish herbal was a treatise by Marcin from Urzędów. Literature of this type was a Renaissance phenomenon, read most avidly by townsfolk. The humoral theory stayed in vogue and served as the foundation of almost every medical treatise. It was predominantly herbals that discussed women's health at length. However, women were still regarded as inferior beings. In botanical and medical literature, the subject of women's health was usually reduced to the reproductive functions. Diseases of genitals, successful pregnancies and miscarriages, childbirth, and infertility were addressed. Women were often blamed for the latter. To improve women's reproductive health were recommended both various herbal remedies and suppositories, compresses, steam baths, thermal waters. Many recipes passed from one herbal to another. The extant sources are inconclusive on two important questions: 1) how often the advice given in the herbals was put to actual use; 2) if so, how effective it was. Whatever the answers are, this type of literature enjoyed great popularity among various social groups, including burghers.*

**Keywords: herbals, medical and botanical literature, reproductive functions of women, pregnancy, infertility, childbirth, abortion, thermal waters, humoral theory, Renaissance, Humanism, Kingdom of Poland.**

*Дата першого надходження статті до видання: 10.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 10.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 21.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-03>  
УДК 373.018.5(477.83-25)“653”

### **Мар’яна Долинська**

докторка історичних наук, професорка  
Український католицький університет  
Вул. Іларіона Свенціцького, 17, 79011, Львів, Україна  
Email: mardol@ucu.edu.ua  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0604-4691>

## **ДО ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ МІСЬКИХ СІЛ У ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ЛЬВОВІ**

*Вивчення просторової і територіально-адміністративної динаміки поселень із статусом сіл є підосною та інтеграційною складовою історії села. На українських землях, які належали до Польського королівства і згодом до Речі Посполитої, села мали 4 форми адміністративного підпорядкування. Переважна кількість сіл належали приватним власникам, як різним особам шляхетського звання, так і верхівці стану — магнатам. Деякі села були у власності духовних юридичних чи фізичних осіб — монастирів, шпиталів, керівництва кліру. Ще одна група перебувала в прямій залежності від держави і називалася королівськими селами або королівщиною. І, нарешті, невеличка кількість сіл підпорядковувалася магістрату якогось самоврядного міста, адміністративно перебувала під його юрисдикцією та територіально оточувала решту адміністративно підпорядкованих місту теренів. З документів ранньомодерного часу відомо, які села мали статус міських. Вони безпосередньо залежали від магістрату міста Львова, в науковому обігу*

**Як цитувати:** Долинська М. До питання походження міських сіл у пізньосередньовічному Львові. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 49–60. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-03>

**How to cite:** Dolynska M. Some Remarks on the Question of the Origin of Villages Owned by the Late Medieval Lviv. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 49–60. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-03> (In Ukrainian)

© Долинська М., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*є дати перших згадок про них. Села Зубря і Сихів були в корпоративній власності львівських райців, а селами Малехів і Скнилівок володіли відповідно монастирі Св. Лазара і Св. Духа, тобто села посередньо залежали від міського самоврядування. На сьогодні немає пояснення феномену, чому частина дарованих місту земель набула адміністративного статусу сіл, власником якого було самоврядне місто в особі магістрату, втіленого колективним органом управління міських райців. В статті доводиться, що денотат «село», відносно великої земельної нерухомості на периферіях адміністративно залежних від львівського магістрату теренів, виник стихійно та утверджувався поступово. Протягом пізнього середньовіччя кожне з пізніших міських сіл в документах міської ради іменувалося в різний спосіб — маєток, фільварок, власність, при чому офіційні документи провадилися латинською і старонімецькою мовою, так що поняття були розмаїтішими. Уніфікація відбулася в др. пол. XVI ст. з переходом канцелярії на старопольську мову.*

**Ключові слова:** пізньосередньовічний Львів, міське село, Замарстинів, Клепарів, Голоско Мале, Голоско Велике, Брюховичі, Білогоща, Кульпарків, Зубря, Сихів, Малехів, Скнилівок.

Останнім часом не так в українських публікаціях і доповідях на конференціях, як в кулуарах озвучується необхідність студій ранньомодерного села і селян; і тут же йдеться про незначну джерельну базу, яка допомогла б виконати це завдання.

Як загальновідомо, в Польському королівстві та пізніше в Речі Посполитій села перебували під юрисдикціями чотирьох типів: приватні (магнатів і шляхти), королівські (державного скарбу), духовні (переважно юридичних церковних осіб) і міські. Останні швидше були винятком, ніж правилом, і в Руському воєводстві такими ще з пізньосередньовічного часу володів, здається, тільки Львів. Історики зрідка звертали увагу на ці утворення, хоча вивчення тематики започаткував у кандидатській дисертації «Селяни Львівських міських сіл у XV–XVII ст.» (Entsyklopediia, 302) ще в 50-х роках XX ст. львівський історик Ярослав Павлович Кісь, яка досі не була опублікована і, мабуть, вже ніколи не буде оприлюднена.

Відомо, що, названі міськими, села Замарстинів, Клепарів, Голоско Мале, Голоско Велике, Брюховичі, Білогоща і Кульпарків безпосередньо перебували під юрисдикцією магістрату, знаємо і ймовірні дати

перших згадок про кожне з них. Зубря і Сихів потрапили в колективну (корпоративну власність львівських райців), а Малехів і Скнилівок були власністю відповідно монастирів Св. Лазара з Галицького передмістя і Св. Духа з міста в мурах (Dolynska 2006, 89–94), тобто в посередній залежності від міського самоврядування. На сьогодні немає пояснення феномену, чому на частині дарованих місту земель утворилися не тільки передмістя, а й села, крім здогаду, що вони розкинулися на периферіях міської юрисдикції і займали порівняно великі площі (Dolynska, Karpal, Feloniuk 2014, 24).

Замарстинів відрізнявся від сусідніх Клепарова та обох Голосок тим, що, як видно вже з абрису плану, його лани тягнулися з півночі на південь, тоді як в межуючих з ним від заходу селах лани підпорядковувалися повздовжній осі схід–захід (Dolynska 2006, 88–94, 151–158). Послідовні студії історичної топографії львівських передмість, зокрема за методом ретроспективної локалізації нерухомості, спочатку вказали на місце розташування найдавнішого відомого львівського млина, власником якого під кінець XIII ст. був вїйт німецької самоврядної громади Бертольд Штехер; нині млин займав би ділянку на розі вулиць Замарстинівської і Хімічної, при чому остання збігається з каналізованим зараз руслом Полтви, а русло до початку XX ст. служило адміністративною межею між передмістям та селом Замарстинів; крім того, ймовірно, попри це русло по осі південний захід – північний схід тягнувся найдавніший львівський лан (Dolynska 2009, 290–296). Далі вдалося з'ясувати, що первісно Замарстинів належав не Зоммерштейнам, а Штехерам, що засвідчує акт від 1423 р. про продаж цієї нерухомості (Dolynska 2016, 63–65) і достатньо мальовничий опис терену Замарстинова в привілеї 1378 р.: «даємо [землі], що під горою, на горі і на рівнині гори, а також лани стільки, скільки можна обробити п'ятьма плугами»<sup>1</sup>, за яким людині, знайомій з львівським культурним пейзажем, вимальовується образ навіть сучасних рівнини, схилу і плато на терені в межах вулиць Гетьмана Мазепи, Пилипа Орлика та Івана

<sup>1</sup> Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1872. T. III. S. 52-53. Переклад з латини Соломії Гребеняк.

Миколайчука. Заміна власників нерухомості підтверджується і Актом від 25 січня 1605 року, де підтверджено факт продажу 1423 р. Аналіз денотатів до власних назв Виник, Подпреск і Шілкікут спростував традиційну локалізацію нерухомості Бертольда Штехера, здійснену Антіном Петрушевичем ще в 1864 р., і дозволив гіпотетично побудувати ядро первинної просторової локації кінця XIII ст. (Dolynska 2016, 61–66).

Хоча джерела не називають прізвища прибульців з міст Священної Римської імперії, які товаришували своєму війтові Бертольду наприкінці XIII ст., логіка підказує, що вони або їхні нащадки були власниками немалих земельних наділів, більш-менш співрозмірних до «алоду» віта Бертольда Штехера. Прізвища традиційно пов'язані з першими згадками про місцевості, які пізніше будуть вважатися міськими селами, звучать «ex cognomine germanico»<sup>2</sup> (від німецького прізвища\*) (пер. з лат.): Кльоппер (Clorper), пов'язаний з Клепарівом, Ціммерман (Czimmirman) з Голоском Великим, Ганнель (Hannel) з Голоском Малим, Гандль (Handl) з Брюховичами і Гольдберг (Goldberg) з Кульпарковом (Dolynska 2006, 88–94). Причому статус власника переважно розпливчастий; їх називають або засновниками, або власниками міського села. На сьогодні найдавніші збережені документи з львівського магістрату датуються 80-ми роками XIV ст., тому згадки про акторів магістратських актових документів можуть свідчити, що згадані особи були найдавнішими громадянами магдебурзького Львова. Так, Йоган Гольдберг (Iohanes Goldberg) вже у 1382 р. придбав будинок поза Галицькою брамою; Ганко Кльоппер (Hanko Clorper) у 1384 р. мав якусь судову справу у Львові; Ціммерман (Czimmirman) у 1385 р. був власником дому в середмісті<sup>3</sup>. Мабуть, родини Кльоппера і Ціммермана мали можливість після другої земельної донації 1368 р., коли місто додатково отримало 30 ланів, якимось придбати лани, найближчі до середмістя, що вузькими сторонами

<sup>2</sup> Матеріали до історії села Замарстинів. ЦДІА УЛ (Центральний державний історичний архів України у Львові). Ф. 52, Оп. 1. Спр. 492. Арк. 109.

\* Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

<sup>3</sup> Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta / Wydał Dr. Aleksander Czołowski. Księga przychodów i rozchodów miasta 1388–1389. Lwow, 1896. Tom. I. S. 5, karta 5, akapit 25; s. 21, karta 26, akapit 133; s. 50, karta 66, akapit 313.

прилягали до маєтку Штехера, пізнішого Замарстинова, дещо пізніше хтось з Ганнелів вклинився між двох сусідів, зберігши для маєтку давнішу його назву — Голоско Мале. На час другого земельного надання 1368 р. західні окраїни Штехерівського алоду були одним з небагатьох вигідних вільних місць для закладення великих господарств, бо на межі з маєтком Штехера Полтва повертала на північний схід, де побіч її обох берегів жили з княжих, ба навіть давніших часів русичі, а на південь — скупчилося місто в мурах, де вже якийсь час мешкали не так давно зайшли вірмени і місцеві русичі.

Ймовірно, нащадки першоприбульців німецької громади офіційно закріпили свою земельну власність саме після другої донації 1368 р., хоча не можна виключати, що придбали нерухомості завдяки вказаному розширенню міської юрисдикції. Якщо прийняти другий варіант, то Гольдберги мусили почекати до третьої земельної донації 1415 р., щоб скористатися з можливості придбати велику земельну площу для свого володіння, названого згодом Кульпарків. А Гандлі придбали землі під Брюховичі не раніше 1444 р., коли відбулася четверта донація невимірними обшарами, яке Львів отримав для «заокруглення» території міської юрисдикції.

Відомо, що зафіксовані в історичній традиції перші письмові згадки про той чи той населений пункт, майже ніколи не відповідають даті його заснування, бо називали в будь-якому документі вже відоме читачу місто чи село (хоча, знову ж таки традиційно, такі згадки сьогодні прийнято вважати датою заснування об'єкта). Тож не дивно, що майбутні міські села в магістратській документації з'являються значно пізніше від століття донацій; згадки: про Клепарів — від 1419 р., Голоско Велике — кін. XIV ст., Голоско Мале — сер. XV ст., Кульпарків — 1425 р. і Брюховичі — 1444 р. (Dolynska 2006, 88–94). Територія Кульпаркова розкидалася достатньо далеко на південний захід від інших «німецьких» маєтностей, а Брюховичі продовжили смуги майбутніх міських, межуючи на півдні з Голоском Великим. У просторовій інтерпретації видно, що до ядра первинної локації (Замарстинів + млин Штехера + «перший» із сталанового наділу лан костелу Марії Сніжної) зі сходу прилягають 4 території, визнані пізніше міськими селами і власниками

яких були громадяни Львова німецького походження. Визбираючи названі перші згадки про майбутні міські села, історики не акцентують адміністративного статусу цих територій, деколи згадуючи, наприклад, що Клепарів був заснований як фільварок (Zubyk 1930, 90), а іншу нерухомість називають маєтком.

Так само, в документах не йдеться про адміністративний статус перелічених нерухомостей. Станом на XV ст. в прямій залежності від магістрату, на території ста ланів, крім Замарстинова, були Клепарів, Голоско Велике і Мале<sup>4</sup>. На обшарах — Кульпарків, Білогоша і Брюховичі, деколи йшлося ще й про Поріччя та Вольку (Воля Замарстинівська) (Dolynska, Kapral, Feloniuk 2014, 25). До моменту внесення перших семи поселень в шоси під узагальнюючим заголовком «Wioski mieskie», назви маєтків, що походили від прізвищ заможних громадян Львова німецького походження, вживалися з різними денотатами. Наприклад, 30 травня 1464 р. поряд з селом Замарстинів (Sommersteynis dorf) так само класифікується Клепарів (Clopper dorf), а назва Голоско, ще без поділу на Велике і Мале (Holowsko) вжита без денотата<sup>5</sup>. Декілька місяців раніше (15 лютого 1464 р.) до цієї власної назви вжили узагальнюючий член «алод»: «Penes allodium Holowsko nuncupatum»<sup>6</sup> (біля фільварку під назвою Головско), а через чотири десятиліття (20 січня 1504 р.) — предіум: «predium Holowsko toto iure et tenutario»<sup>7</sup> (маєток Головсько на всіх правах і володіннях). В Раецькій книзі щодо об'єкту Кульпарків жодного разу не застосований ніякий узагальнюючий член<sup>8</sup>, для прикладу «vendidit agrum in Goltberg, dictum Zalesznu»<sup>9</sup> (продав орну землю в Кульпаркові, [про який] кажуть Залісний. Виглядає, що якщо місцевість згадувалася тільки для пояснення походження

<sup>4</sup> Магістрат міста Львова. ЦДІА УЛ (Центральний державний історичний архів України у Львові). Ф. 52, Оп. 1. Спр. 395. Арк. 8зв.-9.

<sup>5</sup> Раецька книга Львова (1460–1506) / Упор. М.Капраль, Б.Петришак. Львів 2020. С. 87. № 198.

<sup>6</sup> Там само. С. 81. № 174.

<sup>7</sup> Там само. С. 614. № 2445.

<sup>8</sup> Там само. С. 239, 359, 366, 416, 482, 516; №№ 785, 1301, 1322, 1519, 1798, 1963.

<sup>9</sup> Там само. С. 359. № 1301.

чи проживання особи — об'єкту актового документа, то це місце називали тільки власним іменем без денотату: «*communis nobili virgini Heduigi de Brzuchowicza*»<sup>10</sup> (знатна дівчина Гедуїга з Брюхович).

Щоб спробувати пояснити розмаїття і певний хаос у вживанні різних денотатів щодо великої земельної власності громадян самоврядного Львова, варто повернутися в уяві до моменту переговорів і написання грамоти (Купчинський 2006, 738) князя Лева (на якій базується привілей Казимира III від 1352 р.) з представниками громади Бертольда Штехера. Спілкування найімовірніше відбувалося за участі тлумача і вжитку латини. Але представники обох сторін думали кожні своєю мовою. Враховуючи, що переважна більшість вживаних понять, а навіть простих термінів були багатозначними і мали розпливчастий характер (*fuzzy notion of meaning*), назвати однозначно земельну та інфраструктурні нерухомості було неможливо. Щоб знайти якийсь вихід, у грамоті використали відповідно латинські слова «*villa*» і «*allodium*», перше з яких можна перекладати і як «вілла», і як «село» (Гребеняк, Шепель, Долинська 2019, 51–52). Навіть якщо первісно йшлося про віллу/будинок/масток, який знаходився в межах наділу (алоду), то з часом поняття «*villa*» поширилося на всю нерухомість, саме ту, яку початково називали алодом. Помітивши таке використання слова як-не-як нащадками колишнього очільника громади, власники іншої великої нерухомої власності також уніфікували її статус до слова «*villa/willa*».

З XVI ст. в канцелярії Львова утвердився фіксований список так званих міських сіл. Для прикладу в шості від 1579 р. подано такий список: «*Zamerstinowa, Kolperkow willa, Bielochocza willa, Brzuchowicza willa, Maliechow willa, Holowsko maior villa*»<sup>11</sup>. При розгляді питання застосування денотатів до місцевостей в цьому списку в око впадає, що до назви Замарстинів нема жодного узагальнювального члена, всі інші іменуються як «*willa/villa*», що далі вже перекладається як село «*wioska*». З високою ймовірністю на час складання переліку вже ніхто

<sup>10</sup> Расцька книга Львова (1460–1506) / Упор. М.Капраль, Б.Петришак. Львів 2020. С. 495. № 1859.

<sup>11</sup> ASK (Archiwum Skarbu Koronnego). *AGAD* (Archiwum główne aktów dawnych). Dział I. Sygn. 18, K. 888.

не сумнівався, що Замарстинів вважається міським селом. У такий спосіб на північно-східній околиці юридично залежної від Львова території утворилася система сіл, які прийнято називати міськими і що своєрідно виокремлює Львів серед міст магдебурзького устрою. Отже, із первинно взаємозамінних термінів *allodium*, *predium*, *forwerk*, *villa* закріпився тільки останній і в польськокомовному варіанті протривав до 1772 р., коли після приєднання до Австрійської монархії міські села були виведені з-під міської юрисдикції і прирівняні в статусі до інших сіл. У випадку узагальнювального члена «село», тут спрацювала відома прикмета, що назва зумовлює долю. Принаймні, з XVI ст. магістрат Львова вважав ці сільця власністю міста і вимагав від мешканців таких само повинностей, як і від селян сіл інших юрисдикцій.

Якщо нерухомість власників концентрувалася не на периферіях передмість, то поняття *villa*, *dorf*, *dorffer*, *durff* або *allodium*, *predium*, *forwerk*, *forwerg*, *vorwergk*, *vorwark*, *forwerk* не застосовувалися. Якщо виключити поняття-об'єкти, котрі згодом трансформувалися в узагальнювальний член назви «*wioska*» (сільце), то залишаються ті, які описували невеликі наділи на близькій до «міста в мурах» частині передмістя. Обережно можна стверджувати, що до 1414 р. названі терміни не використовувалися на найближчих до середмістя теренах, які найдавніше освоювалися для ремесел і сільськогосподарських робіт, зокрема, можливо, тому що наділи, ближчі до міських мурів, були меншими від тих на периферії.

З вищого опису трансформації декількох різномовних термінів в поняття [невелике] село та впливає, що в натурі не було надто багато видів нерухомості. Її умовно можна поділити на велику земельну нерухомість, малі реальності, забудову та комунікації. Під завершення пізнього середньовіччя велика нерухомість майже тотально сприймалася як «село» чи радше «сільце». Аналогічно до утворених на донаційних теренах міських сіл безпосередньої магістратської юрисдикції, посередньо приєднані шпитальні (Малехів і Скнилівок) та раецькі (Зубря і Сихів) теж отримали адміністративний статус сіл, тим більше, що вони вже були селами інших юрисдикцій перед приєднанням.

З менш-більш чіткої картини адміністративних утворень на правово залежній від магістрату території Львова випадають об'єкти з назвами Волиця і Поріччя. В оригінальних документах міські писарі переважно вживали тільки власні назви, уникаючи денотатів. Наприклад, у витягу щодо села Замарстинова під 1502 р. йдеться «Wolica y Zarzecze albo Porzecze zasiadło» (Волиця і Заріччя або Поріччя розкинулися), чи у 1608 р.: «przy Porzecu Woli Zamerstynskiey», хоча в підсумковому розділі «Porzuce y Wola Zamerstinska Nr. 5» розпочинають перелік міських сіл<sup>12</sup>. Обидва поселення знаходилися на осушеному болоті при березі Полтви і внаслідок зміни русла початково не сплачували чиншу ні місту, ні королівському старості (Dolynska 2006, 154–155), так що початково жоден урядовець не завдавав собі труда визначити їхній (об'єднаний) адміністративний статус. Сумарно займали 5 ланів (приблизно 125 га), то ж могли вважатися, як селами, так і передміськими осадами. У XVIII ст. назва Поріччя іррадіює на східну околицю королівського Краківського передмістя (Feloniuk 2016, 80–83) (Старостинську юридику), а первісні об'єкти, Поріччя і Волиця, зникають з фіскальних документів.

На ранньому етапі значна кількість понять, які могли застосовуватися до аналогічних об'єктів нерухомої земельної власності, свідчить про неуніфікованість понять, що описувалися назвами. Узгодження денотатів ускладнювалося використанням в канцелярії і побуті різних мов. За місцевостями, які називали Поріччя і Волиця, денотати не закріпилися, очевидно тому, що і об'єкти були приєднані до інших адміністративних одиниць.

Поняття «село» (willa, wioska) є достатньо пізнім. Його походження є радше термінологічним, а адміністративний і навіть соціальний характер цих утворень мають похідний характер.

---

<sup>12</sup> Магістрат міста Львова. ЦДІА УЛ (Центральний державний історичний архів України у Львові). Ф. 52, Оп. 1. Спр. 492. Арк. 111зв.; Спр. 395. Арк. 8 зв.

Список літератури / References

Dolynska M., Kapral M., Feloniuk A. Rozvytok mista u pizn'omu seredniiovichchi ta ranniomodernyi chas (prostir imeshkantsi). *Atlas ukrains'kykh istorychnykh mist / Za nauk.* red. M. Kapralia. K.: DNVP «Kartohrafiia», 2014. T. 1: Lviv. 95 s. (In Ukrainian)

Долинська М., Капраль М., Фелонюк А. Розвиток міста у пізньому середньовіччі та ранньомодерний час (простір і мешканці). *Атлас українських історичних міст / За наук.* ред. М. Капралю. К.: ДНВП «Картографія», 2014. Т. 1: Львів. 95 с.

Dolynska M. Istorychna topohrafiia Lvova 14-19 st. Lviv: NU«LP», 2006. 356 s. (In Ukrainian)

Долинська М. Історична топографія Львова XIV-XIX ст. Львів: НУ«ЛП», 2006. 356 с.

Dolynska M. Elementy prostorovoi lokatsii na krakivs'komu peredmisti piznioseredniiovichnoho Lvova. *Rehionalna istoriia [Regional History]*. 2009. № 3. S. 287–297. (In Ukrainian)

Долинська М. Елементи просторової локації на краківському передмісті пізньосередньовічного Львова. *Регіональна історія*. 2009. № 3. С. 287–297.

Dolynska M. Nerukhomis' nimetskoi rodyny Shtekheriv v piznioseredniiovichnomu Lvovi: tradytsiinyi ta interdystsyplinaryi pohliad. *Fenomen multykulturnosti v istorii Ukrainy i Pol'shchi: materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii.* Kharkiv: KhNPU im. H. S. Skovorody, 2016. S. 61–66. (In Ukrainian)

Долинська М. Нерухомість німецької родини Штєхєрів в пізньосередньовічному Львові: традиційний та інтердисциплінарний погляд. *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі: матеріали міжнародної наукової конференції.* Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2016. С. 61–66.

Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / red. rada: V. M. Lytvyn (holova) ta in.; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Nauk. dumka, 2021. Dodatkovyi tom. Knyha 1. 761 s. (In Ukrainian)

Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Nauk. dumka, 2021. Додатковий том. Книга 1. 761 с.

Feloniuk A. Tarnavka i Porichchia — iurydyky lvivs'koho dominikan'skoho monastyria Bozhoho tila. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriia istorychna.* 2016. Spetsvyypusk. S. 67–99. (In Ukrainian)

Фелонюк А. Тарнавка і Поріччя — юридики львівського домініканського монастиря Божого Тіла. *Вісник Львівського університету. Серія історична [Bulletin of Lviv University. Historical series]*. 2016. Спецвипуск. С. 67–99.

Hrebeniak S., Shepel H., Dolynska M. Pryvilei korolia Kazymyra III vid 22 serpnia 1352 r.: istorychne tlo, struktura dokumenta, pereklad, komentari. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii* [The City: History, Culture, Society]. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Istorychnyi fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. 2019. № 6. S. 47–52. (In Ukrainian)

Гребеняк С., Шепель Г., Долинська М. Привілей короля Казимира III від 22 серпня 1352 р. Історико-філологічна перспектива: історичне тло, структура документа, переклад, коментарі. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2019. № 6. С. 47–52.*

Kupchynskiy O. Akty I materialy Halysko-Volyns'koho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV stolit'. Doslidzhennia. Teksty. Lviv, 2004. 1285 s. (In Ukrainian)

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1285 с.

Zubyk. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. Lwów, 1930. 496 s.

### **Maryana Dolynska**

Doctor of Historical Sciences, Professor

Ukrainian Catholic University

17 Illarion Svetsitsky St., 79011, Lviv, Ukraine

Email: mardol@ucu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0604-4691>

## **SOME REMARKS ON THE QUESTION OF THE ORIGIN OF VILLAGES OWNED BY THE LATE MEDIEVAL LVIV**

*The spatial and administrative dynamics of settlements with the status of a village is a fundamental component of rural history. In the ethnically Ukrainian part of the Kingdom of Poland (after the Union of Lublin — the Polish-Lithuanian Commonwealth), villages were divided into four categories. The vast majority belonged to magnates, middle and petty nobility. Some were owned by the both Churches, namely monasteries, hospitals, and the higher clergy. Still another group was in the royal domain. Finally, a small number of villages in the vicinity of self-governing towns were subject to town councils. Early modern documents allow one to find out which villages pertained to that last category. The ones in question were subordinate to the municipality of Lviv. It ought to be noted that the dates of their first mention are known to scholars. The villages of Zubrya*

*and Sykhiv belonged to the Lviv town council, and those of Malekhiv and Sknylivok — to the monasteries of St. Lazarus and St. Spirit, respectively. Therefore the municipal government had indirect jurisdiction over the last two villages as well. Historians still don't know why some of the lands granted to Lviv acquired the status of a village. The author argues that the large estates on the town's periphery began to be called 'village' gradually and without any established reason. During the Late Middle Ages, each of them was referred to in the municipal documents differently: an estate, a manor, a property. The documents were written in Latin and German (whether it was Early New High German or Early New Low German, or both, is beyond the subject of the article), consequently the designations show even more variety. Unification came in the second half of the 16th century when the municipal chancery adopted Middle Polish.*

**Keywords: Late Medieval Lviv, village, Zamarstyniv, Klepariv, Holosko Male, Holosko Velyke, Briukhovychi, Bilohoshcha, Kulparkiv, Zubria, Sykhiv, Malekhiv, Sknylivok.**

*Дата першого надходження статті до видання: 01.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 01.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 12.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-04>  
УДК 94(477.82)''178/1860'':352

## **Оксана Карліна**

кандидатка історичних наук, доцентка  
Волинський національний університет імені Лесі Українки  
Вул. Шопена, 24, 43001, Луцьк, Україна  
Email: karlina.oxana.@vnu.edu.ua  
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

## **МАГІСТРАТИ ТА ЇХНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ СТОЛІТТЯ – ПОЧАТОК 1860-х РОКІВ)**

*На матеріалах Волинської губернії висвітлено процес формування та основні напрями діяльності магістратів як основного органу в системі управління повітовими містами. Аналіз імперського законодавства і повсякденної практики дозволив конкретизувати стратегію верхньої влади в досягненні стабільних зв'язків міських соціальних верств із державними інституціями. Зроблено висновок про те, що Жалувана грамота містам 1785 р. була поширена лише на «привілейовані» повітові міста Волинської губернії, які в тій чи тій мірі могли фінансово забезпечити роботу магістрату. Вибори до магістрату розглядались законодавцем як один з важливих шляхів комунікації міської громади та імперської влади, представленої губернатором. Затвердження губернським правлінням результатів виборів було актом легітимації посадових осіб. У чотирьох повітових містах, які перебували в приватній власності, не діяли ні магістрати, ні думи чи ратуші. Недотримання*

**Як цитувати:** Карліна О. Магістрати та їхня діяльність у Волинській губернії (кінець ХVІІІ століття – початок 1860-х років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 61–80. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-04>

**How to cite:** Karlina O. Town Councils and Their Routine Activities in Volyn Governorate (Late 18th Century – Early 1860s). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 61–80. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-04> (In Ukrainian)

© Карліна О., 2025



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*положень базового закону, яким регулювалося міське управління, визнавалося на рівні губернської ланки державного управління. Організовуючи магістрати в містах, верховна влада спиралася на інститут станового представництва та виборний принцип формування посад. Суттєві відмінності при формуванні магістратів як судової гілки влади пов'язувалися з етнічним складом населення. Виборче право мали купці, міщани й цехові ремісники, а також «граждани», тобто ті, хто ще недавно належав до шляхти. Доведено, що магістрат конструювався самодержавством, яке запозичувало європейські моделі управління, щоб державними справами переймалися міські соціальні верстви. Обрані посадовці були підзвітними не виборцям, а державній адміністрації, яка контролювала і спрямовувала їхню діяльність більше на виконання державних справ, аніж на задоволення корпоративних потреб, що вказує на незначну самостійність міських станів.*

**Ключові слова:** Волинська губернія, магістрат, міська дума, міські соціальні верстви, міські вибори.

За останнє десятиліття в українській історіографії зріс інтерес до історичної урбаністики, у чому переконає огляд основних здобутків сучасних істориків у вивченні українського міста XIX ст. (Shandra 2019b). Науковці зосереджуються переважно на висвітленні процесів модернізації, які в другій половині XIX – на початку XX ст. отримали стійкий розвиток (Chornyі 2007; Portnova 2008; Vilshanska 2009; Pryshchepa 2010; Konstantinova 2010; Konstantinova 2011; Yesiunin 2015; Zhyvuchy v modernomu misti 2016; Hlyz 2019; Vid muriv do bulvariv 2019; Pryshchepa 2019). Натомість міське управління, що сформувалось у кінці XVIII ст. і до 1870-х років зазнавало трансформації під впливом еволюційних змін у суспільстві, залишається маловивченою темою. Винятком може слугувати монографія Валентини Шандри, присвячена міщанському самоврядуванню (Shandra 2016), та ґрунтовна розвідка згаданої дослідниці (Shandra 2019a). Взввши до уваги регіональну обумовленість, яка визначала унікальність і неповторність українських міст, авторка зробила висновок про те, що створені міські органи були лише подібними до європейських, а домінувало централізоване управління містами.

Дослідження на матеріалі Волинської губернії дає можливість виявити особливості формування та основні напрями діяльності магістратів як основного органу в системі управління повітовими містами. Аналіз імперського законодавства і повсякденної практики дозволяє конкретизувати стратегію верховної влади в досягненні стабільних зв'язків міських соціальних верств із державними інституціями. Наявність репрезентативного корпусу джерел, їх систематизація, з'ясування достовірності відомостей, які в них містяться, оцінка і визначення пріоритетності забезпечує досягнення поставленої мети.

Законодавчі акти відображають основні принципи державної політики як щодо міської людності загалом, так і до міських поселень південно-західних губерній імперії зокрема. Діловодна документація органів місцевої влади (центральної і місцевих установ) і міського управління представлена листуванням вищих інстанцій з низовими установами управління, звітами, журналами засідань магістратів, губернських правлінь, а також рапортами, указами, запитами, відповідями на запити, просьбами та іншими матеріалами. Інформаційний потенціал журналів і протоколів магістратів дуже високий. У документації цього виду майже щоденно фіксувались укази, рапорти, повідомлення, просьби, рішення, довідки з певних питань, які розглядались під час засідання, що дозволяє охарактеризувати всю процедуру прийняття рішень, їх розробку, обговорення і затвердження губернським правлінням (губернатором). Вивчення указів губернської адміністрації дозволяє скласти уявлення про реалізацію загальноросійських законів, які стосувалися діяльності магістратів на території губернії. Важливим джерелом залишаються річні звіти губернаторів, що відображають механізм взаємодії центральної і місцевої влади.

Процес включення міст у систему управління, яка склалася в Російській імперії, почався 1793 р., коли після другого поділу Речі Посполитої управляти захопленими землями було доручено генерал-поручику Тимофію Тутолміну з наданням йому посади мінського, ізяславського і брацлавського генерал-губернатора. Він мав організувати встановлення адміністративного і судового устрою відповідно до «Установ для управління губерній» 1775 р. і Жалуваної

грамоти містам 1785 р. Цю роботу на деякий час перервало повстання під проводом Тадеуша Костюшка, але уже 1 травня 1795 р. з'явився указ про приєднання нових земель після третього поділу Речі Посполитої<sup>1</sup>.

Ізяславське намісництво було поділено на Волинське та Подільське<sup>2</sup>. У Волинському намісництві губернським містом мав бути Новоград-Волинський, який треба було «облаштувати при містечку Звягелі, набуваючи його купівлею [...]». «Міста ж Житомир, Овруч, Володимир і державні містечка Ковель і Радомишль [треба] зробити повітовими містами [...] (пер. з рос.)»<sup>3</sup>. Губернські органи правління тимчасово розміщувалися в Житомирі»

У системі міського управління, яка склалася в результаті реформ 1775 і 1785 рр., для містян мали діяти дві судові інстанції: міський магістрат (в малих містах — ратуша) і губернський магістрат. Склад магістрату вибирали купці та міщани один раз на три роки. У містах мала створюватися загальна і шестигласна дума, сирітський і словесний суди.

Волинський губернський магістрат розпочав роботу 6 серпня 1796 р.<sup>4</sup>. З його протоколів відомо, що Володимирський магістрат

---

<sup>1</sup> О принятии присяги от жителей, вновь присоединенных к России от Польши при последнем ее разделении областей; об устройстве оных на основании Учреждения о губерниях и об установлении таможен, также пограничной цепи и стражи на новой границе. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского Тутолмину. 1795. Мая 1. *ПСЗ РИ-1* (Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1). Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. № 17 323.

<sup>2</sup> О разных распоряжениях касательно устройства Волинской и Подольской губерний. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского Тутолмину. 1795. Июля 5. *ПСЗ РИ-1*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. № 17 354.

\* Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

<sup>3</sup> О разных распоряжениях касательно устройства Волинской и Подольской губерний. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского Тутолмину. 1795. Июля 5. *ПСЗ РИ-1*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. № 17 354.

<sup>4</sup> Протоколи засідань 1-го департаменту Волинського губернського магістрату. *ЦДІАК України* (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 946. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–9, 17.

відкрився 27 серпня, Луцький — наступного дня, Ковельський — 2 вересня. Тоді ж запрацювали магістрати в Житомирі, Овручі та Новоград-Волинському<sup>5</sup>.

Ще в травні 1796 р. був утворений магістрат у Старокостянтинові<sup>6</sup>. Відразу виникла проблема, на які кошти будуть функціонувати міські інституції, адже місто було приватним<sup>7</sup>. Тому міська дума «наклала на себе і на громади свої добровільну складку» (пер. з рос.). Також міщани-євреї містечок Старокостянтинівського повіту повинні були долучитись до фінансової підтримки магістрату<sup>8</sup>. Проте для функціонування магістрату не вдалося зібрати необхідну суму коштів<sup>9</sup>. Міщани не змогли надати оригінал або витяг з актових книг привілея на магдебурзьке право Старокостянтинову. Губернське правління розпорядилося закрити Старокостянтинівський магістрат у вересні 1798 р.<sup>10</sup>

12 грудня 1796 р. вийшов указ «Про новий поділ держави на губернії», відповідно до якого утворювалася Волинська губернія у складі 12 повітів<sup>11</sup>. Повітовими містами було визначено Володимир, Дубно, Житомир, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Новоград-Волинський, Овруч, Острог, Рівне і Старокостянтинів<sup>12</sup>. Адміністрація Волинської губернії залишалась у Житомирі — центрі колишнього Київського

<sup>5</sup> Протоколи засідань 2-го департаменту Волинського губернського магістрату. ЦДАК України. Ф. 946. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 43, 60, 92 зв., 102.

<sup>6</sup> Журнал засідань Старокостянтинівського магістрату за 1796 р. ДАХО (Державний архів Хмельницької області). Ф. 722. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–2, 11 зв.

<sup>7</sup> Журнал засідань Старокостянтинівського магістрату за 1797 р. ДАХО. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 156.

<sup>8</sup> Журнал засідань Старокостянтинівського магістрату за 1796 р. ДАХО. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 73–74 зв., 137–138 зв., 242–243 зв.

<sup>9</sup> Журнал засідань Старокостянтинівського магістрату за 1798 рік. ДАХО. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 194–194 зв.

<sup>10</sup> Там само. Арк. 252.

<sup>11</sup> О новом разделении государства на губернии. Именной [указ], данный Сенату. 1796. Декабря 12. ПСЗ РИ-1. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIV. № 17 634.

<sup>12</sup> О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Вольнской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды. Высочайше утверждённый доклад Сената. 1797. Августа 29. ПСЗ РИ-1. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIV. № 18 117.

воєводства і Житомирського староства. Згодом Житомир остаточно був визнаний губернським містом<sup>13</sup>.

У 1797 р. вийшов указ Сенату про утворення судових органів влади в губерніях за новим штатним розписом<sup>14</sup>. З початком їхньої роботи, у тому числі й магістратів, виникла низка проблем, які управитель Мінською, Волинською і Подільською губерніями генерал-лейтенант Олександр Беклешов проаналізував разом зі своїми чиновниками і в кількох рапортах Сенату запропонував їх вирішення з урахуванням ситуації в краї. Він зазначав, що в затвердженому штатному розписі магістрати мають створюватись у містах, де є купці та міщани, і утримуватись за рахунок міських доходів відповідно до їхніх прав і привілеїв<sup>15</sup>, управління в усіх повітових містах і деяких містечках, які мали ці права і привілеї, слід здійснювати за нормами магдебурзького права, а магістрати повинні складатись із вибраних міською громадою президента і ратманів. Сенат постановив залишити в судах і магістратах порядок «на тій самій основі, на якій до приєднання цього краю в тих судах існував» (пер. з рос.)<sup>16</sup>. Євреї, записані до стану купців або стану міщан, повинні підлягати суду магістрату, а не земському чи поміщицькому, мати можливість брати участь у виборах магістрату і бути до нього обраними, а також на інші громадські посади в місті. Ті з них, котрі мешкають у повіті, також підсудні магістрату повітового міста.

На пропозицію О. Беклешова у травні 1797 р. Сенат затвердив важливе рішення: «Магістрати за місцевими правами і окремими даними привілеями повинні бути залишені в містах Житомирі, Овручі, Луцьку, Володимирі, Кременці, Ковелі і містечку Дубно, які всі мають

---

<sup>13</sup> Об оставлении города Житомира губернским городом Волинской губернии. Именной [указ], данный подольскому военному губернатору Эссену. 1804. Июня 24. *ПСЗ РИ-1*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXVIII. № 21 364.

<sup>14</sup> Укази Волинського губернського правління. 1797 р. *ДАВО*. (Державний архів Волинської області). Ф. 363. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 62.

<sup>15</sup> Укази Волинського губернського правління. 1797 р. *ДАВО*. (Державний архів Волинської області). Ф. 363. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 60–61.

<sup>16</sup> Там само. Арк. 208.

привілеї на встановлення магістратів за магдебурзьким правом і як в тих привілеях назначено по скільки саме вибирати в магістрат і під яким точно іменем, то повинна бути вибрана саме та чисельність із міщан християнського закону, а до них на підставі Височайше виданого про євреїв від 3 травня 1795 року указу [...] повинно бути вибрано з євреїв рівно третя частина від перших [...] і разом з християнськими засідателями чинити в магістраті правосуддя і судочинство за місцевими правами і привілеями» (пер. з рос.)<sup>17</sup>. Далі говорилося, що «гражданські громади повітів, які не мають ще державних повітових міст, а це Заславського, Острозького і Рівненського, повинні бути приписані лише для судочинства до магістратів інших сусідніх міст» (пер. з рос.). У Старокостянтиніві «купців і міщан-євреїв, а якщо будуть і християн-міщан Старокостянтинівського повіту приписати до магістрату іншого ближчого міста»<sup>18</sup>. У «привілейованому містечку Олика» зберігалось міське управління, але замість магістрату відкривалась ратуша<sup>19</sup>. Розглянувши указ Сенату, губернське правління постановили повідомити міські громади, які мають привілеї, щоб вони провели «на підстав даних їм від колишніх королів і Речі Посполитої вибори урядників з тією назвою і таким же числом, як у привілеях назначено, не усуваючи зовсім від виборів євреїв» (пер. з рос.)<sup>20</sup>.

Наступного року вийшов указ про відкриття в «непривілейованому» Новоград-Волинському магістрату, сирітського і словесного судів та шестигласної думи<sup>21</sup>. Юрисдикція Новоград-Волинського магістрату поширювались на осіб, які належали до міських станів Заславського, Острозького, Старокостянтинівського і Рівненського повітів<sup>22</sup>.

<sup>17</sup> Укази Сенату і губернського правління. 1799 р. ДАХО. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 81.

<sup>18</sup> Укази Сенату і губернського правління. 1799 р. ДАХО. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 81 зв.

<sup>19</sup> Там само. Арк. 82.

<sup>20</sup> Укази Волинського губернського правління. 1798 р. ДАВО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 8.

<sup>21</sup> Укази Сенату і губернського правління. 1799 р. ДАХО. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 137.

<sup>22</sup> Укази Сенату і губернського правління. 1798 р. ДАХО. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 406.

З п'яти приватновласницьких міст, які мали статус повітових (Дубно, Заслав, Острог, Рівне, Старокостянтинів), магістрат функціонував лише в Дубні, відкритий 6 березня 1806 р. Оскільки всі міські доходи отримував власник міста князь Любомирський, то дві третини необхідної суми збирали міщани та купці міста і повіту шляхом розкладання необхідної суми, а решта надходила з податку на капітал, який щорічно оголошували в магістраті гільдійські купці міста і повіту<sup>23</sup>. Розмір самооподаткування затверджувало губернське правління<sup>24</sup>. У Дубні магістрат вибирали чотири громади міщан: християн, євреїв, іноземців і юридики фарного костелу<sup>25</sup>. Згодом додалися ще дві громади: старообрядців і «граждан»<sup>26</sup>. Сума, яку потрібно було зібрати з певної громади, визначалась за кількістю ревізьких душ. За збір коштів відповідали старости громад і кагальні<sup>27</sup>.

Така форма фінансування магістрату не сприяла його нормальній роботі: з різних причин ніколи не вдавалося зібрати необхідних коштів. Катастрофічна фінансова ситуація склалася в середині 1850-х рр. Заборгованість громад міста сягала більше двох тисяч рублів<sup>28</sup>. Ставало зрозумілим, що за таких умов магістрат як міська інституція немає перспектив для функціонування. Однак губернатор і губернське правління не дійшли згоди в реформуванні Дубенського магістрату.

---

<sup>23</sup> Листування з волинським цивільним губернатором про збільшення асигнувань на утримання канцелярії Дубенського міського магістрату. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8236. Арк. 1–1 зв, 9, 29.

<sup>24</sup> Журнал засідань Дубенського магістрату. 1820 р. *ДАРО* (Державний архів Рівненської області). Ф. 567. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 54.

<sup>25</sup> Журнал засідань Дубенського магістрату. 1820 р. *ДАРО* (Державний архів Рівненської області). Ф. 567. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 9 зв.–10.

<sup>26</sup> За рапортом Дубенського міського магістрату про ненарахування грошей, які стягуються на утримання місцевого магістрату. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 33. Спр. 994. Арк. 5–5 зв.

<sup>27</sup> Журнал засідань Дубенського магістрату за березень 1843 р. *ДАРО*. Ф. 567. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 12.

<sup>28</sup> За рапортом Дубенського міського магістрату про ненарахування грошей, які стягуються на утримання місцевого магістрату. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 33. Спр. 994. Арк. 4–5 зв.

При введенні нових порядків містечка прирівнювалися до сіл, тому підпорядковувалися нижнім земським судам. Проти такого порядку протестували міщани-землероби у формі судових позовів. Вони звертались до нижчих земських судів, апелювали до губернського магістрату з проханням дозволити їм обирати свої магістрати<sup>29</sup>. Посилаючись на «привілеї на право міщанське і на відкриття магістратів», вони доводили незаконність запису їх до кріпосного стану та свої права на землю<sup>30</sup>. Власники містечок наголошували, що жителі містечок є лише користувачами міської землі, а не власниками, тому їхні міщанські права не визнавалися владою<sup>31</sup>.

Протягом першої половини ХІХ ст. магістрати склалися переважно з 12 членів-ратманів (8 осіб від християнської громади і чотири особи від єврейської). Один із ратманів-християн виконував обов'язки голови магістрату. Його іменували президентом, а з кінця 1840-х років — бургомістром магістрату.

Вибори членів магістратів проходили раз на три роки на підставі указу губернського правління «під головуванням президента магістрату», а за порядок відповідали місцевий повітовий стряпчий і городничий<sup>32</sup>. Учасі у виборах до магістрату домагалися міщани (християни та євреї) містечок повіту<sup>33</sup>. Магістрати з такою вимогою погоджувалися.

Підготовкою виборів займалися члени магістрату, повноваження яких закінчувались. Вони складали «іменні списки тих, хто мав право

<sup>29</sup> Укази Сенату і Волинського намісницького правління за 1796 р. ЦДІАК України. Ф. 946. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 60 – 60 зв., 105, 165 – 169; Протоколи засідань 2-го департаменту Волинського губернського магістрату. ЦДІАК України. Ф. 946. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1 зв., 25–26.

<sup>30</sup> Протоколи засідань 2-го департаменту Волинського губернського магістрату. ЦДІАК України. Ф. 946. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 25.

<sup>31</sup> Укази Волинського губернського правління. 1797 р. ДАВО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 60–61 зв.

<sup>32</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 3.

<sup>33</sup> Журнал засідань Луцького магістрату за червень 1850 р. ДАВО. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 40–41, 57 зв.–59; Журнал засідань Луцького магістрату за липень 1850 р. ДАВО. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 34–35 зв.

брати участь у міських виборах», відповідали за «підготовку відомостей про підсудність і причетність [до судових] справ деяких із тих, хто мав право брати участь у виборах»<sup>34</sup>. Після проведення виборів магістрат подавав списки осіб, вибраних на відповідні посади (так звані «списки балотування»), на затвердження до губернського правління. Лише після затвердження губернським правлінням вибрані особи могли скласти присягу в магістраті перед «поліцейськими чинами» і на другий день приступити до виконання своїх обов'язків.

За ведення всієї документації магістрату відповідав секретар. Право вибору кандидата на цю посаду належало магістрату, але затверджувати його мав Сенат за поданням губернського правління. Конкретних вимог до претендента не ставилось. Він мав лише дати особисту згоду і бути здатним виконувати посадові обов'язки. Його заробітна плата, визначена губернським правлінням, виплачувалася з міських доходів. Посада секретаря магістрату була віднесена до 14-го класу Табеля про ранги<sup>35</sup>.

Нагляд за роботою магістратів як судових органів міської влади здійснював повітовий стряпчий, губернський прокурор, а також обер-прокурор періодично направляв своїх чиновників для проведення ревізії місцевих органів управління, у тому числі й магістратів<sup>36</sup>. Контролював діяльність магістратів також губернатор. До його численних обов'язків входила щорічна перевірка ефективності їхньої роботи та виявлення недоліків, які слід було негайно усунути<sup>37</sup>.

У судових і господарських справах магістратам підлягали всі ті жителі повітового міста, що належали до таких станів: купців, міщан, «граждан» і «вільних людей», а також купці та міщани (християни та євреї), які жили в містечках повіту. Магістрату не підпорядковувались

<sup>34</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 3–3 зв.

<sup>35</sup> Укази Волинського губернського правління. 1802 р. *ДАВО*. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 88.

<sup>36</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за травень 1848 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 28 зв.; Журнал засідань Володимирського магістрату за липень 1848 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 1–1 зв.

<sup>37</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за жовтень 1849 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 86 зв.–87.

шляхтичі, духовні особи, залежні селяни, мешканці юридик. Міська спільнота визнавалася законодавством у складі трьох станів: купців, міщан і цехових людей. Тільки представники цих станів користувались активним і пасивним правом виборів.

У містечках, які були майже всі в приватній власності заможної шляхти і магнатів, християни-міщани та євреї утворювали окремі громади на чолі відповідно зі старостами (інколи їх за старою звичкою могли називати бургомістрами) і кагальними. Вибори старост проходили за участю одного з ратманів магістрату. Вибрані особи звітували перед магістратом про сплату державних податків їхніми громадами. Інших завдань вони не мали, а спроби старост виступати в ролі суддів у вирішенні дрібних конфліктів розглядалися магістратом як незаконні.

Магістрат розглядав судові справи за поданням городничого, земського і повітового судів. Ці судово-поліцейські органи проводили попереднє слідство щодо цивільних і карних справ, у яких фігурували особи, котрі належали до міських станів<sup>38</sup>. Ухвалене магістратом рішення про винесення міри покарання звинуваченому з посиленням на конкретні статті Литовського Статуту, сеймові конституції і закони Російської імперії мало бути затверджене відповідним департаментом головного суду (пізніше — карною чи цивільною палатою) Волинської губернії. Цей вищий судовий орган губернії міг з нею не погодитися і вимагати доповнити розслідування<sup>39</sup>.

З ухваленими і затвердженими Волинською палатою цивільного чи карного суду рішеннями з тієї чи тієї справи особи, що проходили в ній як звинувачені або потерпілі, знайомилися на засіданнях магістрату. Про це робився відповідний запис у «Журналі засідань».

Судові справи, які розглядав магістрат, найчастіше стосувалися таких злочинів: нелегальний перетин кордону або допомога в цьому, контрабанда різних товарів, уникнення рекрутства шляхом переховування або самопокалічення, крадіжки грошей, чужого майна (переважно особистих речей) і коней, пограбування крамниць,

<sup>38</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за травень 1848 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 26–28.

<sup>39</sup> Там само. Арк. 48 зв.

перебування за межами місця постійного проживання без паспорта або місячного білета, незапис у ревізькі «сказки». Члени магістрату не могли брати участі у розгляді справ, в яких фігурували їхні близькі родичі<sup>40</sup>.

Від кінця 1840-х рр. практикувалися спільні засідання магістратів і повітового суду<sup>41</sup>. Члени повітового суду в складі голови і двох засідателів приходили до магістрату або бургомістр і два ратмани запрошувались на засідання повітового суду. Як правило, у таких випадках розглядалися карні справи, в яких звинуваченими виступали міщани, а постраждалими були місцеві землевласники.

До основних завдань членів магістрату належав контроль за сплатою особами, які належали до міських податних станів, державних податків і зборів та за ліквідацією (або хоча би зменшенням) податкової заборгованості (недоїмок). Як правило, ратмани-християни відповідали за християнську громаду міщан, а ратмани-євреї — за єврейську (кагал). Маючи потрібні квитанції казначейства, на початку кожного наступного місяця вони звітували на засіданні магістрату про надходження державних податків і зборів за попередній місяць.

У магістраті кожного року купці (а також підприємці) оголошували про обсяг наявного у них капіталу, чим підтверджували свій статус купця певної гільдії (або набували його). При цьому вони сплачували відсотковий збір від суми капіталу, який був важливою статтею доходів міста. Коли купець не робив такого оголошення, то це означало, що він переходив до стану міщан і втрачав право на комерційну і підприємницьку діяльність.

У середині січня кожного року в магістраті проходили слухання про виконання бюджету міста (тобто про доходи і видатки) у присутності представників, обраних від єврейської (одного від купців і двох

---

<sup>40</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за вересень 1849 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 52.

<sup>41</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за жовтень 1849 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 17–18; Журнал засідань Володимирського магістрату за липень 1850 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 88–90; Журнал засідань Володимирського магістрату за січень 1851 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 19 зв.

від міщан) і християнської (одного від міщан) громад<sup>42</sup>. Їм пред'являлись «книги і відомості для складання акту про надходження і видатки міських доходів». Такий акт разом з книгами передавався на ревізію до губернської казенної палати, яка контролювала цільове використання коштів і відповідність витрат доходам.

Магістрат мав подавати губернському правлінню відомості про видатки громад міста на спорядження рекрутів (обмундирування, провіант, пошук рекрутів, перебування їх до відправки у рекрутське присутствіє). Члени магістрату несли персональну відповідальність за стягнення державного мита з фінансових документів, які реєструвалися в міських актових книгах. За правильним нарахуванням такого мита та надходженням до повітового казначейства слідкувала губернська казенна палата. У разі виявлення помилок вона накладала штраф на членів магістрату<sup>43</sup>.

До функцій магістрату належала видача паспортів (піврічних і річних) та білетів (одно- і двомісячних) купцеві чи міщанину на право перебування за межами населення пункту, в якому той був записав у ревізії «сказки» за останнім переписом («ревізією»). Такі документи можна було отримати не особисто, а на підставі відповідного звернення гмінних чи кагальних, оскільки вимагалось підтвердження відсутності заборгованості зі сплати державних податків; при цьому магістрат звірявся із записами у так званих почергових рекрутських книгах, чи не повинна ця особа бути відданою в рекрути від громади під час найближчого рекрутського набору<sup>44</sup>.

На підставі отриманої довідки з повітового казначейства, де зберігалися ревізії «сказки», магістрат видавав своєрідне посвідчення особи, в якому вказувалося за «ревізією» якого року, до якого соціального стану, під яким номером записана особа (її ім'я, по батькові і прізвище),

<sup>42</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 12, 23–23 зв.

<sup>43</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за вересень 1849 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 50.

<sup>44</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 68.

скільки було їй років у рік «ревізії», а також у разі потреби зазначались імена членів сім'ї та їхній вік<sup>45</sup>. Таке посвідчення необхідне було в різних судових справах і при укладанні деяких комерційних угод.

Магістрат здійснював контроль за діяльністю ремісничих цехів. Вибори цехмістра і двох старшин цеху проходили на зборах цеху за участю одного з ратманів. Після їх проведення ратман подавав рапорт до магістрату з проською затвердити результати виборів<sup>46</sup>.

До інших функцій магістрату відносились такі: регулювання забудови міста, затвердження опікунів над малолітніми дітьми і заповітів; видача кагальним прошнурованих та скріплених печаткою книг для запису доходів і видатків кагалу (свої актові книги магістрат отримувал від губернського правління), видача «добросовісному громадянину», який разом зі старшинами очолював громаду «громадян» міста, книги «для запису зібраних ними грошей», тобто податків; санкціонування переходу міщанина до духовного стану (чи «поштового відомства») після його особистого звернення та згоди гмінних, коли ті отримували запевнення від родичів, що вони будуть платити за нього державні податки до часу найближчого перепису населення; призначення за зверненням кредиторів двох міщан для оцінки («отаксування») заставного рухомого майна з метою його продажу після можливого неповернення боргу тощо<sup>48</sup>.

З 1837 р. почало розглядатися питання про передання судових справ із магістратів і ратуш до повітових судів, ліквідацію магістратів як станових судових органів та відкриття міських дум. Волинський губернатор запропонував спочатку відкрити думу в Житомирі, а судові

---

<sup>45</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за травень 1850 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 8.

<sup>46</sup> Актова книга Володимирського магістрату. 1809–1834 рр. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6 зв.; Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 464, 494 зв.

<sup>47</sup> Актова книга Володимирського магістрату. 1809–1834 рр. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1; Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 48 зв., 535, 538.

функції магістрату передати повітовому суду<sup>48</sup>. Наприкінці цього ж року в Житомирі від магістрату відділилась міська дума, але магістрат як судовий орган зберігся<sup>49</sup>.

Через десять років, у 1847 р. почалася реорганізація лише «міської судової частини Житомира». Відповідно до указу від 16 вересня 1849 р.<sup>50</sup> магістрат у Житомирі ліквідувався, а розгляд карних та цивільних справ міщан і купців переводився до повітового суду. Крім судових справ міщан, суд перебирав на себе функції реєстрації ділових паперів (боргових зобов'язань, купчих, закладних тощо). Всі інші справи залишалися у віданні міської думи. Дія зазначеного указу обмежувалася трьома роками до наступного остаточного вирішення<sup>51</sup>.

Наприкінці 1840-х рр. магістрати всіх повітових міст Волині були поділені на думу, яка відала господарськими питаннями, і, власне, магістрат як судовий орган міської влади. Документація магістратів «в частині думи» майже не зберіглася, очевидно, тому що була незначною, оскільки «в частині думи журнальних записів не робиться, а виконання проводиться відповідно до резолюцій»<sup>52</sup>, тобто ухвалені рішення записувалось на звороті документу, який розглядався в думі.

На початку 1860-х рр. з ініціативи київського генерал-губернатора у Волинській губернії були ліквідовані магістрати в семи повітових

---

<sup>48</sup> Про заміну міських дум і магістратів ратушами в Житомирі, Луцьку, Ковелі, Овручі та інших містах Київської, Подільської і Волинської губерній і скорочення поліцейського апарату з метою зменшення міських видатків. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2 332. Арк. 7–8 зв.

<sup>49</sup> О преобразовании городского управления в городах Каменец-Подольском, Житомире и Балте. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром внутренних дел. 1837. Октябрь 9. *ПСЗ РИ-2* (Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе). Санкт-Петербург, 1838. Т. XII. Отд. 2. № 10 574.

<sup>50</sup> Высочайше утвержденное положение о преобразовании судебной части в губернском городе Житомире Волинской губернии. 1849. Сентября 16. *ПСЗ РИ-2*. Санкт-Петербург, 1834. Т. XXIV. Отд. 2. № 23 503.

<sup>51</sup> Про циркуляри щодо управління київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 82. Спр. 648. Арк. 46–47.

<sup>52</sup> Журнал засідань Володимирського магістрату за жовтень 1848 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 12.

містах і ратуша в Олиці, а їхні функції передані повітовим судам, які доукомплектовувались двома засідателями за вибором міських станів (по одному від християнської та єврейської громад міста)<sup>53</sup>.

У містах залишились працювати міські думи в складі голови, чотирьох ратманів (по два від християнської та єврейської громад міста), котрих стали називати гласними, та секретаря. Вони мали займатись міським господарством і благоустроєм, громадськими і опікунськими справами. При думах продовжували функціонувати словесні та сирітські суди<sup>54</sup>.

У 1862 р. Новоград-Волинська дума подала до губернського правління необхідні матеріали для відкриття міських дум у Старокостянтинові і Рівному. Мешканці Старокостянтинова погодились фінансувати роботу дум шляхом стягнення прогресивного податку з їхнього майна. Однак губернатор розпорядився до часу відкриття в цих містах дум підпорядкувати їх Дубенській думі<sup>55</sup>. На 1865 р. думи працювали у Володимирі, Дубні, Житомирі, Кременці, Луцьку, Овручі, Рівному, а в Ковелі дума була замінена «спрощеним управлінням»<sup>56</sup>. Таким чином, міське управління у Волинській губернії набуло рис, близьких до загальноросійської міської адміністративної системи.

Отже, міські поселення Волині з кінця XVIII ст. до початку реформ 1870-х рр. пройшли складний шлях пристосування до нових політичних та економічних умов. Жалувана грамота містам 1785 р. була поширена лише на «привілейовані» повітові міста Волинської губернії, які в тій чи тій мірі могли фінансово підтримувати роботу магістрату. Відхилення від деяких положень основного закону, який визначав систему міського управління, не були санкціоновані центральною владою, але визнані на рівні губернської ланки державного управління.

<sup>53</sup> Про перетворення волинських присутствених місць. 1861 р. *Державний архів Тернопільської області*. Ф. 132. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 22.

<sup>54</sup> Об'єднання магістратів з повітовими судами у Волинській губернії. 1861–1862 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 869, ч. 1. Арк. 35–39 зв.

<sup>55</sup> За поданням волинського губернатора про відрухування від Новоград-Волинської міської думи Рівненського і Острозького повітів і підпорядкування їх у господарському і громадському відношенні Дубенській міській думі. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 44. Спр. 437. Арк. 2-3 зв.

<sup>56</sup> Там само. Арк. 14, 23.

Міські вибори розглядалися законодавцем як один з важливих шляхів комунікації міської громади та імперської влади, представленої губернатором. Затвердження губернським правлінням результатів виборів було актом легітимації посадових осіб.

Організуючи магістрати в містах, верховна влада спиралася на інститут станового представництва та виборний принцип формування посад. Суттєві відмінності при формуванні магістратів як судової гілки влади пов'язувалися з етнічним складом населення. Виборче право мали купці, міщани й цехові ремісники, а також «граждани», тобто ті, хто ще недавно належав до шляхти. Виборні посадовці несли відповідальність за незаконні вчинки, невиконання приписів та затягування справ.

Магістрат конструювався самодержавством, яке запозичувало європейські моделі управління, аби державними справами переймалися міські соціальні верстви. Обрані посадовці були підзвітними не виборцям, а державній адміністрації, яка контролювала і спрямовувала їхню діяльність більше на виконання державних справ, а не на задоволення корпоративних потреб, що вказує на незначну самостійність станів.

#### Список літератури / References

- Chornyi D. M. Po lıvyi bereh Dnıpra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.). Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2007. 301 s. (In Ukrainian)
- Чорний Д. М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 301 с.
- Hlyz Yu. Kyivska miska дума: rozbudova modernoho міста / nauk. red. O. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019. 328 s. (In Ukrainian)
- Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста / наук. ред. О. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.
- Konstantinova V. Sothiokulturni aspekty urbanizatsiinykh protsesiv na Pıvdni Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia). Zaporizhzhia: ZNTN, 2011. 100 s. (In Ukrainian)
- Константинова В. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). Запоріжжя, ЗНТН, 2011. 100 с.
- Konstantinova V. Urbanizatsiia: pıvdenoukrainskyi vymir (1861–1904). Zaporizhzhia: AA Tandem, 2010. 593 s. (In Ukrainian)

Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904). Запоріжжя: АА Тандем: 2010. 593 с.

Portnova T. Miske seredovysheche i modernizatsiia: Katerynoslav seredyny XIX — pochatku XX st. Dnipropetrovsk: Innovatsiia, 2008. 104 s. (In Ukrainian)

Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст. Дніпропетровськ: Інновація, 2008. 104 с.

Pryshchepa O. P. Mista Volyni u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. Rivne: PP DM, 2010. 287 s. (In Ukrainian)

Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст.: монографія, Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

Pryshchepa O. P. «Mistsia zustrichi»: kulturne dovkillia mist Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.). Rivne: M. Diatlyk, 2019. 688 s. (In Ukrainian)

Прищепя О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Рівне: М. Дятлик. 2019. 688 с.

Shandra V. Mishchanski orhany stanovoho samovriaduvannia v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 345 s. (In Ukrainian)

Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.

Shandra V. Ukrainiske misto u skladі Rosiiskoi imperii XIX st.: ohlad suchasnoi vitchyznianoі istoriohrafii. *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX st.)* / vidp. red. O. P. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019. S. 10–26. (In Ukrainian)

Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)* / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 10–26.

Shandra V. Vid zalyshkiv mahdeburzkooho prava do samovriaduvannia za rosiiskym zrazkom (ostannia chvert XVIII — pochatok 1860-kh rokiv). *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX st.)* / vidp. red. O. P. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019. S. 28–77. (In Ukrainian)

Шандра В. Від залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII — початок 1860-х років). *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)* / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 28–77.

Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX st.; vidp. red. O. P. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019. 608 s. (In Ukrainian)  
Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.

Vilshanska O. Povciakdenne zhyttia mist Ukrainy kintsia XIX — pochatku XX st.: yevropeiski vplyvy ta ukraïnski natsionalni osoblyvosti. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. 172 s. (In Ukrainian)

Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кінця XIX — початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 172 с.

Yesiunin S. M. Mista Podilskoi hubernii u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st.: monohrafiia. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 2015. 336 s. (In Ukrainian)

Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.

Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX — seredyny XX stolit; upor. O. Betlii, K. Dysa, O. Martyniuk. Kyiv: DUKH I LITERA, 2016. 328 s. (In Ukrainian)

Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX — середини XX століть; упор. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинок. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 328 с.

### **Oksana Karlina**

Candidate of History, Associate Professor

Lesya Ukrainka Volyn National University

24 Shopena St., 43001, Lutsk, Ukraine

Email: karlina.oxana.@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

## **TOWN COUNCILS AND THEIR ROUTINE ACTIVITIES IN VOLYN GOVERNORATE (LATE 18th CENTURY — EARLY 1860s)**

*The paper sheds light on the process of formation of town councils and also on their main activities as the pivot of the county town governance in Volyn governorate. An analysis of the legislation and everyday practices of the Russian Empire allows the author to describe in detail how the centre tried to ensure interaction between its representatives and the townspeople. It is shown that the Charter to the towns (1785) in Volyn governorate applied only to the «privileged» county towns which were able to finance, to an extent, town*

*council activities. St. Petersburg saw in municipal elections an important communication channel between town dwellers and governors. Provincial governments approved the results and thus legitimized elected officials. In the four privately owned county towns there were no councils of any kind. Such failure to comply with the basic law on municipal administration didn't go unnoticed by the provincial government. When establishing town councils the imperial centre derived its guidance from two principles: election and estate representation. The ethnic diversity on the ground played an important part in formation of town councils as a branch of the judiciary. Only merchants, burghers, guild artisans, and «citizens» (persons recently demoted from petty nobility) enjoyed enfranchisement. The author proves that the town council was constructed by the imperial authorities which copied European models of governance in such a way so that some of urban social strata would take care of local affairs. Elected officials were accountable not to their voters but to the state apparatus, which controlled them and directed their efforts rather towards the raison d'état than their corporate interest. So the limited independence of urban estates seems quite evident.*

**Keywords: Volyn governorate, town council, town дума, urban social strata, municipal elections.**

*Дата першого надходження статті до видання: 05.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 05.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 17.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-05>  
УДК 930.2:82-94](47+57)''193'':323.3-057.16

### **Оксана Клименко**

кандидатка історичних наук, постдокторантка  
Центр україно-канадських студій, Університет Манітоби  
Вул. Дайсарт, 29, R3T 2M7, Вінніпег, Манітоба, Канада  
Email: oksana.klymenko@umanitoba.ca  
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7232-3392>

## **ПАМ'ЯТАТИ ПО-РАДЯНСЬКИ: СПОГАДИ РОБІТНИКІВ 1930-Х РОКІВ**

*Пропаганда та цензура були невід'ємними складовими радянського суспільства. На пам'ятання минулого та формування стилю і риторики розповідей про життя в СРСР, зокрема такі державні програми, як індустріалізація, також мали вагомий вплив. Мета роботи — аналіз спогадів радянських робітників, що були опубліковані в рамках кампанії з написання історії фабрик та заводів у 1930-х роках. Для реалізації цієї мети було обрано конкретний приклад — спогади Микити Ізотова, радянського шахтаря, що вийшли друком 1934 року у Харкові. Його спогади є наочним прикладом «правильної» біографії робітника, що включає обов'язкові елементи: бідне походження, опис життя до Жовтневої революції та після неї, зокрема роботу в шахті й навчання. У цих спогадах було показано, як саме історія цього шахтаря слугувала інструментом формування його образу як «нової людини» та водночас прикладом для наслідування іншим: як слід розповідати про себе, країну та ключові*

**Як цитувати:** Клименко О. Пам'ятати по-радянськи: спогади робітників 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 81–92. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-05>

**How to cite:** Klymenko O. Remembering in the Soviet Way: Workers' Memoirs of the 1930s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 81–92. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-05> (In Ukrainian)

© Клименко О., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

події (Лютневу революцію, «пролетарську революцію», «революційний рух»). Особливий наголос робився й на тому, що зразковий робітник має не лише працювати й навчатися сам, а й навчати інших. Водночас «правильному» образу робітника протиставлявся образ ворога — «контрреволюціонера», «класового ворога» тощо. Аналізуючи ці спогади, було проведено певні паралелі зі спогадами інших робітників, як-от Олексія Стаханова та Фредеріка Леграна, які також були опубліковані у 1930-х роках. У дослідженні було використано метод критичного аналізу джерел, історико-антропологічний та історико-порівняльний методи. Новизна дослідження полягає у вивченні спогадів 1930-х років як інструменту радянської пропаганди та виховання радянської людини. Висновки розвідки демонструють, що означало «пам'ятати по-радянськи»: які елементи та характеристики мали бути притаманні спогадам робітників. Окрім того, у статті вказується й на те, за що цю публікацію згодом було розкритиковано в іншому робітничому виданні. Розгляд цих спогадів у контексті з кампанією з написання історії індустріальних об'єктів, надав змогу охарактеризувати завдання публікації спогадів радянських робітників у міжвоєнний час.

**Ключові слова:** завод, індустріалізація, робітники, Радянський Союз, спогади.

1930-ті рр. характеризуються впровадженням нових економічних програм, які супроводжувалися активною пропагандистською кампанією, метою якої було прославляння результатів перших п'ятирічних планів та залучення населення до участі в індустріалізації. Одним зі складових цієї кампанії був комплекс заходів, спрямованих на написання історії радянських фабрик та заводів у 1930-х рр. Серед матеріалів, що мали би слугувати авторам «історичних нарисів» як джерела, повинні були широко використовуватися спогади радянських робітників. Цю кампанію з написання радянської історії очолювала Комісія з історії фабрик та заводів, яка мала мережу відділів по всьому СРСР. Ініціатива створення цієї комісії, як і загалом написання історії промислових об'єктів, належала радянському письменнику Максиму Горькому.

Радянські спогади, зокрема робітників, аналізували такі дослідники, як Стівен Коткін, Йохен Геллбек та інші (Kotkin 1998; Hellbeck 2006). Крім того, зазначений проєкт міжвоєнної доби, присвячений написанню радянської версії історії індустріальних об'єктів, був у центрі уваги розвідок низки науковців (Clark 2004; Zhuravlev 1997; Dobrenko 1999; 2000).

Завданням нашого дослідження є аналіз спогадів робітників, які були опубліковані в 1930-х рр. в рамках зазначеної кампанії. Звернемося до розгляду спогадів відомих радянських робітників. Такими знаними передовиками 1930-х рр. були, наприклад, шахтарі Олексій Стаханов та Микита Ізотов. Спогади Стаханова, який став відомим завдяки встановленому ним у 1935 р. рекорду з видобутку вугілля, були опубліковані в Москві у 1937 р., тобто коли кампанія з написання історії фабрик і заводів уже завершувалася. Спогади Стаханова були написані російською мовою і мали назву «Розповідь про моє життя». Тираж становив 100 000 екземплярів<sup>1</sup>. З огляду на рік публікації та кількість примірників, можна стверджувати, що ці спомини були передовсім одним з інструментів розповсюдження міфу про рекорд Стаханова та поширення стаханівського руху. Завданням цих спогадів було спонукати робітників наслідувати приклад Стаханова в роботі і перевиконувати поставлені плани.

Натомість спомини робітника горлівської шахти № 1 ім. Леніна, Микити Ізотова, були опубліковані якраз в розпал кампанії з написання історії фабрик і заводів. У 1934 р. Всеукраїнська редакція «Історії заводів» видала в Харкові українською мовою, тиражем 8 000 примірників спомини цього шахтаря з Донбасу, що мали виразну назву «Моє життя, моя робота»<sup>2</sup>. Того ж року ця книга вийшла російською мовою тиражем 50 000 примірників<sup>3</sup>. У дослідженні ми проаналізуємо оригінальний текст, написаний українською.

Як і вказано в назві спогадів, весь сюжет розповіді Ізотова про своє життя розгортається навколо його роботи. На початку публікації зазначається, що «книгу написав сам Ізотов за найближчої участі молодого робітника-письменника Григорія Стеценка»<sup>4</sup>. У чому полягала участь письменника не уточнюється. Ймовірно, йдеться про коректування тексту відповідно до правил, що передбачали зміст,

<sup>1</sup> Стаханов А. Рассказ о моей жизни. Москва: Соцэкгиз, 1937. 192 с.

<sup>2</sup> Ізотов М. Моє життя, моя робота / Під ред. Е. Д. Голової. Харків: Український робітник, 1934. 142 с.

<sup>3</sup> Ізотов Н. Моя жизнь, моя работа / Под ред. Е. Д. Головой. Харьков. 1934. 142 с.

<sup>4</sup> Ізотов М. Моє життя, моя робота / Під ред. Е. Д. Голової. Харків: Український робітник, 1934. С. 11–12.

структуру, стиль спогадів та підняття «правильних» тем. Спогади Ізотова було видано в «Додатковій серії». Завданням цієї серії редакція називає «якнайповніше розповісти історію конкретних людей, заводів, фабрик і шахт»<sup>5</sup>.

Обсяг спогадів становить 142 сторінки, і складаються вони з 23 глав. Головним завданням публікації цих спогадів було виховання «нової людини». Після ознайомлення зі спогадами, робітники мали не просто навчитися, «як треба» говорити про свою участь у соціалістичному будівництві та загалом представляти свою біографію, а як наслідувати методи Микити Ізотова в своїй щоденній роботі (навчати тих, хто відстає).

У вступній главі («Про Ізотова і його книгу»), написаній Всеукраїнською редакцією, шахтаря представлено як справжню «нову людину»: «У цій книзі перший ізотовець розповідає про своє просте і прекрасне життя. Ізотових у нашій країні мільйони, і цей горлівський вибійник є тільки прекрасним зразком небувалого в історії виростання нових людей, якими соціалізм збагачує людство»<sup>6</sup>.

У цьому невеличкому уривку зауважимо два нюанси. По-перше, йдеться про клішовану характеристику життя в СРСР: «просте і прекрасне». По-друге, коли говориться про «ізотових», «ізотовця», то мається на увазі не лише Микита Ізотов, а мова йде про збірний образ ідеального радянського робітника, уособленням якого представлено зазначеного шахтаря.

У спогадах Ізотова, очікувано, переломним моментом в житті представлено Жовтневу революцію: «Микита Ізотов належить ще до того покоління, чиє дитинство було зарито в капіталістичному минулому. Ізотов ще молодий, йому тільки 32 роки, і його життя наполовину розділено історичною межею: до і після Жовтня. Це справжня молода людина ХХ століття»<sup>7</sup>.

Спогади Ізотова написані чітко у відповідності з концепцією більшовицької версії історії. Там наявне протиставлення різних

---

<sup>5</sup> Ізотов М. Моє життя, моя робота / Під ред. Е. Д. Голової. Харків: Український робітник, 1934. С. 9.

<sup>6</sup> Там само.

<sup>7</sup> Там само.

періодів життя Ізотова: бідності й безробіття його родини до 1917 р. з можливостями працювати на повну після встановлення влади більшовиків. У спогадах чітко прослідковуються такі періоди життя Ізотова: до 1917 р. він та його сім'я поневіряються в злиднях та є свідками і жертвами «імперіалістичної війни», потім він бере активну участь в революції, а згодом у будівництві соціалізму, і завершуються спогади описом того, що йому вже вдалося досягнути і які нові цілі поставлено.

У перших главах читач дізнається про «безрадісне дитинство» майбутнього шахтаря: будучи родом з села Мала Драгунка Орловської губернії, Ізотов змалечку змушений працювати; у церковно-приходській школі через знущання дяка він навчався недовго, втікав з дому через пиятику свого батька. Автор неодноразово наголошував на відсутності роботи, що спричиняла пиятику його батька. У 1914 р., коли Ізотову було 12 років, його родина в пошуках роботи переїхала до Горлівки. Щоб Ізотова прийняли працювати на фабрику, йому підробили документи: дописали додаткові два роки. Автор наголошує на тому, що на фабриці він був змушений тяжко працювати і ненавидів свою роботу<sup>8</sup>.

Наступна подія, якій у спогадах приділено багато уваги, — це революція. Причому неодноразово підкреслюється, що Ізотов відразу ж підтримував саме більшовиків. Розповідаючи про Лютневу революцію, яку робітники, за його словами, зустріли радісно, автор наголосив, що вагомих змін після неї не відбулося: «Ми хотіли іншої, справжньої революції і бачили, що до неї нас поведуть тільки більшовики. На фабриці я часто чув розмови про Леніна, про більшовиків і розумів, що готується справжня робітнича революція. Я часто ходив на збори, де виступали більшовики, і вирішив, що, коли почнеться справжня революція, обов'язково підуювати за свободу»<sup>9</sup>.

Цей уривок дуже добре ілюструє намагання автора підкреслити свою віру в «пролетарську революцію», продемонструвати силу «революційного руху» і наголосити на тому, що він ніколи не поділяв

---

<sup>8</sup> Ізотов М. Моє життя, моя робота / Під ред. Е. Д. Голової. Харків: Український робітник, 1934. С. 29.

<sup>9</sup> Там само. С. 37.

переконань «контрреволюціонерів». Кого він вважав ворогами більшовиків, свідчать наступні уривки: «Розгромлена трудящими масами націоналістична петлюрівсько-гетьманська контрреволюція привела на Україну австро-німецьких окупантів. Більшовицький Донбас готувався до боїв» [...] У квітні 1918 року в Горлівку прийшли німці, а за ними й гайдамаки. Окупанти відразу побачили, що кожна шахта — це більшовицька фортеця»<sup>10</sup>; «Усі ці “самостійники” із своїми центральним радами і гетьманами прокладали шлях до відновлення царської “єдиної, неділимої”»<sup>11</sup>.

Далі Ізотов досить детально пише про зміни влад на Донбасі, наголошуючи на тому, що робітники активно боролись за більшовицький/радянський Донбас<sup>12</sup>.

Наступною значимою подією в житті Ізотова, а точніше ще одним переломним моментом в його житті, змальовано початок роботи в шахті, а точніше — у вибої (1922). Взагалі спогади містять багато описів роботи в шахті і це робить їх чітко зорієнтованими на конкретну категорію робітництва — на шахтарів.

У 1924 р. роботу на шахті Ізотов перервав, оскільки мав служити в Червоній армії. Службу в армії він описує як період можливостей, зокрема, можливості навчатися. Інший момент, про який не забуває розповісти Ізотов, — це знайомство з Ворошиловим під час його перебування в армії, що справило на нього сильне враження<sup>13</sup>.

Наступний період у житті, який дуже детально описує шахтар, — це повернення на шахту. Ізотов багато пише про проблеми на шахті (поламаний транспорт, «класових ворогів») та свої зусилля, спрямовані на їх вирішення.

Після прийому в партію у 1932 р., Ізотов написав статтю в «Правду» про свій досвід роботи<sup>14</sup>. Після цієї публікації основними завданнями

---

<sup>10</sup> Ізотов М. Моє життя, моя робота / Під ред. Е. Д. Голової. Харків: Український робітник, 1934. С. 39.

<sup>11</sup> Там само. С. 40.

<sup>12</sup> Там само. С. 40–42.

<sup>13</sup> Там само. С. 50.

<sup>14</sup> Ізотов Н. Как я работаю. Стаття забойщика Н. Ізотова. *Правда*. 1932. 11 мая. № 129. С. 3; Ізотов М. Моє життя, моя робота / Під ред. Е. Д. Голової. Харків: Український робітник, 1934. С. 61.

роботи Ізотова стало не лише перевиконання норм видобутку вугілля, але й навчання інших робітників того, як працювати краще. Тут можемо провести паралелі зі спогадами Леграна<sup>15</sup>, у яких також є глава під назвою «Путівка в життя» про залучення до роботи безпритульних. Однак в Ізотова цей аспект поданий глибше, оскільки наголос зроблений саме на *навчанні* робітників, як працювати краще, швидше, ефективніше (глави «Ізотівська школа» та «Як я навчаю»)<sup>16</sup>. Попри те що спогади Ізотова були зорієнтовані саме на шахтарів, заклик навчати, «підтягувати» інших стосувався усіх робітників, які також працювали на фабриках і заводах. Крім того, у своїх споминах Ізотов наголошував, що самого лише навчання недостатньо: «Я подумав, що мало навчати свого учня майстерства у вибої, треба стежити за тим, як і чим він живе, щоб не потрапив у погану компанію. І тепер я часто заходжу до моїх учнів у гуртожиток. Читаю з ними газети, граю в шашки, ходимо в кіно. Взагалі живемо колективним життям. Всі побутові непорозуміння ми ліквідуємо спільно. Якщо помічаємо якісь непорядки в їдальні — одразу усуваємо. Пишемо дописи в газету»<sup>17</sup>.

Під колективним життям малися на увазі спільна праця, відпочинок та «боротьба» за покращення побутових умов, а найбільш дієвим інструментом «ліквідації непорядку» була газета.

Остання глава спогадів Ізотова має назву «Радісно жити» і присвячена вона розповіді про упорядкування вулиць Горлівки, побуту її жителів<sup>18</sup>. У цій частині спогадів, як і в інших, він декілька разів згадує про противників «нового» ладу, тих, хто заважав і не вірив у досягнення більшовицьких цілей: «куркулі, опортуністи, обивателі — мертвяки»<sup>19</sup>. Згадки про них завжди завершувалися тим, що робітники, незважаючи ні на що, виконували поставлені перед ними завдання. Використання

<sup>15</sup> Фредерік Легран — бельгійський робітник, який працював у Магнітогорську і чий спогади під назвою «16 лет в СССР» вийшли друком в 1933 році в Москві.

<sup>16</sup> Ізотов М. Моє життя, моя робота / Під ред. Е. Д. Голової. Харків: Український робітник, 1934. С. 81–91.

<sup>17</sup> Там само. С. 90.

<sup>18</sup> Там само. С. 131–141.

<sup>19</sup> Там само. С. 132.

слова «мертвяки» стосовно «шкідницьких» категорій населення мало вказувати на те, що вони є елементами «старого», капіталістичного ладу, яким немає місця в «новому» пролетарському світі.

У главі «Радісно жити» робота на шахті подана як більш престижна, аніж робота на якомусь заводі; добра робота на шахті передбачала й кращі побутові умови шахтарів, аніж в решти робітників. Зокрема, Ізотов пише про «ізотовський магазин», у якому дружини ударників без черги купували необхідний товар<sup>20</sup>. Варто зауважити, що в спогадах небагато згадок про жінок та їхню працю. Розповідаючи про своє дитинство та юність, автор неодноразово згадує про те, як тяжко і багато доводилось працювати його матері. Натомість, коли Ізотов говорить про шахту, то праця жінок представлена в категорії «дружини шахтарів». Про них він писав, наприклад, у контексті з облаштуванням побутових умов у гуртожитках: «За моїм прикладом до гуртожитків почали ходити й інші кадрові робітники, навіть жінки шахтарів почали відвідувати гуртожитки. Вони допомагають прибиральницям наводити в гуртожитках порядок, лагодять хлопцям білизну, перуть її, а якщо треба, то й сорочку з відкладним комірцем пошиють»<sup>21</sup>.

Цей уривок чітко відображає традиційний розподіл ролей у шахтарських родинах того часу: чоловік працює на шахті, дружина займається побутом. Також жінки, не дружини шахтарів, у час сталінської індустріалізації могли працювати на шахтах чорноробами, ламповими тощо, не спускаючись під землю. Працювати у вибої вони почали вже в роки Другої світової війни (Kulikov, Sklokina 2018, 101).

Розповідаючи про побут шахтарів, Ізотов робить належне порівняння зі способом життя іноземців, які зображені як такі, що живуть бідно та не мають роботи: «Живемо тепер добре. А ось приїздили до нас англійські та німецькі шахтарі — вони живуть дуже погано. Розказували нам, як вони голодують, тиняються без роботи, як руйнуються і завмирають найкращі шахти. Коли до мене додому прийшли рурські

<sup>20</sup> Ізотов М. Моє життя, моя робота / Під ред. Е. Д. Голової. Харків: Український робітник, 1934. С. 140.

<sup>21</sup> Там само. С. 91.

товариші та подивились мої дві кімнати, кухню, ванну, перекладач сказав мені: — Вони кажуть, що ви живете, як власник шахти»<sup>22</sup>.

Далі Ізотов характеризує умови життя інших шахтарів. Він пише, що потім іноземцям показали, як живуть інші робітники: «старий Гавро Семенович Денисенко в чистій і світлій квартирі і навіть теличку має»<sup>23</sup>; «кадровий шахтар Федір Іванович Просолов — у гарній квартирі і навіть придбав корову, поросся, курей і іншого добра»<sup>24</sup>. Ці уривки засвідчують, що шахтарям у той час надавались ділянки, що представлялося як турбота держави про них (Stiazhkina, Sklokina 2018, 135). Закінчує свої спогади Ізотов ремаркою про заповітну мрію, яка звучить як чергове завдання: «Стати висококваліфікованим, технічно озброєним більшовицьким гірничим інженером. І я досягну цього»<sup>25</sup>.

Таким чином, спогади Ізотова, будучи досить великими за обсягом та насиченими технічними деталями про роботу в шахті, ставали досить складним прикладом для робітників про те, як писати спогади і оповідати власну біографію. Водночас, у спогадах дуже конкретно представлено правильну модель поведінки радянського робітника: бере участь у соцзмаганнях, вчить інших, як працювати швидше і краще, та загалом дуже любить свою роботу. Ці спогади цілком відповідають гаслу Горького про те, що свою працю потрібно любити (Gorkii 2000, 526–527). За деталізованими описами роботи на шахті, читач не бачить особистого життя оповідача: вся його розповідь про власне життя втискається в рамки колективного життя та великої загальнодержавної кампанії — індустріалізації.

Попри таку «правильність» спогадів, в одному з номерів «Історії заводів» (журнал, що видавався Комісією з історії фабрик та заводів) цей текст було піддано критиці<sup>26</sup>. Основні зауваження стосувалися «неохайної обробки тексту»: на першому місці — дрібниці, а головні

<sup>22</sup> Ізотов М. Моє життя, моя робота / Під ред. Е. Д. Голової. Харків: Український робітник, 1934. С. 140.

<sup>23</sup> Там само. С. 140–141.

<sup>24</sup> Там само. С. 141.

<sup>25</sup> Там само.

<sup>26</sup> К. Л. Автобіографія Н. Ізотова. *Історія заводів*. 1934. № 3–4 (11–12). С. 223–224.

речі представлено як другорядні; побут і питання, пов'язані з технікою зображені подібно. Також був коментар, що глави про роботу Ізотова — конспективні, а не розлогі, й опис роботи на шахтах зрозумілий лише тим, хто там працює тощо<sup>27</sup>. Й основний закид — у повісті про Ізотова його життєвий шлях мав бути представлений як типовий, а не індивідуальний: «Все нещастя полягає в тому, що редактори неясно представили саму мету повісті про Ізотова. Його життя складається як ряд своєрідних перемог над різноманітними труднощами зростання — побутовими, виробничими, технічними тощо. Це шлях не лише індивідуальний, а типовий; на цих типових моментах, підкресливши всі їхні значення і виділивши їх як основні, редакції варто було зосередити увагу. Тоді замість розмови “по душах” повинна була вирости потрібна і цілком відповідальна біографія»<sup>28</sup>. Важливість цієї замітки в «Історії заводів» полягає в тому, що текст критикується вже після його публікації, тобто пройшовши попередню перевірку/цензуру, і основні закиди стосувалася роботи редакторів, а не оповіді самого Ізотова. Це може свідчити про те, що редактори всіх рівнів самі ще тільки вчилися писати такого стилю тексти і теж робили «помилки», допускаючи «неправильні» елементи й інтерпретації в текстах.

Таким чином, спогади Ізотова чудово ілюструють, яким було завдання кампанії з написання історії фабрик і заводів. Йдеться не лише про те, що ці спогади були продуктом цього проекту, але й про те, що вони мали слугувати наочним прикладом того, як інші робітники повинні були б говорити про індустріалізацію, свою працю та повсякденне життя. Важливо відзначити, що ці спогади насамперед відображали, якою мала бути «нова людина»: як вона має працювати, навчатися і навчати інших, бути членом колективу тощо.

#### Список літератури / References

Clark K. «The History of the Factories» as a Factory of History: A Case Study on the Role of Soviet Literature in Subject Formation. *Autobiographical practices in Russia* / eds. J. Hellbeck, K. Heller. Gottingen: V&R unipress, 2004. Pp. 251–278.

<sup>27</sup> К. Л. Автобіографія Н. Ізотова. *Історія заводів*. 1934. № 3–4 (11–12). С. 223–224.

<sup>28</sup> Там само. С. 224.

Dobrenko Ye. Formovka sovetskogo pisatelya. Sotsialnie i esteticheskie istoki sovetskoi literaturnoi kulturi. Sankt-Peterburg: Gumanitarnoe agentsvo «Akademicheskii proekt», 1999. 557 s. (In Russian)  
Добренко Е. Формовка советского писателя. Социальные и эстетические истоки советской литературной культуры. Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999. 557 с.

Dobrenko Ye. «Zanimatel'naya istoriya»: istoricheskii roman i sotsialisticheskii realizm. *Sotsrealisticheskii kanon* / Pod obshchei redaktsiei Kh. Gyuntera i Ye. Dobrenko. Sankt-Peterburg: Akademicheskii proekt, 2000. S. 874–895. (In Russian)

Добренко Е. «Занимательная история»: исторический роман и социалистический реализм. *Соцреалистический канон* / Под общей редакцией Х. Гюнтера и Е. Добренко. Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. С. 874–895.

Gorkii M. Nesvoevremennye misli. Kniga o russkikh lyudyakh. Moskva: Vagrius, 2000. С. 526–527. (In Russian)

Горький М. Несвоевременные мысли. Книга о русских людях. Москва, Вагриус, 2000. С. 526–527.

Hellbeck J. Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 2006. 448 p.

Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. Berkeley, California: University of California Press, 1998. 639 p.

Kulikov V., Sklokina I. Liudy monomist: paradoksy yednosti podiliv. *Pratsia, vysnazhennia ta uspih: promyslovi mono-mista Donbasu* / red.: I. Sklokina, V. Kulikov. Lviv: FOP Shumylovych, 2018. S. 97–130. (In Ukrainian)

Куліков В., Склокіна І. Люди мономіст: парадокси єдності поділів. *Праця, виснаження та успіх: промислові моно-міста Донбасу* / ред.: І. Склокіна, В. Куліков. Львів: ФОП Шумилович, 2018. С. 97–130.

Stiazhkina O., Sklokina I. Zhyttia pislia roboty. *Pratsia, vysnazhennia ta uspih: promyslovi mono-mista Donbasu* / red.: I. Sklokina, V. Kulikov. Lviv: FOP Shumylovych, 2018. S. 131–156. (In Ukrainian)

Стяжкіна О., Склокіна І. Життя після роботи. *Праця, виснаження та успіх: промислові моно-міста Донбасу* / ред.: І. Склокіна, В. Куліков. Львів: ФОП Шумилович, 2018. С. 131–156.

Zhuravlev S. V. Fenomen «Istorii fabrik i zavodov»: gorkovskoe nachinanie v kontekste epokhi 1930-kh godov. Moskva: IRI RAN, 1997. 215 s. (In Russian)

Журавлев С. В. Феномен «Истории фабрик и заводов»: горьковское начинание в контексте эпохи 1930-х годов. Москва: ИРИ РАН, 1997. 215 с.

## **Oksana Klymenko**

Candidate of History, Postdoctoral Fellow

Centre for Ukrainian Canadian Studies, University of Manitoba

29 Dysart Road, R3T 2M7, Winnipeg, Manitoba, Canada

Email: oksana.klymenko@umanitoba.ca

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7232-3392>

### **REMEMBERING IN THE SOVIET WAY: WORKERS' MEMOIRS OF THE 1930s**

*Propaganda and censorship were integral components of the Soviet society. Furthermore, such government programs as the industrialization significantly affected memory of the past and shaped the style and rhetoric of autobiographical narratives. The aim of this paper is to analyze the memoirs of Soviet workers published as a part of the 1930s campaign for writing histories of industrial facilities. For this, a particular case has been chosen: the memoirs of the miner Nikita Izotov, published in Kharkiv in 1934. They provide an illustrative example of a «proper» worker's autobiography, including such obligatory elements as poor origins, the life before the October Revolution and the one after it, and, last but not least, education and miner's work. The memoirs show how Izotov's life story was used for constructing his image as a «new person» and a model for others — how one ought to speak about oneself, the country, and such crucial events as the February Revolution, «the Proletarian revolution», «the revolutionary movement». A strong emphasis was placed on the idea that an exemplary worker should not only work and study but also teach others. At the same time, the image of «the proper worker» was contrasted with the image of the enemy — «the counterrevolutionary», «the class enemy», etc. An analysis of these memoirs allows to draw parallels with memoirs of other workers, e.g. Alexei Stakhanov and Frédéric Legrand, published in the 1930s as well. Critical source analysis, historical-anthropological method, and historical-comparative method are employed. The novelty lies in the examination of 1930s memoirs as a tool of Soviet propaganda and fostering the Soviet identity. The conclusions demonstrate what it meant to “remember in the Soviet way», what had to be included in workers' memoirs. In addition, the article names the reasons for which Izotov's text was later criticized in another workers' periodical. Placing the memoirs in the context of the campaign for writing histories of industrial facilities enables the author to reveal the purpose of such publications in the interwar period.*

**Keywords: factory, industrialization, workers, Soviet Union, memoirs.**

*Дата першого надходження статті до видання: 03.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 03.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 13.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-06>  
УДК 94(477)''193'':[323.3:338.45-057.56-058.833-055.2

### **Роман Любавський**

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

Email: [Lubavsky@karazin.ua](mailto:Lubavsky@karazin.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3496-9699>

## **ДРУЖИНИ ІНОЗЕМНИХ ФАХІВЦІВ В УСРР НА ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ**

*У статті аналізується повсякденне життя дружин іноземних фахівців, що прибули до УСРР у роки першої п'ятирічки. Дослідження ґрунтується передусім на спогадах Антонії Рехман — дружини австрійського інженера — та дружини Карла Шнітерна, німецького робітника (її ім'я невідоме). Вони мешкали на території соціалістичного містечка «Новий Харків», що був збудований для працівників Харківського тракторного заводу (далі — ХТЗ) на початку 1930-х рр. Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати роль дружин іноземних фахівців у транснаціональних процесах циркуляції знань і технологій з капіталістичного світу до соціалістичного. У статті проаналізовано, як жінки-іноземки при звичаювались до простору соціалістичного містечка і радянських практик споживання, практики повсякденного спротиву жінок та дії у межах «дозволеної незгоди». Особливості функціонування радянської системи розподілу і споживання товарів і послуг визначали повсякденні практики*

**Як цитувати:** Любавський Р. Дружини іноземних фахівців в УСРР на початку 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 93–111. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-06>

**How to cite:** Liubavskiy R. The Wives of Foreign Specialists in the Ukrainian SSR in the Early 1930s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 93–111. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-06> (In Ukrainian)

© Любавський Р., 2025



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*жінок. Вони вчилися мистецтву радянського шопінгу та комунікації. Виключний статус іноземців у радянському суспільстві зумовлював їхні вимоги щодо підвищення якості сервісу. До того ж певні стандарти життя їхнім чоловікам обіцяли під час найму на роботу. Частково це було зроблено. Більшість родин іноземців проживали в будинках, які мали кухні у квартирах. Натомість будинки для радянських робітників були зведені так, щоб сприяти максимальному «усуспільненню побуту». І все ж радянська система забезпечення не могла відповідати очікуванням іноземців. Робиться висновок, що радянські гасла розчинялися в плавильному котлі повсякденної раціональності. Через невлаштованість побуту жінки активно впливали на рішення своїх чоловіків розривати контракти або не продовжувати їх та вертатись додому. Це було значним фактором, що впливає на процес транснаціональної циркуляції технічних знань і технологій в роки першої п'ятирічки. Таким чином, дослідження висвітлює гендерний вимір радянської модернізації та показує, як повсякденні практики впливали на ширші транснаціональні обміни.*

**Ключові слова:** індустриалізація, соціалістичне містечко, ХТЗ, жінки, іноземні фахівці, радянська повсякденність, УРСР, «Новий Харків», промисловість, радянська модернізація, перша п'ятирічка.

Протягом 1920–1930-х рр. риторика протистояння капіталістичному світові не заважала радянській владі винаймати іноземних робітників, купувати техніку та технології, співпрацювати із закордонними організаціями та компаніями. Трансфер та адаптація американських та західноєвропейських технологій будівництва промислових об'єктів та житлових кварталів у роки радянської форсованої індустриалізації був безпрецедентно інтенсивним та масштабним. Сьогодні дослідники аналізують радянську модернізацію в контексті транснаціональної циркуляції знань, переформатування та переосмислення соціального простору життя людини (Crawford 2022). Внесок іноземних фахівців у становлення радянської індустриалізації, умови їх життя та праці сьогодні є самостійним об'єктом досліджень (Chabanyuk 2023; Ihnatusha 2012; Struchenkov 2008). І хоча з цієї теми є низка спеціальних робіт, можемо констатувати наявність значних історіографічних лакун. Досвід жінок — дружин спеціалістів, що приїжджали до СРСР у роки першої п'ятирічки, лишається не поміченим. Проте їх досвід є унікальним і вартує окремого аналізу. Іноземні фахівці їхали працювати до СРСР, щоб покращити свій добробут та забезпечити свої родини. Вони їхали

разом із чоловіками, оскільки радянська влада обіцяла належні умови життя. Виникає питання: як радянська влада намагалася включити їх у свій проєкт будівництва нового суспільства чи прагнула створити для них особливі умови життя? Як жінки-іноземки адаптувалися до радянського побуту та практик споживання? Які обирали стратегії поведінки? Відповіді на ці та інші питання спробуємо дати на прикладі аналізу повсякденного життя дружин спеціалістів, що були запрошені в ХТЗ на початку 1930-х рр.

На початку 1930-х рр. до УСРР масово прибули іноземні фахівці. За підрахунками дослідників, станом на грудень 1931 р. в республіці перебувало 1056 іноземних спеціалістів. 72 % з них приїхали з Німеччини, 10 % — з США, 4 % — з Чехословаччини, решта — з Бельгії, Франції, Великобританії, Австрії. У 1932 р. в Україні перебувало 2035 іноземних спеціаліста (Іннатуша 2012, 228). Аналіз діловодної документації Іноземного бюро ВЦСПС засвідчив, що наприкінці 1931 – на початку 1932 рр. на ХТЗ прибуло 175 іноземців. З них лише 27 були не одружені, три жінки вказали, що були заміжні. Проте самі вони приїхали чи з чоловіками — невідомо<sup>1</sup>. Чисельність всієї іноземної колонії разом (включно із дружинами та дітьми працівників) була близько 800 осіб.

### Джерела

Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що головна увага радянських установ, підприємств, чиновників тощо була прикута саме до робітників, бо від них залежав виробничий процес. У діловодній документації мова йшла завжди виключно про робітників-чоловіків. За потребою, у документах робили припис «не рахуючи членів їхніх родин». Місцеві чиновники під час ділового листування зі Всеукраїнським відділенням Всесоюзної контори з постачання іноземців (Всеукраїнське відділення Інпостачу) говорили про родини іноземців в категорії статистичних показників. Наприклад, у 1934 р. помічник управляючого будівництва по кадрам підприємства Запоріжсталь у листі до директора Всеукраїнської контори Інпостачу відзначав, що на підприємстві

<sup>1</sup> Сведения об иностранных специалистах, работающих на предприятиях Советского Союза «Ростельмаш» и «ХТЗ». ДАРФ (Державний архів Російської федерації). Ф. 5451, Оп. 39. Спр. 61. Арк. 1–7.

«працює 10 висококваліфікованих іноспеціалістів, які тут мешкають зі своїми родинами (економічне населення 33 людини)»<sup>2</sup>. Отже, навіть в офіційній документації установи, що прямо опікувалася іноземцями, дружини і діти спеціалістів згадуються побіжно в абстрактних категоріях. Можемо назвати їх «невидимими фігурами модернізації».

Вивести їх із тіні, почути їхні голоси можливо завдяки спогадам Антонії Рехман — дружини австрійського інженера — та Карла Шнітерна — німецького робітника, що працювали на ХТЗ. Ці спогади були опубліковані відповідно в Австрії та Німеччині на початку 1930-х рр. Тоді ж вони були виявлені радянськими спецслужбами, перекладені російською мовою та засекречені<sup>3</sup>. Вони містяться у фондах Центрального комітету Комуністичної партії України, які стали доступними з набуттям України незалежності. Саме вони сформували основу джерельної бази цієї роботи.

Антонія прожила на ХТЗ трохи більше 4 місяців. Її спогади опубліковано в листопаді 1932 р. в австрійській пресі під назвою «З чоловіком та дитиною в Росії. Переживання однієї жінки». Її текст — це чуйна оповідь спостерігачки. Свою розповідь жінка починає визнання того, що їм жилося добре, оскільки її чоловік заробляв 300–450 руб. і вони могли купити все, що хотіли. Імовірно, саме тому її найбільше вразили голодні та знедолені люди, яких вона зустрічала на вулицях соцмістечка. Саме в цей час радянська влада здійснювала Голодомор — планомірне фізичне знищення українських селян. В її розповіді є низка сюжетів про те, як вона з чоловіком ділилися їжею з людьми, що були навколо. Її текст добре структурований, має такі підзаголовки: «Інвалід, що плаче», «Сміттевий бак», «Промова вуличних робітників», «Але вони пишаються», «Школа і церква», «Навчання жінок», «Жебрацтво руських», «Гігантська фабрика», «Квартири». Назви доволі

---

<sup>2</sup> НАРКОМНАБУ УСРР. Директору Всеукраїнської контори ИСНАБ. Не подлежит оглашению. ЦДАВОУ (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 812. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 11.

<sup>3</sup> Письма немцев, работающих на Украине в Германию о их тяжелом материальном положении. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українців). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 20-36.

промовисті і свідчать про прагнення жінки зафіксувати повсякденний вимір, як найточніше описати побут та умови їх життя. Тон письма оповідний, спокійний. У тексті немає опису подорожі до та з УСРР. Це низка побутових замальовок з місця подій, з «Нового Харкова».

Текст Карла Шнітерна опубліковано як окрема брошура «Переживання кваліфікованого робітника із Золінга в Радянській Росії. Шість місяців роботи на тракторному заводі», що датована першим липня 1932 р. Карл Шнітерн із дружиною і донькою прожив у «Новому Харкові» з кінця жовтня 1931 р. по квітень 1932 р. Його текст просякнутий розчаруванням від перебування в СРСР, фіксує розрив між радянською пропагандою та дійсністю. З тексту стає зрозуміло, що Карл пройшов шлях від захоплення до відрази до радянського режиму. Попри те що текст на початку має відверто агітаційний, антирадянський характер, він сповнений дрібних подробиць побуту, умов праці, роздуми про політичний та економічний устрій СРСР, містить сюжети про тиск радянської влади на іноземців тощо. Його дружина в тексті згадується кілька разів. У цій оповіді вона постає як ніби рівний партнер, самостійна та ініціативна жінка. Проте її ім'я в машинописному тексті на 17 двосторонніх аркушів не згадується жодного разу.

### **«Новий Харків»**

Зведення «Нового Харкова» було одним із найбільш показових і комплексних проєктів соціалістичного будівництва. За висновками дослідниці радянської архітектури К. Кроуфорд, соцмісто «Новий Харків» було одним з перших «урбаністичних проєктів, задуманих, спроектованих і збудованих у радянському просторі. Пов'язані між собою, проєкти соцміст у Магнітогорську та Харкові можна розглядати як підставу для теорії та практики». Дослідниця констатує, що «Новий Харків» став першим зразком стандартизованого житлового будівництва в СРСР за часів Сталіна. Житловий комбінат, що був основою цього соцміста, в наступні десятиліття, вже за часів Хрущова, був зразковою моделлю для розвитку радянських міст, основою яких було мікрорайонування (Crawford 2022, 284).

Іноземці на території соцмістечка ХТЗ мешкали в п'яти спеціально зведених будинках. Квартири для іноземців різнилися за типом

планування, в залежності від спеціальності та сімейного стану. За планом житлового будівництва, іноземців розселили у квартири, що мали дві кімнати з окремою кухнею; квартири з однієї кімнати та кухні; кімнати для однаків без кухні; квартири для однаків з двома кімнатами, без кухні. Площа кімнат для однаків становили 12 м. Двокімнатна квартира мала 36 м житлової площі кімнат, а також кухні 10 м, та вітальні 6 м. Найбільше планувалося звести житла саме з кухнями — 230 квартир, кімнат для однаків без кухні було запроєктовано 150<sup>4</sup>.

Слід зазначити, що в будинках для радянських робітників взагалі не було запроєктовано квартир із кухнями. «Новий Харків» у пресі називали «вогнищем нового побуту», де не буде місця старим звичкам. Автори проекту наголошували, що однією з вад «старого» Харкова було закріпачення жінки в хатньому господарстві. Згідно з генеральним проектом містечка, у квартирах не було кухонь, а робітники мали харчуватися в громадських їдальнях. Ідея усуспільненої системи харчування мала втілюватися в організації роботи їдалень при «житлових комбінатах». Централізований характер роботи громадських їдалень протиставлявся хаотичному веденню хатнього господарства<sup>5</sup>.

Можемо констатувати, що радянська влада не планувала «звільняти від рабської праці на кухні» іноземних жінок, що жили на території «Нового Харкова». Дружини іноземців були виключені із соціалістичного проекту. Параметри простору їхньої повсякденності об'єктивно відрізнялись від умов життя радянських робітників. Радянська влада прагнула забезпечити якнайкращі умови для іноземців. Житлова політика влади різнилася для окремих соціальних груп. Умови життя для іноземців, особливо для найбільш кваліфікованих робітників, були значно кращими ніж для радянських працівників. Право на власну кух-

<sup>4</sup> Объяснительная записка к контрольным цифрам на 1932 г. по жилищному, коммунальному и культурно-социальному строительству Харьковского тракторного завода. *РДАЕ* (Російський державний архів економіки) Ф. 7620. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 188–189.

<sup>5</sup> Программа задания на составление проекта планировки и застройки социалистического города, предполагаемого к постройке возле Тракторного комбината в городе Харькове. *ЦДАМЛМУ* (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 8. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 64–65.

ню в «місті сонця» мали лише іноземці та вищий технічний персонал ХТЗ. Наприклад, у «Новому Харкові» для адміністрації заводу було зведено спеціальний будинок на 26 квартир. За планом, кожна квартира цього будинку мала складатися з 3–4 кімнат, індивідуальної кухні, кімнати для гостей та окремої спальні. Активно пропагуючи соціалістичний спосіб життя, радянська номенклатура не бажала мешкати в будинках-комунах, в бараках і поготів, обстоювала своє право на приватний простір. Перші іноземні працівники, що прибули на початку будівництва заводу, чий статус був найвищий, їли вдома, а не в їдальні. Дирекція заводу забезпечувала їх всіма необхідними товарами та допомагала облаштувати у квартирі кухню<sup>6</sup>.

У «Новому Харкові» К. Шнітерна з родиною заселили в будинок на сто квартир. Стан квартири та умови проживання стали для них повним шоком. Їхня квартира була однокімнатною, мала невелику вітальню та ванну кімнату. Із меблів у квартирі була лише «буржуйка» та грубо зроблений стіл. Перші кілька годин їм довелося сидіти на валізах. Лише потім їм принесли два залізні ліжка, замість матраців — дошки, замість подушок — мішки з мокрою соломою. Все це надзвичайно вразило та морально ледь не зломило стомлену від подорожі родину. За словами чоловіка, його донька та дружина морально були просто розбиті і гірко плакали. Із тексту К. Шнітерна стає зрозуміло, що його дружина швидко зрозуміла, як працює радянська система постачання. Вже за тиждень жінка та її родина святкували першу перемогу в цій нерівній битві з радянською системою забезпечення. За словами чоловіка, лише «завдяки наполегливим вимогам дружини» вони отримали три стільці<sup>7</sup>. Можемо констатувати, що за короткий термін дружина К. Шнітерна, засвоїла практику «вибивання» потрібних товарів, таку звичну для українських жінок того часу.

Приїзд іноземців на ХТЗ був очікуваною подією. Для них будували окремі житлові корпуси. Проте темпи житлового будівництва були незадовільними. Антонію з чоловіком послали до будинку, який

<sup>6</sup> РДАЕ. Ф. 7620. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 7.

<sup>7</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 22.

не був функціонально готовий для експлуатації. Вони мали в квартирі «буржуйку», дрова їм приносили, але рубали їх вони самі. Система опалення та освітлення, водогін ще не були повністю готовими до експлуатації. Роботи з налагодження комунікацій у будинку тривали постійно. Тому електрики та інші робітники часто заходили до квартири іноземців, іноді по кілька разів на день. Для жінки, що вдень, поки чоловік на роботі, і яка була сама вдома, це означало впускати в квартиру сторонніх людей, чоловіків. Краще за Антонію цю ситуацію не описати, тому надамо їй слово:

«Як же неприємно було, коли сидиш абсолютно одна і приходять три–чотири чоловіка. Немає можливості спросити, чого вони хочуть, оскільки їх мови все одно не знаєш. Часто згасало світло, і необхідно було впускати електриків, не знаючи напевно хто входить під цим ім'ям»<sup>8</sup>.

У таких умовах вона прожила чотири з половиною місяці. Жінка знала, що навкруги панує голод та злиденність. Вона була обізнана з випадками, коли бідні, знедолені та доведені до відчаю голодом люди заходили до квартир іноземців та брали, що хочуть. Тому Антонія раділа, якщо чоловік був удома, коли хтось незнайомий стукав у двері<sup>9</sup>.

### **Агітація**

Планувальники містечка не ставили за мету створити для іноземців такі умови, що б вони сприяли формуванню «соціалістичного побуту». Проте на сторінках агітаційних та пропагандистських видань можна знайти чимало прикладів залучення родин іноземців до радянського культурного життя<sup>10</sup>. Проте на повсякденному рівні ці гасла розчинялись у плавильному котлі життєвої раціональності іноземок. У тексті спогадів А. Рехман наведено приклад, який є показовим. Жінка описує, як іноземки були запрошені «на чай до ресторану, який було вбрано святково». Із контексту заходу можна припустити, що його

---

<sup>8</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 36.

<sup>9</sup> Там само. Арк. 30.

<sup>10</sup> Fred E. Beal. Foreign Workers in a Soviet Tractor Plant: A Pictorial Survey of the Life of Foreign Workers and Specialists During the Period of Socialist Construction 1931–1933. M-L: Iskra revolutsii, 1933. С. 44–55.

організатором був заводській партійний осередок. Зі слів А. Рехман стає зрозуміло, що було кілька доповідей, сенс яких зводився до того, що сучасні жінки мають «звільнитися від рабства домоволодіння і піти на фабрику». Далі були промови про переваги ясел та громадського харчування, що допоможе жінкам звільнитися від роботи вдома. Подібні гасла дивували австрійку. Вона фіксувала свої роздуми: «мені спало на думку, а хто буде доглядати дітей та чоловіка, хто піклуватиметься про білизну, коли жінка, мати буде стояти біля станка? Щоб стати нарівні із чоловіком, жінка має лишити чоловіка та дітей без нагляду, а також квартиру»<sup>11</sup>.

Після політичних промов жінкам показали фільм. Який — не відомо, але зовсім не обов'язково агітаційний. Типовою практикою для радянських агітаторів, співробітників у культурній галузі на початку 1930-х рр. було після лекцій чи виступів на соціально-політичні теми влаштовувати перегляд фільму чи танці. Це було способом втримати публіку в приміщенні протягом виступів. Проте на описуваній зустрічі це не спрацювало. Коли вимкнули світло А. Рехман взяла свої речі та «втекла із зали»<sup>12</sup>.

Обов'язковою частиною «культурної програми» для дружин іноземців була екскурсія на ХТЗ, щоб жінки могли побачити, на якому підприємстві працюють їхні чоловіки. Антонія писала, що вони відвідали абсолютно всі цехи, що були на підприємстві. Її вразило, що жінки працюють так само, як і чоловіки, за станками, їздять на електрокарах тощо. Екскурсія заводом тривала шість годин, і жінки повернулись до своїх домівок, за висловом Антонії, «напівживі». Вочевидь, радянські чиновники прагнули продемонструвати переваги радянської економіки, досягнення індустріалізації. Проте навряд чи величезні цехи ХТЗ могли забезпечити тривалі й позитивні враження від перебування в соціалістичній обстановці. Повсякденні практики є значно переконливіші за партійні гасла. Висновок Антонії напрочуд точний: «Так і є, щодо великих фабрик, то УРСР переважає Австрію, проте піклування про людей залишає бажати кращого»<sup>13</sup>.

<sup>11</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 33.

<sup>12</sup> Там само.

<sup>13</sup> Там само. Арк. 35.

## Споживання

Похід до магазину та придбання товарів було складовою частиною повсякдення дружин іноземних робітників. Адаптація до радянської дійсності включала також нові практики повсякденності мобільності. Повсякденні практики «у дорозі» часто не потрапляють до поля зору дослідників соціальної історії чи історії повсякденності УРСР. Проте пересування між смисловими точками соціального простору (наприклад, дім–робота, дім–крамниця тощо) є систематичною дією, що формує повсякденність і визначає/впливає на стиль життя людини. Культура мобільності та пересування є невід’ємною складовою культури суспільства. Адаптація до радянської дійсності передбачала й долання фізичного простору соціалістичного містечка, що мало свою специфіку. Наведемо окремі параметри простору містечка, який кілька раз на тиждень долали жінки.

Реалізація проекту будівництва житлових кварталів та прокладання вуличних магістралей соціалістичного поселення продемонструвало всі слабкості створення інфраструктури. Газети рясніли замітками про те, що комунальне господарство містечка перебувало в критичному стані. Так, в 1931 р. журналісти били на сполох, писали, що замощених доріг і тротуарів у «Новому Харкові» майже немає. Робітники дорогою до роботи мотузками прив’язували калоші до чобіт, щоб не загубити їх у численних калюжах та болотах. Через те що на території містечка постійно тривали різні будівельні та ремонтні роботи, вона була завалена матеріалами, перекопана траншеями тощо. Цей факт знайшов відображення в романі відомого українського письменника О. Копиленка «Народжується місто». Автор кілька місяців жив на території соцміста, шукав яскраві образи для свого твору. Героїня його роману, українська робітниця, розповідала, як на шляху до роботи «біля самої контори обійшла широку канаву. Потім цілу гору землі. Земля була ковзка, але не грузька — два дні вже не було дощу»<sup>14</sup>. Показово, що Антонія Рехман, дружина австрійського інженера, у своїх спогадах описувала подібну картину. Жінка відзначала, що вулиць як таких

---

<sup>14</sup> Копиленко О. Народжується місто. Київ: Держлітвідав, 1953. С. 84, 96.

немає, довкола лежать груді землі, що залишились від будівництва, цегла, скло, проволочка та ін. Коли йде дощ, доводиться йти глибоко в багнюці. Навкруги все неприглядне. Як висновок, вона констатувала, що «... руські не прийшли до того, щоб облаштувати доріжки з щебню до фабрики та кооперативу...»<sup>15</sup>. Причиною низького рівня благоустрою території містечка полягає в тому, що значну частину будівельних робіт, таких як риття траншей, розвантаження матеріалів тощо, виконували не фахові робітники, а мешканці Харкова під час «суботників». Щодня від 400 до 2000 людей приїжджали на територію «Нового Харкова», щоб долучитися до «всесоюзного будівництва». Після праці вони поверталися додому, в Харків. Наступного дня приходили інші. В умовах активної ротації трудових кадрів ніхто не ніс відповідальності за прибирання навколишнього простору, прибудинкової території (Crawford 2022, 279, 282).

Виключне становище іноземців у СРСР, їх особливе забезпечення та статус, можливість придбати товари в окремих лавках тощо не убезпечили жінок від знайомства з типовими практиками радянського споживання. Бруд, хамство і спекуляції й інші елементи «радянського шопінгу» (ошукання, продаж товару знайомим, що не мали право його тут купувати тощо) були явищами, з якими стикались жінки-іноземки ледь не щоразу, коли відвідували магазин. Проте вони не були пасивними спостерігачками. З палітри можливих дій (ігнорування, мовчання, дозволена незгода тощо) вони обирали модель дозволеної незгоди. Показовим є випадок, що описала А. Рехман. Вона разом з іншими дружинами ініціювали проведення зборів, куди запросили відповідального за постачання іноземцям радянського представника із перекладачем. Однією з головних вимог було забезпечення чистоти в приміщенні продовольчої лавки та покращення якості товарів. Для більшого розуміння атмосфери та перебігу зборів дозволю собі доволі розлогу пряму цитату зі спогадів А. Рехман:

«Ми, іноземки, зібрали збори, щоб викласти наші потреби та побажання. Прийшла референт з перекладачкою. Наша представниця ви-

---

<sup>15</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 32.

магала більше чистоти в потребилиці, оскільки ми знаходили мишей у солі. Перекладачка переклала це на російську мову перекладачці, і вона дорікнула нам. Це не прийшло повз нас, і ми затребували перекласти нам цей закид. Після хвилинного вагання перекладачка сказала: товариш Шнеренко сказала: “ох і важночки вони”. Отже, нас називають важночками лише тому, що ми не хочемо мишей»<sup>16</sup>.

Архівні джерела свідчать про те, що подібне ставлення до дружин іноземних робітників було типовим. Слід відзначити, що чоловіки активно виступали проти такого ставлення до їхніх жінок. Про це свідчать численні колективні скарги робітників вищому радянському керівництву. Наприклад, більше 20 іноземних фахівців Краматорського металургійного комбінату скаржились до Робітничо-Селянської Інспекції, що в місцевій харчовій лавці ставлення до їхніх дружин «напевно не пролетарське, а навпаки бюрократичне»<sup>17</sup>. Місцеві чиновники намагалися реагувати, бодай якось вплинути на ситуацію. Центральні органи влади давали розпорядження Директору українського Інпостачу навести лад у приміщеннях, не допускати зберігання продуктових товарів просто на підлозі, припинити спекуляції з цінами тощо<sup>18</sup>. Зазначимо, що подібні інструкції місцеве керівництво отримувало з грифом «не підлягає розголошенню». Як результат розгляду звернень іноземців до місцевої влади чи урядових інстанцій були ухвалені суто формальні рішення про покращення забезпечення, створення книги скарг при магазинах<sup>19</sup>. Останні дійсно часто були наявні. У джерелах зафіксовано, як дружини іноземців, що були невдоволені обслуговуванням, старанно писали в книги скарги. Проте ті ж джерела фіксують не менш старанні дії керівників магазинів, що ретельно виривали листи та дописували позитивні відгуки самі<sup>20</sup>.

Архівні джерела свідчать, що похід до торгівельної лавки було справою жінок. Аналіз діловодної документації Інпостачу свідчить,

<sup>16</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 32.

<sup>17</sup> Жалоби інконтингента. ЦДАВОУ. Ф. 812. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 7.

<sup>18</sup> ЦДАВОУ. Ф. 812. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 11.

<sup>19</sup> Жалоби інконтингента. ЦДАВОУ. Ф. 812. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 8.

<sup>20</sup> ЦДАВОУ. Ф. 812. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 9.

що холості чоловіки часто просили дружин своїх колег купити для них окремі товари (одяг, білизна). Оскільки для того, щоб самим сходити за товарами, вони, чоловіки, мали раніше піти з роботи, що впливало на виконання плану та з рештою на заробітну платню<sup>21</sup>. К. Шнітерн писав, що знає, як виглядає радянський магазин, лише з переказів дружини. Найбільше її вразили миші, які бігали прилавком, мухи на продуктах й повне панування бруду. Вона скаржилася на це чоловікові<sup>22</sup>. Сам чоловік здійснював покупки, але на базарі в «старому» Харкові, куди треба було їхати пів дороги автобусом і пів дороги трамваєм. Перебувавши в скруті, він міняв побутові речі на харчі<sup>23</sup>. Таким чином, бачимо певний розподіл гендерних ролей у родині іноземного робітника. Жінка здійснювала щоденні/щотижневі покупки. Бо вона не була задіяна у виробництві і сконцентрована на хатніх справах. Поїздка до «старого Харкова» та доволі ризикована практика прямого товарообміну на ринку були справою чоловіка. Він перебував у типовій ролі «радянського споживача» (Skubii 2017, 230).

Матеріальна скрута родини Шнітерн вимагала від жінки опанування нових практик. Чоловік пригадував, що «оскільки треба було вгамувати голод, дружина була вимушена щось вдіяти, а саме вона продала мій подарунок нареченого, ручний золотий годинник, що в наших німецьких обставинах було б абсолютно неприйнятно».

З цих слів ми бачимо яскраво виражену суб'єктність та самостійність дій жінки. Вона прийняла, вочевидь, не просте рішення продати дорогий подарунок. З тексту спогадів стає зрозуміло, що жінка була зосереджена на пошуку додаткового приробітку не менше за чоловіка. Вона шукала роботу в кооперативній торгівлі чи в ресторані. Проте їй всюди відмовили бо вона іноземка<sup>24</sup>.

### Голодомор

Одночасно з форсованою індустріалізацією в УСРР проходила примусова колективізація, протягом 1932–1933 р. у республіці був

<sup>21</sup> ЦДАВОУ. Ф. 812. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 7.

<sup>22</sup> ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 22.

<sup>23</sup> Там само. Арк. 24.

<sup>24</sup> Там само. Арк. 23.

Голодомор, здійснений радянською владою. Соціалістичне містечко знаходилося за 10 кілометрів від Харкова, навкруги були десятки українських сіл, мешканці яких потерпали від голоду. Голодні селяни йшли до великих міст у надії відшукати засоби для існування, роботу або просто якийсь харч. Цих людей щодня бачили мешканці соцміста. Іноземна колонія робітників, за спогадами сучасників, була місцем, куди селяни прагнули дістатися. Вони знали, що іноземців забезпечують добре, тому сподівались знайти тут їжу. Показовими є спогади Фреда Біла — американського робітника, що жив у «Новому Харкові», був відповідальний за агітаційну роботу серед іноземців. Відзначимо, що за його редакцією в 1934 р. вийшов збірник нарисів про життя іноземців у «Новому Харкові»<sup>25</sup>. У цьому офіційному виданні життя людей описано як зразкове, організоване відповідно до соціалістичних ідеалів. Після повернення до США, Фред опублікував свої спогади, у яких зобразив реальну картину життя в соцмісті: «голодуючі селяни та робітники щодня штурмували іноземну колонію на Харківському тракторному заводі. З жалібними криками про їжу вони ходили від хати до від хати, від дверей до дверей, коли їм вдавалося пройти повз охорону, яка там чергувала. Це була єдина надія отримати хліб»<sup>26</sup>.

Зі спогадів Антонії ми дізнаємось про те, що іноземці відчиняли двері голодним людям і впускали їх. За словами жінки, подібний випадок вона не зможе забути: «У дверях стояв худий чоловік, його очі мали голодний вираз, він просив шматок хліба. Коли я пішла на кухню і принесла йому шматок хліба, у старого хрича на очах виступили сльози», — згадувала Антонія<sup>27</sup>. Оскільки чоловік був удома, вона не боялася та запросила гостя поїсти гарячого. Чоловік Антонії знав чеську, «яка трохи схожа на російську», тому він розпитав того чоловіка про родину. У нього було 8 дітей, він не мав чим їх годувати. На війні він втратив три пальці на лівій руці. Через це його не брали на роботу»<sup>28</sup>. Антонія не могла

<sup>25</sup> Beal. *Foreign Workers...* С. 3.

<sup>26</sup> Fred E. Beal. *Proletarian journey: New England, Gastonia, Moscow*. New York: Hillman-Curl, 1937. С. 296.

<sup>27</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 29.

<sup>28</sup> Там само. Арк. 30.

зрозуміти, чому іноземців забезпечують добре, а радянські люди риються в смітниках. Один із них стояв навпроти її вікна. Жінка писала, що їй було «дивно дивитись, як діти, старі жінки та чоловіки рилися руками там по черзі, щоб знайти щось їстівне»<sup>29</sup>.

У цих умовах, коли вулицями ходило чимало голодних людей, похід до крамниці перестав бути звичайною практикою. Антонія відзначала, що, повертаючись додому із повною торбою їжі, вона постійно відчувала на собі погляди голодних людей, робітників, що стояли в черзі, щоб отримати кінського м'яса та затверділого хліба тощо. Ці погляди переслідували її повсякчас. Через це їй здавалося, ніби вона ці продукти вкрала. За її словами, відвідання кооперативної лавки було для неї найважчою справою. Вона описала випадок, коли дорогою додому її обступили жінка з чоловіком та дітьми. Вона із жахом дивилася на малюків у лахмітті. Люди вказували пальцями на хліб у її корзинці. Антонія дала їм хліба і огірків дітям. «Із численними “дякую” вони дали мені дорогу», — писала жінка. Свою дитину-підлітка Антонія не могла послати по хліб, оскільки були випадки, коли куплений хліб інші хлопці виривали з рук і тікали. Показово, що на зборах для іноземців перекладачі, які працювали з ними, закликали присутніх не давати місцевим біднякам білого хліба, «оскільки вони звикли до чорного і білий їм не потрібен»<sup>30</sup>. Окрім випадкових контактів із голодуючими, родина Антонії систематично підтримувала місцевих людей, з якими бачилися регулярно. Наприклад, віддавали частину свого молока перукарю, який їх обслуговував. Він мав маленьку дитину, що була хвора. Вони підгодовували дівчинку-сироту, що була їхньою «вугленоскою», приносила їм паливо для пічки. Подібні сюжети складають значну частину оповіді Антонії про життя в «Новому Харкові». Вона дивується тому, що бачить, але не намагається їх пояснити чи відрефлексувати, принаймні в тексті джерела, яке було мною опрацьовано.

### Повернення

Розчарувавшись у радянській дійсності, Карл із родиною виїхав з СРСР за першої нагоди. Можна припустити, що ініціатором повер-

<sup>29</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 30.

<sup>30</sup> Там само. Арк. 33–34.

нення була саме дружина. Вона писала листи до батька свого чоловіка, у яких прохала про допомогу. Батько Карла насамперед звернувся до компанії, яка вербувала його сина. Писав листи навіть Йосипу Сталіну. Зрештою, чоловік знайшов можливість допомогти родині. Він довідався, що до СРСР рушала делегація німецьких працівників, серед яких один був мешканцем Золлінгена, рідного міста Карла. Батько попросив делегата підтримати співвітчизників, зустрітися з ними в Харкові. Делегат виконав його прохання. Це було складно. Йому відмовили в проханні навідати родину Шнітерн у «Новому Харкові». Вони зустрілися у готелі в Харкові. Тоді, за словами Карла, вони побачили «зворотню сторону радянської Росії. Ту, що існує лише для комуністів і делегацій»<sup>31</sup>. Під час зустрічі земляк подарував їм дві машинки для підстригання волосся. Це були цінні речі, які можна було продати. За півгодини зустріч було завершено адміністрацією готелю. Радянські спецслужби дізналися про те, що К. Шнітерн зустрічався зі співвітчизником. Співробітники ОДПУ розшукували його в робочому містечку ХТЗ, але йому пощастило та його не заарештували. Зрештою, він продав все своє майно, на зібрані кошти придбав квитки і родина повернулася до Німеччини.

Чоловік Атонії Рехман, вочевидь, відпрацював свій піврічний контракт на ХТЗ та повернувся додому з родиною.

### **Висновки**

Історія жінок-іноземок, що приїхали разом зі своїми чоловіками до УРСР, є частиною транснаціональних процесів із трансферу й адаптації західних технологій до радянської промисловості. Водночас це особисті історії й досвіди людей, що впливали на локальне життя, в моменті «тут і зараз» творили комунікативний світ та були включені в мереживо повсякденних практик українського радянського суспільства. До дослідницького поля історії цих жінок змогли потрапити через подвійне сито забуття. В офіційних тогочасних джерелах, як правило, йшлося про «робітників, не рахуючи членів їхніх родин». Услід за джерелами тривалий час йшли дослідники (як радянські, так і сучасні), воліли не помічати жінок, що приїхали на будівництво разом із чоловіками.

<sup>31</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 25.

Проте аналіз їхнього повсякдення значно розширює наше розуміння радянської модернізації.

Розвиток радянської промисловості наприкінці 1920–1930-х рр. залежав від іноземних фахівців, що масово прибули до УСРР. Радянська влада прагнула створити для них особливі умови. У проєкті соціалістичного містечка «Новий Харків» не було передбачено кухонь. У такий спосіб проєктувальники вирішили подолати «кухонне рабство» радянських жінок. Іноземки, що приїхали на будівництво ХТЗ разом зі своїми чоловіками, були в порівняно кращих умовах. Принаймні більшість квартир для іноземних сімейних спеціалістів були із кухнями. Не включення іноземців до проєкту усупільнення побуту в «Новому Харкові» було свідомою дією проєктувальників. Заразом влада намагалася продемонструвати іноземцям переваги соціалістичного будівництва. Екскурсії на тракторний завод, звані вечори та бесіди створювали видимість культурного дозвілля для дружин фахівців. Проте, як свідчать спогади А. Рехман, радянські гасла розчинялися в плавильному котлі повсякденної раціональності.

Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що дружини іноземних фахівців у «Новому Харкові» доволі швидко засвоїли радянські практики споживання, адаптувалися до радянського побуту. Проте прийняття нової дійсності не означало втрату суб'єктності. Жінки діяли в контексті стратегії дозволеної незгоди та/або повсякденного спротиву. Вони скаржилися чиновникам публічно на зборах, писали скарги до книг у магазинах, тікали з агітаційних заходів. Водночас вони «вибивали» товари постачання, продавали особисті речі й шукали додаткового приробітку.

Вплив дружин іноземних фахівців на розвиток радянської промисловості не варто недооцінювати. На прикладі родини Шнітерн ми бачимо, як жінка була медіатором змін повсякдення родини. Саме вона «вбила» найбільш потрібні для життя меблі в перші тижні після їхнього приїзду, вона продала особисті цінності для поліпшення матеріального статку родини. Можна стверджувати, що дружина переконувала свого чоловіка в необхідності достроково розірвати контракт або знайти ресурси та просто втекти назад до Німеччини. Зрештою, її рішення

написати батьку свого чоловіка привело до того, що вони змогли повернутись. Той факт, що дружини запрошених фахівців були глибоко занурені в різні сфери радянської повсякденності (придбання товарів, відвідування агітаційних вечорів, догляд за дітьми тощо), впливало на рішення їхніх родин виїжджати з УРСР. Це в певній мірі підштовхувало іноземних фахівців не продовжувати або розривати контракти з радянськими підприємствами та повертатися додому.

### Список літератури / References

Chabanyuk O. The Forgotten History of Foreign Specialists in Soviet Industry in the 1920s and 1930s: The Case of Eastern Ukraine. *Detroit–Moscow–Detroit An Architecture for Industrialization, 1917–1945* / Ed. by J.-L. Cohen, C. E. Crawford, C. Zimmerman. London: The MIT Press, 2023. PP. 67–82.

Crawford C. *Spatial Revolution Architecture and Planning in the Early Soviet Union*. London: Cornell University Press, 2022. 424 p.

Ihnatusha O. Inozemni spetsialisty industrial'nykh novobudov Zaporizhzhya v umovakh administratyvnoho tysku i politychnykh represiy (20–30-ti rr. XX st.). *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University]. 2012. Вуп. 32. С. 228–239. (In Ukrainian).

Ігнатуша О. Іноземні спеціалісти індустріальних новобудов Запоріжжя в умовах адміністративного тиску і політичних репресій (20–30-ті рр. XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. 32. С. 228–239.

Skubii I. Spozhyvannia v radians'komu misti v 1920–1930-kh rokakh: mizh ideolohiieiu ta povsiakdennistiu. *Ukrains'kyi istorychnyi zbirnyk* [Ukrainian Historical Journal]. 2017. Вуп. 19. С. 230–239. (In Ukrainian)

Скубій І. Споживання в радянському місті у 1920–1930-х роках: між ідеологією та повсякденністю. *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С. 230–239.

Struchenkov O. Inozemni spetsialisty v Donbasi za doby radians'koyi modernizatsiyi 1920–1930-kh rokiv. *Novi storinky istorii Donbasu: zbirnyk naukovykh statei* / Hol. red. Z. H. Lykholobova. Donets'k: DonNU, 2008. С. 178–192. (In Ukrainian)

Струченков О. Іноземні спеціалісти в Донбасі за доби радянської модернізації 1920–1930-х років. *Нові сторінки історії Донбасу: збірник наукових статей* / Гол. ред. З. Г. Лихолобова. Донецьк: ДонНУ, 2008. С. 178–192.

**Roman Liubavskyi**

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: Lubavskyi@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3496-9699>**THE WIVES OF FOREIGN SPECIALISTS  
IN THE UKRAINIAN SSR IN THE EARLY 1930s**

*The paper considers the everyday life of the wives of foreign specialists who arrived in the Ukrainian SSR during the first five-year plan. It is based primarily on the memoirs of Antonia Rehman, the wife of an Austrian engineer, and the wife of Karl Schmitter, a German worker (her name is unknown). They lived in the socialist town of New Kharkiv, built to accommodate the staff of the Kharkiv Tractor Plant (hereinafter — KhTZ) in the early 1930s. The purpose is to analyze the contribution of such women to the circulation of knowledge and technology between the capitalist world and the socialist one. It is shown how the wives became accustomed to the space of a socialist town and Soviet consumption habits. The author describes their everyday resistance and actions within the framework of «permitted dissent». The quirks of the Soviet system of distribution of goods and services determined women's everyday life. They learned the arts of Soviet shopping and Soviet communication. Enjoying an exceptional status in the Soviet society, foreigners tended to demand better service. Furthermore, certain standards of living had been promised to their husbands. The promises were partially fulfilled. Most foreign families had in-house kitchens. In contrast, the houses for Soviet workers were built to maximize «socialization of life». And yet, the Soviet system of distribution could not meet the expectations of foreigners. The author concludes that the allure of Soviet slogans crumbled under the weight of everyday life. Due to the hardships the wives prompted their husbands to terminate or not renew the contracts and return home. That was a significant factor in the transnational circulation of knowledge and technology during the first five-year plan. Thus, the study highlights the gendered dimension of Soviet modernization and shows how everyday practices influenced broader transnational exchanges.*

**Keywords: industrialization, socialist town, KhTZ, women, foreign specialists, Soviet everyday life, Ukrainian SSR, New Kharkiv, industry, Soviet modernization, First Five-Year Plan.**

*Дата першого надходження статті до видання: 09.09.2025.  
Date of the article's initial submission to the Journal: 09.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.11.2025.  
Date of acceptance of the article for publication after peer review: 15.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.  
Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-07>  
УДК 930.2:82-94-058.65-053.2]:94(100)''1939/1945''

## **Вікторія Нестеренко**

кандидатка історичних наук, старша викладачка  
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна  
Email: viktoria.nesterenko@gmail.com  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

### **СТРАТЕГІЇ ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧИХ ТРАВМАТИЧНИХ СПОГАДІВ: ДОСВІД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

*У статті розглядається можливий вплив травматичних епізодів воєнного дитинства на подальші життєві стратегії людини. Як джерела використані інтерв'ю, зібрані авторкою для Музею воєнного дитинства згідно з методикою травмаорієнтованого підходу до усноїсторичного інтерв'ю. Щоби проілюстрували важливість вивчення дитячого досвіду, описуються етичні засади роботи Музею під час Повномасштабного вторгнення та методологічний підхід до підготовки виставок на основі інтерв'ю. Авторка акцентує увагу на міжпоколінному впливі воєнної травми, який проявляється на рівні колективної пам'яті й індивідуальної психології. Наукові дослідження доводять, що вплив травматичних подій передається через кілька поколінь на фізіологічному рівні. З одного боку, високий рівень стресу негативно впливає на стан певного виду, з іншого — робить його більш стійким до критичних ситуацій. Отже, сучасні мешканці України зазнають вплив не тільки поточної*

**Як цитувати:** Нестеренко В. Стратегії подолання дитячих травматичних спогадів: досвід Другої світової війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 112–125. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-07>

**How to cite:** Nesterenko V. Strategies for Overcoming Childhood Traumatic Memories: The Experience of World War II. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. Pp. 112–125. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-07> (In Ukrainian)

© Нестеренко В., 2025



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*ситуації, але і всіх попередніх війн та катастроф. Ключовими для аналізу обрані дві історії респонденток, які народилися перед Другою світовою війною на околицях Харкова. Порівнюються події, які пережили обидві героїні, та обставини їхнього життя. Особлива увага приділяється стосункам жінок зі своїми матерями та те, яку роль дорослі відігравали в їхній історії: чи захищали їх, чи були джерелом додаткової небезпеки. Оповіді Марфи та Віри, хоча й відрізняються за тоном, ілюструють різні форми адаптації до травматичних обставин. Марфа акцентує увагу на болісних спогадах, тоді як Віра намагається переосмислювати їх у позитивному ключі. В умовах сучасної війни таке дослідження стає особливо актуальним для розуміння нинішніх викликів, із якими стикаються українські діти та їхні сім'ї. Робота містить практичні висновки, що можуть допомогти в адаптації в сучасних реаліях.*

**Ключові слова:** Друга світова війна, Музей воєнного дитинства, травма, воєнний досвід, травмаорієнтований підхід, інтерв'ю.

Друга світова війна стала руйнівною подією для території України. Постраждали не лише військові, але й мирні жителі, які загинули внаслідок бомбардувань, примусових переселень, голоду та хвороб. Окремі групи постраждали через свою етнічну приналежність, зокрема кримські татари, що були звинувачені радянською владою в зраді й депортовані з Криму. Нацисти знищували євреїв, що призвело до зникнення багатьох штетлів і завдало значних втрат культурному та економічному потенціалу країни. Після війни Україна пережила новий голод і кладний етап відбудови економіки, коли влада зосередилася на військовій індустрії, часто ігноруючи потреби населення.

Минуло понад 80 років від закінчення війни, і серед нас майже не залишилося ветеранів, а тим, хто народився в 1939 р., уже приблизно 90 років. Проте війна продовжує впливати на нас, навіть на рівні несвідомості, коли витіснені спогади формують реакції на зовнішні подразники. Цей вплив проявляється не лише у звичках старшого покоління накопичувати запаси продуктів, але й у стратегіях адаптації, які обирають наступні покоління. Світ сприймається як небезпечний. Подальші війни лише посилюють цей генетичний спадок.

Сучасні дослідження психіки людини підтверджують, що травматичні події, пережиті одним поколінням, впливають на наступні (Nakazawa 2022, 189; Wolyn 2024, 40). Хоча критики можуть сумніватися в достовірності випадків, коли нащадки привласнюють спогади

предків (наприклад, як у випадках, описаних Марком Волінном, коли онуки жертв Освенцима відчували суїцидальні прагнення перетворитися на попіл), проте наука вже довела, що стрес матері під час вагітності може впливати на майбутнє покоління (Wolyn 2024, 34, 38). Цей ефект зумовлений, зокрема, рівнем кортизолу, який сигналізує зародку майбутньої людини про небезпеку та змушує його адаптуватися. Також варто зазначити, що людина може переосмислювати пережитий травматичний досвід упродовж усього життя, тож складно чітко розділити його на інтегрований або дисоційований (Welz 2016, 119). Отже, вивчення досвіду попередніх поколінь може допомогти зрозуміти сучасні реакції на стресові події та способи адаптації. У цьому контексті усна історія пропонує досліднику надзвичайно важливі інструменти для вивчення індивідуального досвіду війни.

Метою цієї статті є визначення, як досвід воєнного дитинства може впливати на подальші життєві стратегії людини. Серед дослідницьких завдань виділяються такі:

1) Ідентифікувати ключові події та досвіди, що формують феномен «воєнного дитинства» в контексті Другої світової війни.

2) Проаналізувати, як моделі міжособистісних стосунків, сформовані в умовах воєнного дитинства, впливають на побудову життєвих стратегій респондентів у дорослому віці.

3) Визначити потенційні ресурси та чинники підтримки, які можуть сприяти адаптації та психологічній стійкості сучасних дітей, що переживають досвід війни.

Події Другої світової війни відображені в численних джерелах, серед яких є і мемуари, і спогади свідків, й інші джерела особистого походження. Мемуари, однак, часто відредаговані й позбавлені багатьох подробиць, що можуть глибше охарактеризувати особистість автора. Зовсім інша справа — записані усні свідчення про події. Саме тому усноісторичні проекти, присвячені Другій світовій війні, мають величезне значення, зокрема щодо вивчення Голокосту та досвіду остарбайтерів. Проте дитячий досвід залишається менш дослідженим, хоча зараз почали з'являтися проекти, що намагаються дослідити саме цей аспект. Якщо брати український контекст, то в 2024 р. була

опублікована збірка інтерв'ю з тими, чиє дитинство пройшло в таборах, адже батьки були виселені з західних областей України за «злочини проти радянської влади» впродовж та одразу після Другої світової війни (Zahorovska 2024). Понад 50 історій розкривають долі людей, які в ранньому дитинстві пережили небезпечний процес депортації до Сибіру, Казахстану та інших віддалених регіонів Радянського союзу і змушені були виживати майже без продуктів і в умовах важкої праці. Процес записування свідчень не тільки важливий для історії, але й може стати терапевтичним для самого свідка (Welz 2016, 122), звісно, якщо дослідник дотримується етичних принципів роботи.

Засновник та директор Музею воєнного дитинства Ясмінко Галілович у чотирирічному віці пережив облогу Сараєво під час Боснійської війни. Переосмислюючи пережитий досвід, він мріяв написати книгу. На онлайн-заклик Галіловича з проханням до своїх ровесників поділитися спогадами воєнного дитинства він отримав понад 1000 відгуків (Sheehan 2015). Тема спричинила бурхливу реакцію користувачів соціальних мереж, а історій виявилось настільки багато, що виникла ідея не тільки написати книгу (Halilovic 2018), але і створити організацію для збереження історій. Так у 2007 р. виник Музей воєнного дитинства.

У 2018 р. Музей відкрив філіал у Києві, щоб збирати спогади дітей, що пережили досвід бойових дій на Донбасі. Діти мають змогу розказати свою історію, а також передають до Музею якусь річ. Ця річ виступає контейнером «травматичних спогадів», що допомагає дитині стабілізувати свій стан, ніби відаючи трагічні спогади для уважного й ретельного збереження в Музеї (War Childhood Museum. Field work Guide 2016, 34). Завдяки експозиції Музею спогади стають видимими, і люди можуть обговорювати свій досвід.

Левову частину інтерв'ю складають записи історій дітей із родин переселенців, проте частина історій були записані у звільнених на той момент містах Донбасу (Краматорськ, Маріуполь), а деякі записи навіть вдалося зафіксувати на окупованих територіях. Через питання безпеки респондентів Музей не відкриває свої архіви для зовнішніх дослідників. Хоча всі інтерв'ю анонімні, деякі з них містять особисті

подробиці про дім та родину, тож варто вберегти приватність дитини. Робота в Музеї вимагає від дослідника суворо дотримуватись етичних принципів: питання інтерв'ю підбираються відповідно до віку й морального стану дитини (War Childhood Museum. Field work Guide 2016). І, звісно, тут неможливе документування «за гарячими слідами», у момент події, що можуть собі дозволити «дорослі» усноісторичні проекти. Наразі архів можна розділити на дві частини. Перша частина — 600 інтерв'ю з дітьми та підлітками з усієї України, переважно це діти від 12 до 16 років, а приблизно 15 % — ті, що досягли повноліття. Друга частина — 55 інтерв'ю про Другу світову, з них 90 % жінки від 1936 року народження.

Не бажаючи допустити ретравматизації дітей, з початку Повномасштабної війни дослідники Музею тимчасово припинили збір інтерв'ю в респондентів молодше 18 років. Команда Музею вирішувала організаційні питання, пов'язані спочатку з евакуацією співробітників та колекції, а потім — із поверненням у команду тих, хто був у змозі продовжувати роботу. Тепер серед потенційних респондентів Музею були всі діти України, проте треба було зробити паузу й усвідомити, коли можна продовжити записувати історії. Упродовж 2022 р. Музей зосередився на інших формах роботи, але дослідники мали змогу переключитися на записування історій дітей Другої світової. Люди похилого віку дуже хотіли говорити про свій досвід, а підготовча розмова часто починалась із фрази на кшталт «у війну народились, у війну будемо помирати».

На жаль, у живих залишилося не так багато очевидців Другої світової війни. Не всі з них мають гарну пам'ять. Деякі люди старшого віку дуже хочуть ділитися своїми історіями, але родичі не завжди дають можливість поговорити з ними й записати спогади, адже вважають, що ті занадто хворі (як фізично, так і ментально) для спілкування зі сторонньою людиною. Так, наприклад, у практиці авторки цієї статті родичі відмовилися дати дозвіл на інтерв'ю, посилаючись на те, що потенційна оповідачка не встає з ліжка й забуває події сьогодення, хоча за їхнім же свідченням вона дуже любить говорити про своє дитинство. В іншому кейсі жінка 1929 р. народження погодилася

на інтерв'ю усно, проте відмовилася підписувати документи через страх підписати щось небезпечне для себе. На жаль, ця жінка не має родичів, яким можна було б пояснити роботу Музею та запевнити їх у прозорості намірів дослідників. Бувають і позитивні приклади, коли родичі не тільки допомагають записати інтерв'ю, а й від себе додають подробиці з розповідей тих родичів, які вже померли.

Наша стаття побудована на двох записах — Марфи 1938 р.<sup>1</sup> та Віри 1940 р. народження<sup>2</sup> (імена героїнь змінені). Відповідно, на початок війни Марфі було 3 роки, а Вірі — 1 рік, проте їхні спогади про цей період надзвичайно яскраві. Обидва інтерв'ю були записані в аудіоформаті в героїнь вдома: Марфа — влітку 2022 р., Віра — навесні 2024 р. Для потреб Музею дослідники роблять транскрипти інтерв'ю, проте ця стаття була написана на основі аудіозаписів, адже прослуховування голосу дає змогу глибше аналізувати записи. Обидва інтерв'ю тривали приблизно годину.

Респондентки не мали досвіду евакуації, а залишалися у рідних для себе місцях. Марфа народилась у передмісті Харкова (селище Безлюдівка), її батько був міліціонером, їздив на роботу до міста. Родина Віри працювала на заводі й одержала ділянку для зведення будинку в районі сучасного Олександрівського проспекту. У той час уже були робітничі поселення в районі ХТЗ, проте це селище знаходилося окремо, не входило в межі міста, а на вулиці, крім батьків Віри, жили ще тільки дві родини.

В осмисленні травматичних подій так званої «Великої Вітчизняної» був період, коли безпосередні учасники війни могли ділитися своїми спогадами та переживаннями, беручи участь у літературних дискусіях навколо творів К. Симонова, О. Твардовського та інших поетів та письменників, що були опубліковані після смерті Сталіна. Читачі з усіх кінців Радянського союзу надсилали свої листи й порівнювали художніх персонажів із реальними учасниками подій (Jones 2014, 195). Проте після Хрущовської відлиги пам'ять про Другу світову війну була

---

<sup>1</sup> Archive of War Childhood Museum, 6.27.

<sup>2</sup> Там само, 6.33.

міфологізована і зведена до певного канону (Jones 2014, 211). Приблизно в цей час з'явилося поняття «ветеран». Часто люди, що пройшли фронт, неохоче ділилися своїми спогадами або зберігали мовчання. Проте коли мова йде про повсякденне життя, то діти, що пережили цей досвід, могли проговорювати його в побутових розмовах з однолітками та старшими. Наприклад, Віра отримала від сусідів прізвисько Медок, бо її мати під час окупації Харківської області поїхала на менку за медом і пропала на кілька місяців<sup>3</sup>. Багатодітна родина сусідів, що мала приглянути за її донькою кілька днів, за деякий час уже змирилась, що в них тепер буде ще одна дитина. На щастя, мати повернулась, але прізвисько закріпилось, і сусіди називали Віру Медком і в підлітковому віці. Важливо, що історія Віри проговорювалась у позитивному контексті, оточувалася жартами і з можливого травматичного досвіду перетворилася на пригодницький епізод. Тож у дітей тієї війни була можливість говорити про свій досвід із тими, хто його зрозуміє.

В інтерв'ю дітей із родин переселенців, що були змушені евакуюватися із Донбасу у 2014 р., часто фігурує сюжет про важливість зустрічі з однолітками, що мали такий самий досвід. Респонденти зазначають, що впізнають «своїх» за окремими фразами або навіть «за очима»<sup>4</sup>. І, навпаки, головна складність адаптації в новому місці полягала в тому, що діти з мирних міст зовсім не розуміють, що довелося пережити переселенцям. На щастя, хоча в радянських дітей не було психологів, у них були «свої», з якими можна було розділити важкі події.

Інтерв'ю Марфи — одне з тих, коли в дослідника майже немає потреби ставити окремі запитання і структурувати розповідь. Приблизно годину Марфа говорила сама, під час розповіді прозвучало лише два уточнювальних запитання. До запису дослідниця та респондентка обговорили, що інтерв'ю буде стосуватися саме досвіду воєнного дитинства. Докладно описавши події, пов'язані зі смертю мами та життям у бабусі до моменту, як батько повернувся з фронту, Марфа продовжує оповідь про мачуху, важкі хвороби, голод, працевлаштування в Харкові й завершує історію одруженням і народженням свого сина (у віці 22 років). Фактично, усе це для Марфи — досвід її дитинства,

<sup>3</sup> Archive of War Childhood Museum, 6.33.

<sup>4</sup> Archive of War Childhood Museum, 5.85.

адже всі нещастя, що пережила маленька дитина, були пов'язані зі смертю матері й мачухиним вихованням. Свою історію Марфа розкаже в трагічному тоні, майже не усміхається. Вона дуже вихована жінка (і підкреслює цю вихованність, згадуючи, як батько-мільйонер забороняв брехати й лускати насіння), проте, цитуючи мачуху, використовує слово з ненормативної лексики, яким та її назвала.

У доволі позитивній тональності розкаже свою історію Віра. Вона з усмішкою згадує навіть момент, коли ледь не померла, вдавившись переданою німцем шоколадкою. Проте в її розповіді так само фігурують трагічні спогади. Так само, як і Марфа, вона не закінчує свою історію 1945 р., а докладно розкаже про післявоєнну школу, нестачу продуктів, процес дорослішання та вступ до університету. Отже, обидві героїні описують своє дитинство до моменту, як самі стали «дорослими» (у випадку Марфи — це народження дитини, у випадку Віри — вступ до університету, який у її житті також збігся із заміжжям та народженням доньки).

Марфа починає свою історію з найболочішого епізоду — втрати матері. Під час бомбардувань їхнього села в передмісті Харкова багато людей ховалось у їхньому похідному погребі (тобто погребі зі зручним входом у вигляді похилої траншеї та сходів). У перерві між обстрілами мати вийшла з укриття, і її та ще одного чоловіка вбило уламками бомби. Усі дорослі, хто ховався з ними, розбіглися по домівках, залишивши Марфу зі старшим та молодшим братами, 8 років та 8 місяців відповідно. Кілька днів разом із братами вони сиділи в підвалі в очікуванні родичів. Зрештою, їх забрали рідна бабуся та дядько: «Що можна сказати? Усі люди пішли. Нас покинули. Нас покинули. [...] Бабуся взяла хлопчика 8 місяців, а дядько взяв мене на руки. І залізниця проходила, до бабусі щоби пройти, лісок такий, полотно залізне. І на все життя залишилося, як то кажуть, ось цей гуркіт, літак чи вертоліт, я не знаю, бо маленька була. І нас дітей піднімали та кричали «Діти! Діти! Діти!» [плаче]. І взагалі, так ми дійшли до бабусі. Й ось цей гуркіт, літака чи вертольота, він був до шістдесятих років у мене у вухах»<sup>5</sup> (пер. з рос.)<sup>\*</sup>.

<sup>5</sup> Archive of War Childhood Museum, 6.27.

\* Тут і далі, якщо не вказано інше, усі переклади належать авторці статті.

Ось це повторення слів «нас кинули» відчувається лейтмотивом усього інтерв'ю Марфи. Навіть через 80 років після тієї події на її очах виступають сльози. Вона досі не розуміє, чому дорослі прикривалися дітьми, коли несли їх у сусіднє село, хоча з погляду стороннього спостерігача такі дії виглядають цілком раціональними — необхідно було запевнити військових, що мирні мешканці не становлять жодної небезпеки. Отже, ці історії розрізняє присутність або відсутність матері. Що цікаво, мачуху Марфа називає матір'ю, бо так велів батько. Проте всі епізоди взаємодії з нею закінчуються спогадами, що справжня мама загинула, і Марфа відчувала себе сиротою.

Хоча мама Віри покидала доньку на кілька місяців, ідучи за продуктами, майже весь час воєнних дій вона була з нею, і далі дуже підтримувала її в житті. Віра прямо підкреслює, що всі тяготи воєнного часу переносили їхні батьки. Вона навіть не ображається, що в неї було менше іграшок, ніж потім з'явилось у молодших сестер, адже такий був час. Проте згадує, як вплинув на неї епізод, коли мама пішла на менку і пропала: «І збрали там їй сусіди, і солі цієї набрали тачанку цю якусь, й ото вона поїхала на Охтирку, а мене ото залишили на цих сусідів. Мама поїхала, і довго її не було, може, місяць не було, а я ж не ходила, ну, кому я була потрібна навіть ось, у два роки? Сидить дівчина, ну й хай сидить. Хто там займався мною? До трьох років не могла ані розмовляти, ані ходити. Сиділа там і сиділа»<sup>6</sup> (пер. з рос.).

З контексту історії стає зрозумілим, що мати Марфи вбило розривом радянської бомби, адже на той момент у селі стояли німці. Проте вона ніяк не коментує цей момент, лише зазначає, що, коли німці зайшли в погреб і побачили малих дітей, вони не чіпали їх, але ніяк не допомогли.

Родина Віри втратила будинок під час наступу радянських військ: «І в 1943 році, коли відступали німці й наші наступали, чий снаряд потрапив до нашого дому, хто його знає. Слава богу, коли почалася бомбардування, ми в сусідів були в льоху»<sup>7</sup> (пер. з рос.).

Поки батько був на фронті, частково відновити житло допомогли сусіди. Тож сусіди в історії Віри згадуються в контексті взаємодопомоги

---

<sup>6</sup> Archive of War Childhood Museum, 6.33.

<sup>7</sup> Там само.

та підтримки. Натомість у критичний момент життя Марфи невідома сусідка виступила ворогом, а її вчинок призвів до важкої хвороби героїні: «Вона [мачуха] їздила на менку й картоплю привозила. Привозила картоплю і під ліжком [зберігала]. Прийшла жінка. Знаєш, що таке дитина ось така — обличчя знає, а ні імені, нічого не знає. І вона й каже: «Вибери десять картошин», я вибрала, дала з-під ліжка. І вона й каже: «А гроші я принесу, 10 рублів». Добре. Коли прийшла мати додому, я їй сказала, що я продала картоплю, десять штук, а жінка, я не знаю [імені], сказала принесе. І мати мене вигнала з дому, вигнала з дому, тато ж на роботі, і сказала: «Не приходи додому, поки не знайдеш цю жінку». І я обходила, ця дитина, у воді, дощ, ноги, у повінь, й усюди ходила — ви в нас картоплю не купували? Ви в нас картоплю не купували? Ні, ні... І коли я прийшла, вже темно, я була вся мокра й це... і я лягла, і я захворіла. Я ногами перестала ходити. Може, ускладнення, може, не знаю що, але я не ходила ногами»<sup>8</sup> (пер. з рос.).

Досвід голоду мотивував людей берегти їжу. Проте в житті Віри також був момент, коли вона втратила важливу цінність — хлібну картку: «Це дитинство таке було, а після війни ж із хлібом важко було, і за картками давали, на сім'ю дадуть картку — йди до магазину. Ну, тут бараки, у нас там магазин був. І я втратила картку.

Інтерв'юер: Нічого собі.

Віра: Ну, я не знаю, як її відновили, не відновили...»<sup>9</sup> (пер. з рос.)

Можна було б припустити, що батьки ніяк не покарали Віру, бо мали достатньо продуктів, проте історія продовжується описом продовольчої ситуації: «Ну, це я вже в школу ходила, бо несеш цей хліб, було, отримаш, а він пахне, такий свіжий пахне, то хочеться вкусити його. Тому я зараз так, коли дивлюся, що викидають хліб, не цінують його, звісно. Ціна хліба була. А тут у нас... Через яр уже колгосп був там. Колгоспні поля. Ми бігали ці колоски по стерні, зріжуть, колюча, а ми босоніж до жовтня, до листопада, поки тепло було, нічого в ноги не кололо. І ганяли навіть за ці колоски, якщо там збираєш колоски, то хтось стоїть там, дивиться: о, об'їзник, давайте тікати, тікати. А там

<sup>8</sup> Archive of War Childhood Museum, 6.27.

<sup>9</sup> Там само, 6.33.

то рови, кручі тут були, то в яр швидко спускалися, тікали від об'їзника, щоб не забрали те, що зібрали. Забирали, хоч воно пропадало, їх ніхто не збирав, ці колоски, вони якось... ми ж як тільки скошили — побігли позбирати колоски, а потім бабуся на крупорухку борошно робили» (пер. з рос.).

Тож якщо в історії Марфи мати-мачуха жорстоко карає, батьки Віри максимально дбають про своїх дітей. Зрештою, батьки підтримували Віру, коли вона закінчувала школу і працевлаштовувалась, одружувалась (молоде подружжя жило в батьків Віри, а її мати допомагала виховувати онуків), і зв'язок із родиною залишався важливим ресурсом упродовж її життя. Натомість Марфа у своїй історії зосереджується на першому працевлаштуванні, адже воно дало змогу вирватись у Харків і обмежити травматичне спілкування з родиною. Вона продовжила приїжджати в село, допомагати батькам, але дуже цінувала свою незалежність. У подальшому взаємодія з родичами (братом та сестрою, які народились у мачухи після війни) сповнена подробиць про зради та обмани.

До моменту запису інтерв'ю для Музею воєнного дитинства авторка цієї статті чула історію Марфи багато разів. Проте розповідь набула багатьох подробиць, лише коли дослідниця поклала перед героїнею диктофон. Зокрема, уперше Марфа згадала про молодшого брата, який був із ними в підвалі. Нова дружина батька, з якою він зійшовся одразу після повернення з фронту, адже треба було якось виховувати дітей, відмовилася брати немовля, тож його всиновила молода пара з іншого села. Із часом вони перестали спілкуватись. Востаннє Марфа бачила його на похоронах когось із родини, за її словами, брат вів маргінальний образ життя, і вона боялася спілкуватись із ним.

Якщо у Віри світ у цілому відчувається як «добрий», то в Марфи світ — це місце, де треба «вигризати» свою долю. В обох героїнь була спільнота, з якою можна було проговорити травмуючий досвід — друзі й подруги, які так само виростили у війну. Кращими подругами Марфи довгий час були або дівчата, яких виховали мачухи, або вихованки дитячого будинку. Але у Віри залишалась її родина, натомість Марфа намагалася бути якомога далі від родичів. Батьки (особливо мати) закладають принципи базової довіри дитини до світу (Van der Colk 2022, 78), тож не дивно, що історії Марфи й Віри відрізняються саме цим.

Отже, говорячи про воєнне дитинство часів Другої світової війни на Харківщині, ми можемо зазначити, що діти не були свідками активних бойових дій (окрім бомбардувань), тож головними елементами їхнього дитинства були стосунки з батьками, які змінилися через війну, голод та пошук продуктів, отримання освіти та перехід до дорослого життя за часів післявоєнної відбудови. Стосунки в родині були важливим джерелом, що формувало довіру до світу (або її відсутність) і подальші вибори, зокрема дистанціювання від родини або міцні стосунки з близькими. Пережитий у дитинстві досвід вимагав розділення його із собою подібними, що формувало коло спілкування. Марфа все життя обирала дуже важкі роботи з метою заробити більше грошей, а після народження первістка робила аборти, бо боялася не потягнути дітей фінансово. Натомість Віра до пенсії працювала на заводі ХТЗ, народила і виховала трьох дітей. Тож, якщо ми говоримо про досвід дітей, що зростають зараз в Україні, основні зусилля мають бути зосереджені на підтримці родин, адже саме стабільна родина стає ресурсом для стійкості дитини. Крім того, варто створювати простори, де діти можуть зустрічатись із тими, хто пережив подібний досвід, і ділитися спогадами.

У підсумку варто зазначити, що люди, чії предки проживали на території України, мають бути максимально стійкими до воєнних подій. Ми — діти тих, хто вижив у війні, а отже, зміг адаптуватись. Важливу роль у механізмі адаптації відіграє причетність, передовсім до родини. Якими б важкими не були навколишні події, якщо батьки здатні передати дитині відчуття захищеності, це позитивно вплине на її подальшу життєву позицію. Для людей, які зазнали травматичного досвіду війни, важливо мати змогу обговорювати його з іншими. Діти з родин переселенців часто позбавлені такої можливості. Тож як практичний результат дослідження можна виділити необхідність створювати проекти, що ставлять своєю ключовою метою взаємну інтеграцію нових мешканців міст та локального населення.

Список літератури / References

- Halilovic J. War Childhood: Sarajevo 1992–1995. Sarajevo: War Childhood Museum, 2018. 279 p.
- Jones P. Myth, Memory, Trauma. Rethinking the Stalinist Past in the Soviet Union, 1953–1970. New Haven and London: Yale University Press, 2014. 362 p.
- Nakazava D. D. Ulamky dytiachykh travm. Chomu my khvoriemo i yak tse pryprunuty. Kyiv: Fors-Ukraina, 2022. 384 s. (In Ukrainian)
- Наказова Д. Д. Уламки дитячих травм. Чому ми хворіємо і як це припинити. Київ: Форс-Україна, 2022. 384 с.
- Sheehan D. Jasminko Halilović: Children of War. Boundaries of Nations: The Author and Activist on Growing Up under Siege in Sarajevo and Chronicling the Childhood Memories of Other Survivors. Guernica. 15.12.2015. URL: <https://www.guernicamag.com/children-of-war/> (accessed: 09.06.2025).
- Van der Kolk B. Tilovedelik. Yak lyshyty psykhotravmy v mynulomu. Kharkiv: Vivat, 2022. 624 s. (In Ukrainian)
- Ван дер Кolk Б. Тіло веде лік. Як лишити психотравми в минулому. Харків: Vivat, 2022. 624 с.
- Volinn M. Tse pochalosia ne z tebe. Yak uspadkovana rodynna travma formuie nas i yak rozirvaty tse kolo. Kharkiv: Vivat, 2024. 288 s. (In Ukrainian)
- Волінн М. Це почалося не з тебе. Як успадкована родинна травма формує нас і як розірвати це коло. Харків: Віват, 2024. 288 с.
- War Childhood Museum. Field work Guide. Sarajevo, 29 Sep. 2016.
- Welz C. Trauma, Memory, Testimony. Phenomenological, Psychological, and Ethical Perspectives Jewish Studies in the Nordic Countries Today. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*. 2016. Vol. 27. Pp. 104–133.
- Zahorovska L. Taborovidy. Lviv: Vydavnytvo Staroho Leva, 2024. 480 p. (In Ukrainian)
- Загоровська Л. Таборові діти. Львів: Видавництво Старого Лева, 2024. 480 с.

**Victoria Nesterenko**

Candidate of History, Senior Lecturer

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: viktoria.nesterenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

**STRATEGIES FOR OVERCOMING CHILDHOOD  
TRAUMATIC MEMORIES: THE EXPERIENCE OF WORLD WAR II**

*The paper examines the potentially traumatic impact of a war childhood on the behavioral patterns in the later adult life. The sources include interviews conducted by the author for the War Childhood Museum, following a trauma-oriented approach to collecting oral history. To illustrate the relevance of the children's experience, the Museum's ethical principles during the Full-scale invasion, and the methodological approach to exhibitions based on the interviews are described. The intergenerational effects of war trauma on both collective memory and individual psychology is emphasized. Scientific research shows that traumatic events affect several subsequent generations on a physiological level. On the one hand, a high degree of stress is harmful to a species; while, on the other hand, making it more resilient. Thus, denizens of Ukraine are being influenced not only by the current ordeal but also by the cumulative impact of past wars and disasters. Two narratives by respondents born before World War II on the outskirts of Kharkiv were chosen as the focal point of the analysis. The experiences of these two women and the circumstances of their lives are compared. Particular attention is paid to their relationships with the parents (especially — mothers) and the role adults played in their stories — whether as protectors or an additional source of danger. The narratives of Marfa and Vera, though different in tone, illustrate various ways of adaptation to a traumatic reality. Marfa dwells on her painful memories, while Vera tries to reinterpret hers in a positive light. In the context of the current war, this article, hopefully, will help to understand the challenges faced by Ukrainian children and their families, as it includes practical advice on adapting to the present circumstances.*

**Keywords: World War II, War Childhood Museum, trauma, war experience, trauma-oriented approach, interviews.**

*Дата першого надходження статті до видання: 01.09.2025.  
Date of the article's initial submission to the Journal: 01.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.11.2025.  
Date of acceptance of the article for publication after peer review: 22.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.  
Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-08>  
УДК 930.2:82-94:327(091)(477:470)''1991/2024''

## **Vlada Sabadash**

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: [vlada.sabadash@karazin.ua](mailto:vlada.sabadash@karazin.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3832-7254>

### **UKRAINIAN-RUSSIAN RELATIONS IN THE MEMORY SPACES OF UKRAINIAN CITIES (1991–2024)**

*The article explores the dynamics of Russo-Ukrainian relations through the lens of urban memory spaces in Ukraine from 1991 to 2024. It is stated that memorials, monuments, street names, and cultural heritage sites have become pivotal arenas for representing and transforming narratives on those relations. The aim is to study the process of instrumentalization of memory spaces in shaping of a collective identity, emphasizing both their role in reflecting events and wider changes of their social impact. The article comprises examples that show how images of Russo-Ukrainian relations have adapted to significant geopolitical events represented in the memory spaces of Ukrainian cities. Particular attention is paid to the periods of heightened tension (2014 annexation of Crimea and the subsequent war in Donbas, the full-scale Russian invasion in 2022). These events catalyzed widespread processes of decommunization and decolonization, leading to the removal / recontextualization of Soviet-era monuments and street names. The article*

**Як цитувати:** Sabadash V. Ukrainian–Russian Relations in the Memory Spaces of Ukrainian Cities (1991–2024). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 126–141. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-08>

**How to cite:** Sabadash V. Ukrainian–Russian Relations in the Memory Spaces of Ukrainian Cities (1991–2024). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 127–142. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-08>

© Sabadash V., 2025



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*examines the impact of these transformations on the memory politics, highlighting the promotion of local and national narratives over imperial or colonial ones. The author aims to investigate the images of Russo-Ukrainian relations that are concentrated around the metaphors for «friendship», «brotherhood», «unity», «neighborhood» and their opposites — «hostility», «enmity», «rivalry», etc. The shifts from one metaphor to another in urban spaces are addressed. The author underscores the fluid nature of urban memory defined by a convergence of state policies, local initiatives, and public sentiments. Looking into specific cases from Kyiv, Kharkiv, Pereyaslav, and other cities, the article shows how these spaces serve as mirrors of historical memory and as tools of shaping collective consciousness amid the revision of Russo-Ukrainian relations.*

**Keywords:** Russo-Ukrainian War, Russia, Ukraine, memory studies, cultural heritage, history politics, public spaces, city, monuments, decommunization, memory spaces, decolonization.

With the proclamation of independence in 1991, Russo-Ukrainian relations, to a large extent, evolved into a complex interaction between the former constituent republics of the USSR. Over the course of three decades, these relations gradually shifted from pragmatic partnership to outright confrontation, particularly acute after the annexation of Crimea in 2014 and the outbreak of war in Eastern Ukraine. These events have significantly shaped the Ukrainian national identity and the reinterpretation of historical ties with the neighboring country.

In this context, memory places — memorials, street names, monuments, and other material objects — that embody historical narratives and influence collective consciousness, serve as important tools for constructing national memory. Not only are they symbols of the past, but also they become spaces for political struggles over the interpretation of history, contributing to formation of identities at both the local and the national levels and provoking memory wars over the cultural heritage.

The interdisciplinary research of an interrelationship of memory, culture, and politics increasingly gains relevance in contemporary academic discourse, especially considering the Ukrainian context. Studying memory places in Ukraine through the prism of memory studies and cultural heritage theories allows us to better understand how historical events and their symbolic incarnations shape perceptions of the past and influence contemporary social processes. Thus, the article aims to address the role of memory places

in reflecting images of Russo-Ukrainian relations in the context of Ukraine's changing memory politics after 1991.

The main objective is to analyze how memorials and public spaces in different Ukrainian cities reflect the evolution of those relations from 1991 to 2024. Furthermore, the research aims to localize the impact of the war's different stages on the transformation of memorial symbols and narratives in urban spaces.

The main thesis states that the memory spaces in Ukrainian cities serve as focal points for the representation and transformation of Russo-Ukrainian relations, particularly in response to geopolitical events, evolving from preservation of the Soviet «friendship» and «fraternity» narrative to the «hostility» and «rivalry» one, but mostly by adopting a total negativation of the image of Russia.

The subject is the implementation, transformation and consolidation of the images of Russo-Ukrainian relations in the memory spaces of Ukrainian cities, including memorials, monuments, street names, and cultural heritage sites.

The object is the memory spaces in Ukrainian cities, including particular memorials, monuments and street names illustrating the evolving narratives on Russo-Ukrainian relations from 1991 to 2024.

As to the historiography, the following remarks are to be made. Firstly, in order to see the subject through the prism of memory studies and cultural heritage, texts which consider memory narratives within political contexts were analyzed. For instance, as regards the memory spaces conception the author follows the view of P. Nora. The idea of symbolic places which contain and represent the collective memory has a large impact on the analysis of the image of Russo-Ukrainian relations in Ukrainian urban spaces. In the article, material (monuments), symbolic (flags) and functional (symbolic practices) memory spaces are addressed. The research of E. E. Azar on international relations and conflict analysis allows us to track the interaction between the war's stages and their representation in the public discourse.

Secondly, texts on Ukrainian national identity were drawn upon. Works by T. Kuzio, O. Subtelny and others treating nation building, nationalism and the new Russian imperialism help to understand the general geopolitical

situation in the region and particularly the cultural and political dynamics between Ukraine and Russia. Specifically, in the light of the ongoing memory war over Crimea, the book by T. Kuzio «Ukraine – Crimea – Russia: Triangle of Conflict» gives vital insights into the irredentism in the region, political ambitions of Russia and their symbolic side, etc. (Kuzio 2014).

Thirdly, the role of memory transformations is investigated. The author follows the ideas of A. Assmann and J. Assmann on cultural memory and post-conflict shifting of public perceptions, the A. Kyrydon's conception of memory masks and their role in the slow transformation of urban spaces as they represent Russo-Ukrainian relations (Kyrydon).

Finally, as the article focuses on the memory politics in Ukraine and its urban spaces, the following was taken into account. G. Kasianov, whose work is centered around the history politics of Ukraine since its independence, highlights the need to look deeper into the actors and agents of memory in the Ukrainian public space and analyze their stance towards Russia in the past three decades (Kasianov 2018). S. Plokyh and E. Finkel deal with the memory politics in connection with the Russo-Ukrainian war instead, searching for the roots of the rivalry (Plokyh 2023; Finkel 2024). In her turn, V. Ageyeva concentrates on symbolic memory spaces of Russo-Ukrainian relations by looking into their reflection in Ukrainian literature (Ageyeva 2021).

Overall, the historiography is abundant. However, there is still a lacuna concerning the research of the main mechanisms and images, or metaphors that reflect Russo-Ukrainian relations in urban spaces, which is the main goal of the article.

The methodology combines field research of memory spaces in the Ukrainian cities, discourse analysis of public discourse, urban spaces and the Russo-Ukrainian hybrid war, as well as the precepts of new cultural history by P. Burke. In addition, the author uses interviews — especially with city dwellers and with monument sculptors. It allows us to look deeper into the perceptions of Russo-Ukrainian relations embodied in memory spaces.

The declaration of independence of Ukraine in 1991 created the need for a historical policy which would facilitate a «nationalization of history». The Ukrainian elite had to create a single narrative for the history of Ukraine

and its relations with other countries, in particular — with Russia. Given the Soviet context, the question arose whether to continue the narrative of the Russo-Ukrainian «friendship» and «unity». Indeed, August 24, 1991 became a serious test for the concept, as there was a discrepancy between the dichotomy «friendship–unity» and the trichotomy «friendship–brotherhood–unity» (heavily employed in the Soviet narrative on Russo-Ukrainian relations). First of all, it cannot be said that legally this act contradicted the previous developments, in particular taking into account the Declaration of State Sovereignty of Ukraine. However, the ideological inertia was more powerful, so the new course met with serious resistance both politically and identirarily.

The Soviet «affirmative action empire» did not equalize the Great Russian project with the Little Russian one. The tradition, constructed during several centuries, was integrated into the discourse and shaped it as one of its components. The new imperial reality of the USSR and the construction of the «Soviet people» identity as an imperial and great-power one, to a large extent, contributed to a partial integration of the earlier model. For supporters of the (post-)imperial model, Ukraine's independence was a shock, a failure of their own project, a loss of the unity of the empire.

The declaration of independence, its subsequent approval by the referendum of December 1, 1991, and its recognition by the Russian Federation on December 5 led to the need to rethink the model of «friendship, brotherhood and unity of the Ukrainian and Russian peoples». The concepts of «friendship» and «brotherhood» were perceived differently: for some they had to recede into the background, for others — to acquire a new meaning and withstand the test of a new reality. A collapse of the image of «Russo-Ukrainian unity» in the Ukrainian memory discourse was met enthusiastically by a part of Ukrainian society, looked upon with bewilderment by another part, and rejected by still another one. Thus, during the dissipation of the Soviet model of historical politics, the image of «Russo-Ukrainian friendship» was questioned in Ukraine not only by those who did not believe in «friendship», but also by those who preferred «unity».

Apparently, the need to distance Ukraine from the Soviet system as incompatible with the nation-building required some «dismantling».

However, it had to be cautious so as not to annoy adherents of the pro-Russian (and at that time — simply nostalgic, in fact) memory model. In particular, this was manifested in decommunization. According to O. Hajdaj, the removal of Soviet monuments in Ukraine was limited and primarily initiated by individual communities depending on their perception of the recent history. On the other hand, in large cities, many residents were nostalgic for the previous regime. So, for example, the Lenin monument in Vinnytsia was taken down only two years after the relevant resolution, in 1992, at night — in order to avoid uproar (Hajdaj 2014, 3).

At the same time, some of the Soviet monuments dedicated to «Russo-Ukrainian friendship» began to gain other meanings. For instance, the image of B. Khmelnytsky in Ukrainian memory politics was transformed from the initiator of the «reunification of two peoples» and a fighter against Polish rule to the image of a fighter for Ukrainian independence, as evidenced by a new wave of construction of monuments to the hetman in the 1990s. Significantly, the accompanying images were subject to change: for example, instead of the text of the Pereyaslav Agreement (a symbol of Ukrainian loyalty to Russia), the figure carries a sabre and a mace, symbols of the struggle for freedom and authority\*. The revival of the hetman's image rose to a memorial boom of considerable proportions in view of the celebrations of the 400th anniversary of his birth in 1995\*\*. There were even cases of ceremonial restoration and reinstallation of Soviet monuments to him, as in Zaporizhia, where the monument of 1965 was covered with metal

---

\* Пам'ятний знак на честь першої перемоги Богдана Хмельницького над поляками. Координати: 47.86078137573145, 35.071551064106934. Запоріжжя, 1995. Пам'ятник Богдану Хмельницькому на території Міжрегіональної академії управління персоналом. Координати: 50.4095704867568, 30.511844445639287. Скульптори О. Сидорук, Б. Крилов. Київ, 2005.

\*\* Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Координати: 49.43721849536406, 32.07466934960864. Скульптори А. Шаталов, А. Фуженко, архітектори Т. Довженко, В. Дмитренко. Черкаси, 1995. Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Координати: 50.06972979531214, 31.41733758115989. Архітектор О. Ніколенко, скульптор О. Ковальов. Переяслав, 1995. Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Координати: 48.50823471778613, 32.26145587786166. Архітектор А. Губенко, скульптори А. Гончарук, О. Гончар, М. Вронський. Кропивницький, 1995.

and raised with some pomp on one of the city's boulevards\*. Now the hetman was less often associated with the image of «Russo-Ukrainian friendship», being turned into a national hero.

It should be emphasized that some monuments have become «places of memory» and «places of memory conflicts» simultaneously. For instance, on June 21, 1992, on Pereyaslav Council Square in Pereyaslav, Ukrainian Cossacks led by V. Chornovol held a public procedure of renouncing the oath of allegiance to the Russian tsar. Quite soon and on the same square the opposite occurred: a nongovernmental organization «Ukrains'ke Reiestrovo Kozatstvo» («Ukrainian Registered Cossacks») again swore an oath to the tsar (Ivanenko, Kolybenko 2013). However, this was not the first catalyst for a conflict of memories around that place. V. Vinaykin, a sculptor, says that back in 1991 an attempt was made to remove the monument to the 300th anniversary of the «reunification of Ukraine with Russia», but it was protected by workers of a local factory.

In the 2000s, a cautious approach to the image of the Russo-Ukrainian relations as represented in urban spaces still prevailed. There was a desire to highlight the «friendship» and «neighborly attitude» of the two peoples. For example, in Kharkiv on July 21, 2003 the «Friendship» square was opened with a column showing Ukraine and Russia with their flags and emblems. Ironically, the two countries became embroiled in a dispute over the Tuzla Island just several months later. Furthermore, in 2011 the column was even reconstructed, which signaled the image preservation<sup>1</sup>. Loyalty towards Russia was common among bearers of the Little Russian identity, which is proved by a meeting held in Kharkiv at the B. Khmelnytskyi bust in 2012 to celebrate the 358-th anniversary of Pereyaslav Council<sup>2</sup>.

Overall, in 1991–2013 the Ukrainian memory agents and actors seemed to be trying to change the purport of the memory spaces meant for glorification

---

\* Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Координати: 47.860610845092374, 35.095502545001246. Скульптори М. Худас, Ф. Зайцев. Запоріжжя, 1995.

<sup>1</sup> Сквер Дружба. Foursquare *City Guide*. Харків. URL: <https://ru.foursquare.com/v/%D1%81%D0%BA%D0%B2%D0%B5%D1%80-%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B0/53205a7e498e36f40ee8d57d> (дата звернення: 18.12.2024).

<sup>2</sup> Пам'ятник Б. Хмельницькому в г. Харькове. *Шукач*. 2012. URL: <https://www.shukach.com/uk/node/9384> (дата звернення: 27.12.2024).

of Ukrainian heroes like B. Khmelnytskyi, but they didn't seem to try and diminish the image of «friendship». The reasons were mostly practical, in view of the relations with the Russian Federation which Ukraine preferred to keep friendly, lack of funds and much more pressing problems in the country<sup>3</sup>. For instance, the Kharkiv metro founded in Soviet times includes a planned station under the name of «Peoples' Friendship», and even in 2006 this name raised no hackles of the authorities<sup>4</sup>. The same was with the Peoples' Friendship Street in Kharkiv renamed only in 2024<sup>5</sup>. It can be stated that such attitude towards the image of Russo-Ukrainian relations in urban spaces constituted a memory mask (according to the classification of A. Kyrydon), as there was a residue of Soviet narratives.

The Russian aggression in 2014 shifted the public discourse and caused a negativation of «Russianness» and a general turn of the history politics and the Ukrainian identity as a whole against Russia. It changed dramatically urban memory spaces, with streets and other public places renamed during the second wave of decommunization. New memorials were installed as well. For instance, in 2017 a monument to the Anti-terrorist Operation (ATO) soldiers was opened in Kyiv<sup>6</sup>. Different symbols are used there to portray Russo-Ukrainian relations: a Ukrainian sword thrust into a map of Russia, with a yellow-blue-winged angel below holding a shield with a trident. The monument unambiguously presented Russia as the enemy. The image

---

<sup>3</sup> Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин. Дагомис, 1992. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643\\_018#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text) (дата звернення: 28.12.2024).

<sup>4</sup> Постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2006 р. № 257 «Про затвердження Державної програми будівництва та розвитку мережі метрополітенів на 2006–2010 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=257-2006-%EF#Text> (дата звернення: 19.12.2024).

<sup>5</sup> Розпорядження Харківської обласної військової адміністрації від 26 липня 2024 року №513В «Про перейменування об'єктів топонімії міста Харкова». URL: [https://kharkivoda.gov.ua/content/documents/1277/127652/files/513%20%D0%92\\_.pdf](https://kharkivoda.gov.ua/content/documents/1277/127652/files/513%20%D0%92_.pdf) (дата звернення: 19.12.2024).

<sup>6</sup> У Києві з'явився новий пам'ятник бійцям АТО: опубліковані фото і відео. Апостроф. 2017. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/culture/2017-08-15/v-kieve-poyavilsya-novuj-pamyatnik-bojcam-ato-opublikovany-foto-i-video/104268> (дата звернення: 31.12.2024).

of Russo-Ukrainian «enmity» was broadcasted and accepted by the public discourse.

The influence of the «Great, Little and White Russia» idea remained strong though, due to the popularity of Russian online propaganda. The strife around the image of Russo-Ukrainian relations often rose to a memory war. For example, in Pereyaslav-Khmelnytskyi (now Pereyaslav), earlier crammed with illustrations of the Soviet myth of «Russo-Ukrainian friendship», plenty of objects began to be disparaged<sup>7</sup>. There are at least three monuments dedicated to that image. As per O. Ihnatenko and M. Tovkajlo, all three (those of 1954, 1961, and 1982) should be regarded as a complex (Ihnatenko, Tovkajlo 2020). The M. T. Rylsky Institute of Art History, Folklore, and Ethnology and the Institute of History (both — of the National Academy of Sciences) gave identical verdicts on the monuments as carriers of the Soviet myth of «two fraternal peoples», which contradicts historical facts. However, despite demands to remove the monuments, they remained in place for a long time. During that period, the 1961 monument was several times wrapped in the Ukrainian flag, the sculptures were dressed in national costumes, the Russian woman was covered with cloth, and even adorned with a banner of the OUN-B.

The Peoples' Friendship Arch in Kyiv has been the subject of protracted controversy. In 2015 S. Tselovalnyk, the chief architect of the capital, advocated its demolition, and in May 2016 a decision was made to dismantle it, which was later reversed<sup>8</sup>. Hence a memory war: in November 2018, the «Friendship Crack» performance was held<sup>9</sup> (the painted crack is still there). Before that, the inscription «To commemorate the reunification of Ukraine with Russia» was removed from the monument.

---

<sup>7</sup> Відкритий лист міському голові мера Переяслава-Хмельницького П. Костіну Т. В. *Діловий Переяслав*. 2019. URL: <https://dilovyi.info/vidkrytyj-lyst-miskomu-golovi-mista-pereyaslava-hmelnytskogo-p-kostinu-t-v/> (Дата звернення: 09.12.2024).

<sup>8</sup> Головний архітектор Києва запропонував знести Арку Дружби народів. *LB.ua*. 2015. URL: [https://lb.ua/society/2015/09/08/315386\\_glavniy\\_arhitekt\\_kieva\\_predlozhit.html](https://lb.ua/society/2015/09/08/315386_glavniy_arhitekt_kieva_predlozhit.html) (дата звернення: 09.12.2024).

<sup>9</sup> На арці Дружби народів з'явилась «тріщина» через справу Сенцова. *Радіо Свобода*. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-na-arci-druzhy-narodiv-trishchyna/29618809.html> (дата звернення: 09.12.2024).

Another example of a memory war took place in the village of Ruska Lozova, near Kharkiv, on March 24 and July 12, 2021. A memorial sign of friendship between the Ukrainian and Russian peoples was restored in honor of the Pereyaslav Council. On both occasions it was destroyed the same day<sup>10</sup>. Thus, a complete rejection of «Russo-Ukrainian friendship» and of resorting to this image in wartime prevailed over the urge to restore the Soviet myth about said «friendship».

On the contrary, in the occupied territories there were attempts to preserve that myth. For example, in Kerch in 2010 a monument was erected in the form of a nautical knot dedicated to Russo-Ukrainian amity. Moreover, there is a sign under it with the following inscription: «Strengthening of friendship between Ukraine and Russia is a legacy of our ancestors and our mandate to our descendants!» (trans. from Russian)\*. The knot was painted in the colors of the flags of both countries. Of course, a memory war happened even there: Leonid Taz'ba, a Russian sculptor, insisted that the monument was not worthy of a hero city<sup>11</sup>.

So, in the period of 2014–2022 memory wars resurged not only in the occupied territories, but also in other Ukrainian regions. During that time the image of Russo-Ukrainian relations was especially marked by a struggle «at the top» (at the level of history politics in Ukraine and in the Russian Federation) and «at grassroots» (among common people, who cherished or abhorred of the images of Russo-Ukrainian «friendship», «brotherhood» and «unity»), resentment against the Russian narrative on Ukraine, a general

---

<sup>10</sup> Под Харьковом камень «дружбы россиян и украинцев» не продержался и дня. Comments.ua. 2021. URL: <https://kharkov.comments.ua/news/society/accidents/6341-pod-harkovom-kamen-druzhby-rossiyan-i-ukraincev-ne-proderzhalsya-i-dnya-foto.html> (дата звернення: 07.12.2024). Под Харьковом представители «ОПЗЖ» снова восстановили камень «дружбы» с Россией. Successful City. 2021. URL: <https://www.successful-city.com/pod-harkovom-predstaviteli-opzh-snova-vosstanovili-kamen-druzhby-s-rossiej/> (дата звернення: 07.12.2024).

\* Here and thereafter, unless otherwise stated, all translations are by the author of the article.

<sup>11</sup> В Керчи намеркнули, что памятник дружбе Украины и России «недостойн города-героя». Крым.Реалии. 2015. URL: <https://ru.krymr.com/a/news/27086476.html> (дата звернення: 19.12.2024). Памятник в честь дружбы России и Украины остаётся стоять в Керчи. Sevas. URL: [http://news.sevas.com/crimea/pamyatnik\\_druzhby\\_rossii\\_i\\_ukrainy\\_v\\_kerchi\\_iyun\\_2016](http://news.sevas.com/crimea/pamyatnik_druzhby_rossii_i_ukrainy_v_kerchi_iyun_2016) (дата звернення: 19.12.2024).

disappearance of the concept of «Russo-Ukrainian friendship» due to its inconsistency with either the Ukrainian or the Great Russian («imperial») projects, etc. Overall, appeal to the images of «friendship» and «unity» became an important front in Russia's hybrid war against Ukraine ongoing since 2014.

After the Russia's full-scale invasion the Ukrainian memory policy as to «places of memory» shifted in the following ways. Firstly, Soviet sculptures that embodied the image of «Russo-Ukrainian friendship» began to be «vilified» and «forgotten». For instance, the memory war around the Monument to the 300th Anniversary of the Reunification of Ukraine with Russia in Pereiaslav finally went off the fence: on July 7, 2022, it was taken down, which was widely publicized<sup>12</sup>. Significantly, before its removal local residents wrote on the pedestal the names of the cities that had suffered the most: Mariupol, Bucha, Irpin, Kharkiv, etc. That reflects a societal attitude to imposed images of «Russo-Ukrainian friendship and unity». Furthermore, the Ministry of Culture and Information Policy prepared a draft of an order to exclude the monument from the relevant public register<sup>13</sup>.

The outcome of the controversy around the Peoples' Friendship Arch in Kyiv was quite spectacular. Earlier the memory war produced only the «crack of friendship», but in 2022 the arch was finally purged of its initial meaning. On April 26, 2022, the monument to a Ukrainian worker and a Russian one (a part of the ensemble of the arch) was pulled down<sup>14</sup>. Ironically, during the process, the Russian's head broke off. Soon, on May 14, 2022, the Kyiv City Council decided to «decommunize» the designation of the arch.

---

<sup>12</sup> У Переяславі демонтували пам'ятник «возз'єднання» України з РФ. Інтернет-видання «Хмарочос». 2022. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2022/07/12/u-pereyaslavi-demontuvaly-pamyatnyk-vozyednannya-ukrayiny-z-rf/> (дата звернення: 20.11.2022).

<sup>13</sup> Рішення МКПІ щодо переміщення чи зняття статусу пам'ятників в рамках декомунізації та дерусифікації станом на 18 липня 2022 року. Київ, 2022. URL: [https://mkip.gov.ua/files/pdf/Pamiatniku\\_18.07.22.pdf](https://mkip.gov.ua/files/pdf/Pamiatniku_18.07.22.pdf) (дата звернення: 28.12.2024).

<sup>14</sup> Кличко В. Друзі! Не без зусиль, але радянську скульптуру двох робітників (символ возз'єднання України та росії) під вечір таки демонтували. 2022. URL: [https://t.me/vitaliy\\_klitschko/1378](https://t.me/vitaliy_klitschko/1378) (дата звернення: 28.12.2024).

It was renamed the Arch of the Ukrainian People's Freedom<sup>15</sup>. Moreover, the monument to the Pereyaslav Council (another part of the ensemble) was also removed<sup>16</sup>. The transformation of the arch as a place of memory is quite symbolic as it contains the theme of an arch: a sculpture, conceived to glorify the image of Russo-Ukrainian «friendship» and «the reunification of Ukraine with Russia», became a subject of a memory war (manifested in the «Friendship Crack» especially) and, ultimately, changed its spiritual meaning. Now it proclaims not «friendship of peoples», but forgetting that «friendship».

Secondly, Ukrainian urban spaces started promoting the image of «victimization» of Ukraine, continued highlighting the struggle against Russia and strengthening images of «hostility», «enmity» and «rivalry». The exposition of the Virtual Museum of Russian Aggression serves as an example. The museum contributed to the exhibition «10 Years of Aggression — 10 Years of Resistance» (February 26, 2024)<sup>17</sup>. New memorials were raised as well, such as the Monument to Little Angels (children who died in the war; 2023) or the sculpture of O. Matsievskiy, a Ukrainian soldier shot in captivity after saying «Glory to Ukraine!» (2023)<sup>18</sup>. Plenty of streets have been renamed, many memorial gatherings held, etc., which may be considered a reflection of the war trauma (Nikolaienko 2024).

Images of «friendship» and «brotherhood» clearly became irrelevant to the Russian memory politics due to an expectation for the «unity» image

---

<sup>15</sup> Кличко В. Друзі! Сьогодні Київрада ухвалила рішення щодо декомунізації назви арки Дружби народів. 2022. URL: [https://t.me/vitaliy\\_klitschko/1404](https://t.me/vitaliy_klitschko/1404) (дата звернення: 28.12.2024).

<sup>16</sup> У Києві зносять композицію на честь Переяславської ради під колишньою Аркою Дружби народів. Суспільне. Київ. 2022. URL: <https://suspline.media/kyiv/735135-u-kiievi-trivae-znesenna-pamatnikiv-i-skulptur-pid-kolisnou-arkou-druzbi-narodiv/> (дата звернення: 20.12.2024).

<sup>17</sup> Відкриття виставки «10 років агресії — 10 років спротиву». Український Інститут Національної Пам'яті. 2024. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/vidkryttya-vystavky-10-rokiv-agresiyi-10-rokiv-sprotuvu> (Дата звернення: 20.12.2024).

<sup>18</sup> У Харкові відкрили пам'ятник дітям, які загинули внаслідок агресії рф проти України. Харківська обласна військова адміністрація. 2023. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/121266> (дата звернення: 20.12.2024). Гіперреалістичний пам'ятник Олександрю Мацієвському в Києві спровокував дискусію: чи доречно так вшановувати загиблих. New Voice. 2023. URL: <http://surl.li/texlos> (дата звернення: 20.12.2024).

victory. This expectation is conveyed not only by speeches of Russian top officials, but also by shifts in memory spaces. The aforementioned nautical knot in Kerch was repainted in 2023 so as to conceal the flags of Russia and Ukraine and not provoke anyone<sup>19</sup>. On the unoccupied territory memory wars continue as well. For instance, on January 16, 2025 a plaque on the monument to M. Pushkar in Poltava was removed. He was described there as the «glorious champion of the unbreakable friendship of the Ukrainian and Russian peoples» (trans. from Ukrainian)<sup>20</sup>.

In conclusion, the following can be said. A study of Russo-Ukrainian relations reflected in Ukrainian urban memory spaces (1991–2024) allows us to reveal the evolution of images of those relations from «friendship», «brotherhood», and «unity» to «hostility», «enmity» and «rivalry». At the turn of the century, both Ukraine and Russia habitually used images of «friendship» and «brotherhood» to advance the bilateral ties, which found its expression in monuments, toponymy, symbolism and joint cultural events. However, 2014 became a turning point when memory wars erupted, in which the Ukrainian nationalist discourse collided with the Russian imperialist and/or Soviet nostalgic one. The full-scale Russian invasion in 2022 has drastically reshaped Ukrainian urban memory spaces. The pro-Ukrainian discourse, stressing independence, resistance, and heroism, has displaced the images of «friendship», «brotherhood», and «unity» incompatible with the realities of war. Instead, the image of «hostility» has prevailed, reflecting a radical shift in the perception of Russo-Ukrainian relations. The process of eradicating vestiges of Russianness in urban spaces continues. It expresses not only a desire for decolonization, but also a search for new meanings that will correspond to the newfound national values and the identity of the majority of Ukrainians. This transformation is an important step in the reimagining of the collective memory and the construction of a new cultural and political landscape of Ukraine.

---

<sup>19</sup> В Керчи закрасили цвета флагов на памятнике дружбе Украины и России. 2023. URL: <https://ru.krymr.com/a/news-kerchi-zakrasili-tsveta-flagov-na-pamyatnike-druzhbe/32529877.html> (дата звернення: 18.12.2024).

<sup>20</sup> Рудь С. У Полтаві біля пам'ятника демонтували табличку «про дружбу з Росією». Полтавська Думка. 2025. URL: <https://dumka.poltava.ua/u-poltavi-bilia-pam-iatnyka-demontuvaly-tablychku-pro-druzhbu-z-rosiieiu/> (дата звернення: 17.01.2025).

## Список літератури / References

- Ageyeva V. *Za lashtunkamy imperii. Esei pro ukrains'ko-rosijs'ki kul'turni vidnosyny*. Kyiv: Vikhola, 2021. 360 s. (In Ukrainian)
- Агеева В. *За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини*. Київ: Віхола, 2021. 360 с.
- Finkel E. *Intent to Destroy: Russia's Two-Hundred-Year Quest to Dominate Ukraine*. New York: Basic Books, 2024. 336 p.
- Hajdaj O. *Istorychna polityka schodo monumental'noi spadschyny radians'koi doby v Ukraini (na prykladi Vynnyts'koi oblasti)*. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2014. № 1117. Вур. 48. S. 69–78. (In Ukrainian)
- Гайдай О. *Історична політика щодо монументальної спадщини радянської доби в Україні (на прикладі Вінницької області)*. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2014. № 1117. Вип. 48. С. 69–78.
- Ihnatenko O., Tovkajlo M. *Het' vid Moskvy chy naviky razom? Scho robyty z pam'iatnykamy, iaki vykonuiut' rol' ideolohichnoi otruty*. Pereiaslav.City. Data onovlennia: 29.03.2020. URL: <https://pereiaslav.city/blogs/70141/get-vid-moskvi-chi-naviki-razom-scho-robiti-z-pamyatnikami-yaki-vikonuyut-rol-ideologichnoi-otruti> (data zvernennia: 17.12.2024). (In Ukrainian)
- Ігнатенко О., Товкайло М. *Геть від Москви чи навіки разом? Що робити з пам'ятниками, які виконують роль ідеологічної отрути*. Переяслав.City. Дата оновлення: 29.03.2020. URL: <https://pereiaslav.city/blogs/70141/get-vid-moskvi-chi-naviki-razom-scho-robiti-z-pamyatnikami-yaki-vikonuyut-rol-ideologichnoi-otruti> (дата звернення: 17.12.2024).
- Ivanenko A., Kolybenko O. *Mistsia pam'iaty Pereiaslavschyny v istorii ta s'ohodenni*. *Natsional'na ta istorychna pam'iat'* [National and Historical Memory]. 2013. №8. S. 208–215. (In Ukrainian)
- Іваненко А., Колибенко О. *Місця пам'яті Переяславщини в історії та сьогоденні*. *Національна та історична пам'ять*. 2013. №8. С. 208–215.
- Kasianov G. *Past Continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina ta susidy*. Kyiv: Laurus, Antropos-Lohos-Fil'm, 2018. 420 s. (In Ukrainian)
- Касьянов Г. *Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
- Kuzio T. *Ukraine – Crimea – Russia: Triangle of Conflict*. Stuttgart: Ibidem, 2014. 247 p.

Kurydon A. «Masky pam'iaty» v umovakh suspil'nykh zlamiv. Ukrains'kyj instytut natsional'noi pam'iaty. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/maski-pam-yati-v-umovakh-suspilnikh-zlamiv> (data zvernennia: 22.12.2024). (In Ukrainian)

Киридон А. «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/maski-pam-yati-v-umovakh-suspilnikh-zlamiv> (дата звернення: 22.12.2024).

Nikolaienko O. Memorializatsiia travmy v mis'komu prostori Kharkova. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky* [Studies in History and Philosophy of Science and Technology]. 2024. Tom 33. No. 2. <https://doi.org/10.15421/272425>. (In Ukrainian)

Николаенко О. Меморіалізація травми в міському просторі Харкова. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2024. Том 33. № 2. <https://doi.org/10.15421/272425>.

Ploky S. The Russo-Ukrainian War: The Return of History. New York, NY: W.W. Norton & Company, 2023. 376 p.

## **Влада Сабадаш**

аспірантка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

Email: [vlada.sabadash@karazin.ua](mailto:vlada.sabadash@karazin.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3832-7254>

## **УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У ПРОСТОРАХ ПАМ'ЯТІ МІСТ УКРАЇНИ (1991–2024)**

*У статті досліджується динаміка українсько-російських відносин крізь призму міських просторів пам'яті в Україні з 1991 по 2024 роки. Зазначається, що меморіали, пам'ятники, назви вулиць і об'єкти культурної спадщини стали ключовими аренами для репрезентації та трансформації наративів про ці відносини. Дослідження зосереджено на вивченні процесу інструменталізації просторів пам'яті у колективній ідентичності, підкреслюючи їхню роль як для відображення подій, так і для ретрансляції ширших змін суспільного значення. У статті наведено конкретні приклади еволюції образів українсько-російських відносин у відповідь на значні геополітичні події, що репрезентовані у просторах пам'яті в українських містах, які демонструють еволюцію образів українсько-російських відносин. Особливу увагу приділено періодам загострення напруги (анексія Криму у 2014 році та подальша війна на Донбасі, повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році). Ці події стали*

каталізатором широкомасштабних процесів декомунізації та деколонізації, що призвело до видалення / реконтекстуалізації пам'яток радянської доби та назв вулиць. У статті розглядається вплив цих трансформацій на політику пам'яті, наголошуючи на повторному утвердженні локальних і національних наративів замість імперських чи колоніальних. У дослідженні пропонується встановити образи російсько-українських відносин, що концентруються навколо метафор «дружба», «братерство», «єдність», «сусідство» та їхні протилежності — «неприятель», «ворожнеча», «суперництво» тощо. висвітлено трансформацію між зазначеними метафорами у просторі міст. Дослідження підкреслює гнучку природу міських просторів пам'яті зі зміною державної політики, місцевих ініціатив і суспільних настроїв. Аналізуючи конкретні випадки на прикладі таких міст як Київ, Харків, Переяслав та інші, стаття демонструє, як ці простори служать дзеркалами історичної пам'яті та інструментами формування колективної свідомості в умовах переформатування українсько-російських відносин.

Ключові слова: російсько-українська війна, Росія, Україна, студії пам'яті, культурна спадщина, історична політика, публічний простір, місто, монументи, декомунізація, місця пам'яті, деколонізація.

*Дата першого надходження статті до видання: 21.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 21.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 14.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-09>  
УДК 792.036(470=411.16)''1870/1910'

## Артем Харченко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет мистецтв  
імені І. П. Котляревського

Майдан Конституції 11/13, 61003, Харків, Україна

Email: 81archi19@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>

### МЕРЕЖУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ТЕАТРУ В ПІЗНЬОІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД: «ТРУПИ СКЛАДАЮТЬСЯ ВИКЛЮЧНО З ЄВРЕЇВ... ВДАЮТЬСЯ ДО ВЖИВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ЖАРГОНУ» (1870–1910 РОКИ)

*Стаття розглядає формування єврейського театру на українських землях — півдні Російської імперії, в останній третині XIX – перших десятиліттях XX ст. Фокус на цих територіях змінює імперську парадигму мислення, ламає створені нею ієрархії. Театр як видовище має давню історію, але в довгому XIX ст. він набував ознаки модерності, трансформувався поруч із суспільством, ставав більш демократичним. Історія театру на українських землях, так само як їх населення, була полікультурною, включаючи українців, поляків, євреїв, росіян та інші народи.*

**Як цитувати:** Харченко А. Мережування єврейського театру в пізньоімперський період: «трупі складаються виключно з євреїв... вдаються до вживання єврейського жаргону» (1870–1910 роки). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 142–160. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-09>

**How to cite:** Kharchenko A. The Jewish Theatrical Network in the Late Empire: “The Troupe Consists Solely of Jews... Resorting to the Use of Jewish Jargon” (1870s–1910s). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 142–160. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-09> (In Ukrainian)

© Харченко А., 2025



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*Дослідницьким завданням є аналіз функціонування єврейських театральних труп, які були активними учасниками внутрішньої єврейської міграції в Російській імперії. Основні шляхи єврейської міграції та їх центри перепліталися з рухом театральних колективів. Увага до мережування театального середовища, як соціальної групи, дає можливість простежити як відбувалась міграція, які обставини могли полегшувати рух чи гальмувати його. Важливою обставиною процесу була наявність на українських землях Смуги осілості, яка накладала вимоги і обмеження на кожного причетного до єврейського театру. Історія становлення і розвитку єврейського театру є важливим контекстом дослідження, і складовою культурних трансформацій на українських землях, які перепліталися із соціально-економічними змінами. Присутність театру в містах була одним із елементів взаємодії між спільнотою та імперською бюрократією, так само як з їх неєврейським населенням. Становлення професійного театру розглядається в контексті швидкої урбанізації, і як одна з модерних відповідей на культурну кризу традиційного суспільства. Театр мав місце в єврейській традиції, але і його перехід на їдиш, і стаціонарне функціонування суперечили їй. Наскільки консервативна єврейська спільнота була відкрита до цих змін є відповіддю про рівень її трансформації. Досвід єврейського театру поєднувався з досвідом інших національних спільнот на українських землях. Культурні діячі та інтелектуали приділяли велику увагу діяльності театру, а його репертуар та сама публіка були свідченням популярності або гостроти тих чи інших суспільних питань. Дослідження проблеми є важливим у розумінні подальшого культурного розвитку в міжвоєнній радянській Україні, де національні театри були активними учасниками суспільного життя.*

**Ключові слова:** євреї, їдиш, місто, Російська імперія, театр.

У розвідці, присвяченій українському радянському театру, Мейгіл Фавлер через фокус об'єкту свого дослідження продемонструвала, як периферія може перебирати на себе роль центру культурного життя (Fowler 2017, 8). Після потрясінь війн та революцій сплав вже існуючої театральної традиції та поява авангарду дали вибуховий ефект на українських землях. І хоча дослідження Фавлер стосується пізнішого періоду, імперська доба демонструвала схожі претензії регіональної еліти і публіки щодо доступу до «високої культури», заперечення власної провінційності. Запит на іноземних акторів, музикантів та репертуар, які представляли найбільш модні школи — французьку чи італійську, поєднувався з прагненням поєднати їх із місцевими талантами. Увага

до становлення модерного єврейського театру на українських землях є актуальною, як з точки зору зміщення фокусу уваги з імперського центру на інші регіони, так і через необхідність зміни традиційного підходу у висвітленні еволюції цього феномену. Обраний період дослідження — доба пізньої Російської імперії, останньої третини XIX – перших десятиліть XX ст. Той час характеризувався суттєвими змінами в соціально-економічних та культурних процесах у державі Романових, у яких українські землі були одним із головних майданчиків трансформацій.

Метою дослідження є аналіз функціонування єврейських театральних труп як складової процесів внутрішньої єврейської міграції на українських землях — півдні пізньої Російської імперії. Постановка єврейського театру як модерного явища збігалася в часі з прискоренням міграційних та урбанізаційних процесів. Через мережування, як соціальний чинник у міграційних процесах, ми простежимо, як театральна активність накладалася на шляхи міграції. У дослідженні особливу увагу приділено Харкову, як важливому центру єврейської міграції, унікальності якому додавав статус міста поза межами Смуги осілості. Також місто було осередком театального життя на українських землях. Однак, специфіка функціонування театру, як і увага до міграційних потоків, вимагають значно ширшого фокусу, який вбирає інші центри українських земель — Єкатеринослав, Полтаву, Київ, Одесу. Контекстом для розвідки стане представлення розвитку єврейського театру на українських землях.

Методологічним підходом стало звернення до мережування (networking) як феномену, що супроводжує міграційні рухи. Дослідник міграцій Тімоті Хаттон називає його «ефектом друзів та родичів» (Hatton 1998, 14). Переїзд людини здебільшого передбачає транзитні зупинки і наявність «своїх» у кінцевому пункті подорожі. Присутність такої мережі в обраному для переїзду місці відігравала вирішальну роль для «мігрантів в очікуванні» (Harzig, Hoerder 2009, 80). Історія єврейського театру є показовим кейсом у швидкому створенні і функціонуванні такого мережування.

Історіографія проблеми охоплює два дослідницьких поля: дослідження театру та студії міграцій. Обидва поля мають давню

традицію дослідження, пройшли серйозну еволюцію в своєму розвитку, представлені величезною кількістю публікацій і оригінальних досліджень (Natton 1998; Orr 2020). Водночас відзначимо наявні пробіли, які вимагають не так досліджень позитивістського штибу з новими фактографічними відкриттями, як переосмислення самих підходів до проблематики. Дослідження театру досі зберігають підхід, сформований у період Російської імперії, наслідуваний радянськими істориками. Історія театру представлена в них ієрархічно, де основне театральне життя відбувається в імперських центрах — Москві та Санкт-Петербурзі, а мрією кожного з провінціалів є кар'єра в одному з таких центрів. Поодинокі дослідження, як книжка Мейгіл Фавлер, ставили питання про децентралізацію і деколонізацію цієї історії (Fowler 2017). Так само ієрархічно в дослідженнях представлена еволюція театру: від окремих ініціатив землевласників-аристократів щодо власного домашнього театру, через напівпрофесійну діяльність антрепренерів, до вершини розвитку — появи державних театрів. У парадигмах, де одержавлення розглядалося вищою точкою еволюції, таким чином затиралася громадянська активність і ринковий підхід у функціонуванні театального життя. Дослідження безпосередньо єврейського театру, від початків середньовічної традиції до модерних вистав, також мають тривалу і плідну традицію (Carlan 2018). І проблемою, яку ми відзначаємо в них, є певна замкненість багатьох таких досліджень, відстороненість від соціально-економічних процесів, які впливали на культурне життя і відчували зворотній вплив. А також, створення певної національно-культурної ніші, де єврейський театр представлено без контексту театального процесу інших акторів. Особливо це помітно в українській історіографії, де єврейський театр досі може подаватися як «інонаціональний» (Nagyzy z istorii).

Відносно дослідження єврейської міграції, слід зауважити, що тривалий час вона була представлена двома основними темами: трансатлантичної міграції та міграції до Палестини (Alroey 2015). Шауль Штампфер у середині 1990-х рр. наголошував на її потенціалі, але з того часу не з'явилося помітних досліджень у цій проблематиці (Stampfer 1995). А втім, сучасні дослідження трансміграцій пропонують

нові підходи і фокуси для таких досліджень (Chebotarov 2021; Spitzer 2014). У дослідженні єврейського населення українських земель пізньої російської імперії, ми торкалися цього питання, що і дозволило висунути робочу гіпотезу цієї статті, пов'язавши міграційні рухи та театральну активність (Kharchenko 2022).

Джерельний комплекс даного дослідження здебільшого представлений діловодною документацією, а також матеріалами поліцейських та судових установ, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві м. Києва. Матеріали цих справ стосуються Київської, Єкатеринославської, Херсонської та Харківської губерній. Також були використані окремі документи з Центрального архіву історії єврейського народу (The Central Archives for the History of the Jewish People) в м. Єрусалим та Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербург.

Між 1870-ми та 1910-ми основна активність внутрішньої єврейської міграції на українських землях відбувалася в трикутнику Харків-Київ-Єкатеринослав. У певному сенсі окремим осередком, але з насиченими двосторонніми контактами з кожним із названих центрів, була Одеса. В межах цих територій на півдні імперії пересувалося від 70 до 85 % єврейських мігрантів (Kharchenko 2022, 45). Наша гіпотеза: мережування учасників театральних труп як соціальної групи відбувалося в межах основних міграційних напрямків. Індивідуальні траєкторії причетних до театального життя відповідали великим міграційним шляхам. Пояснення цьому варто шукати як у соціальних причинах (трупа забезпечувала згаданий «ефект друзів та родичів», допомагала облаштуватися на новому місці, перетнути в разі потреби Смугу осілости), так і в економічних чинниках (великі єврейські громади в новопосталих мегаполісах на українських землях були потенційними відвідувачами театрів та розважальних закладів).

За часів Просвітництва інтелектуали та митці намагались представити театр як досконалий метод розуміння людської поведінки та дієвий інструмент впливу на неї. Полеміка навколо театру торкалась питань самого дійства і емоцій, яке воно викликає, поведінки глядача (Orr 2020, 39). Єврейське Просвітництво — Гаскала, так само не обійшло театр,

і разом із літературою зробило його однією з підвалин модерної єврейської культури (Sandrow 1999, 4). Звичайно, театр не був відкриттям Просвітництва і мав значно глибші корені, був пов'язаний із релігійною християнською традицією, яка довгий час визначала його основні сюжети. Певний вплив християнських містерій зазнало на собі і формування видовищної єврейської традиції. Водночас присутні були впливи власне юдейської обрядовості, зокрема ритуалу шлюбу, які вплинули на фольклорний театр. Дослідники відзначають формування театралізованих дійств і через ранньомодерні пурімшпіль (Beregovskij 2001).

Водночас єврейський театр мав серйозних опонентів і серед традиційних релігійних лідерів, і серед маскілім — прихильників Гаскалі. Однією з проблем була мова театру, якою став повсякденно вживаний їдиш, всупереч сакралізованому іврити (Caplan 2018, 215). Вживання «жаргону» зі складнощами сприймали такі різні групи, як традиційна еліта єврейських спільнот, частково їх опоненти маскілім, а пізніше і прихильники національного проекту — сіоністи. Єврейські літератори та інтелектуали зневажливо йменували дійства як шундтеатер (на їдиш «вульгарний театр») (Beregovskij 2001). Втім, їхні високі вимоги до репертуару та професійності вступали в протиріччя з публікою, яка своїм захопленням заохочувала антрепренерів обирати шлях комерціалізації справи.

Впродовж довгого XIX ст. серйозною адміністративною перешкодою для функціонування єврейського театру було існування Смуги осілості, яка передбачала особливі режими для тривалого, постійного й поготив, перебування єврейських підданих у великих містах, таких як Єкаторинослав або Київ. Додаткові режими обмеження могли встановлюватися всередині самих міст. Так, за правилами 1861 р. в Києві, певні категорії євреїв, які мали право на мешкання в місті, все одно обмежувалися Либідською та Плоскою поліцейськими ділянками. Однак великі міста на півдні імперії представляли найбільший інтерес для театральних труп, пропонуючи антрепренерам необхідну інфраструктуру — стаціонарні театри та різноманітні розважальні комплекси закритого та відкритого типу, а також публіку, яка могла забезпечити аншлаґ. Театральні гастролі в таких містах були сезонними

й передбачали велику кількість вистав. Трупни охоплювали у своїй активності широку географію імперського півдня, вербували своїх учасників з різних місцевостей Смути осілости, переважно з білоруських та українських земель.

Відлік становлення модерного професійного єврейського театру ведуть з 1870-х рр. і діяльності трупи поета та драматурга Аврама Гольдфадена (Narysu z istorii, 593). Перша вистава трупи відбулась у 1876 р., на свято Суккот в Ясах. У 1879 р. трупа Гольдфадена з'явилася в Києві, і незабаром там само почала свою діяльність трупа колишнього актора Аврама Фішзона. Провідна роль менеджерів-антрепренерів у організації та функціонуванні театрального життя була характерною рисою не лише для єврейського театру. Швидко набув популярності єврейський театр і в Одесі, яка на короткий час стала важливим осередком його становлення (Herlihy 1987, 26). Межею в розвитку єврейського театру став урядовий наказ 1883 р., продовження політики Тимчасових правил 1882 р., які в різний спосіб обмежували права єврейського населення в межах Смути осілости. Наказ 1883 р. заборонив єврейським трупам використовувати їдиш у виставах, що ставило під питання їх діяльність і змусило драматургів та антрепренерів шукати професійні можливості поза межами Російської імперії. Альтернативними центрами на певний час знову стали Яси та Львів. Театр Гімпля у Львові, який почав свою діяльність у 1889 р., французька дослідниця Дельфін Бехтель, на підставі згадок сучасників, описує як визначне для відвідування місце (Bechtel 2011, 85). Щоправда, історія відносин між театром та інтелігенцією була подібна ситуації в Російській імперії, що зазначали місцеві літератори (Bechtel 2011, 84). Слід відзначити, що театр Якоба Гімпля був заснований під вивіскою німецько-єврейського (Lemberger deutsch-jüdisches Theater). Такий підхід пізніше використовувався єврейськими трупними, які гастроліювали в Російській імперії, що давало можливість апелювати до «німецької» складової театру, проти бюрократії і поліції, які насамперед бачили «єврейську».

Культурне поле, частиною якого був театр, на українських землях в довгому ХІХ ст. було багатоетнічним. Поруч розвивалися єврейська, українська, польська та російська культура (Fowler 2017, 26). Поява

театру стала одним із головних культурних інститутів становлення ідишомовної єврейської культури на українських землях (Fishman 2015, 12). Становлення відбувалося на територіях, де в першій половині XIX ст. посилював свої позиції хасидизм, але розквіт відбувався вже на інших майданчиках — великих містах сходу та півдня українських земель.

Поява єврейського театру в Харкові, одному з головних міст-бенефіціарів соціально-економічних трансформацій на українських землях, відбулася вже в 1870-ті рр. І якщо мовчання щодо його існування в дослідженнях місцевого театру Григорія Квітки-Основ'яненка та Миколи Черняєва можна пояснити їхньою увагою до першої половини XIX ст., то фактичне ігнорування Дмитром Багалієм, який присвятив історії міського театру цілий розділ, потребує додаткових тлумачень (Bahalii 2004, 817–834). Багалій представляв театральне життя міста як таке, що визначалося запитом місцевої аристократії, її прагненням мати доступ до «високого мистецтва». Театр виглядав інклюзивним простором, але в сенсі імперської парадигми, поєднуючи німецьких антрепренерів, польських акторів, французькі та італійські вистави.

Загальні принципи роботи театру були закладені в першій половині XIX ст., і залишалися незмінними до його кінця: трупи, які гастролювали, очолювані антрепренерами; основний склад акторів, який поєднувався із місцевим допоміжним персоналом; наявність музичного та вокального супроводу. Театр був елітарним мистецтвом, і Багалій відзначав випадки, коли «акторів не вистачало, а блаженства соромилися», вочевидь натякаючи на вже сформовані смак і вимоги місцевої еліти в сприйнятті театального видовища, і підкреслюючи його дистанцію від традиційного народного театру (Bahalii 2004, 817–834). Однак, вже у другій половині XIX ст. глядачі вимагали все більше реалістичності в зображенні життя і гострішого зображення соціальних проблем.

Мережування театального середовища між 1870–1910-ми рр. можна простежити крізь перманентну кореспонденцію між єврейськими підданими та бюрократичними установами, документи поліції, его-документи, локальну пресу. Індивідуальні історії зв'язують у єдину мережу великі міста імперського півдня — вагомі театральні

осередки — Одесу, Харків, Київ, Єкатеринослав. Від 1870-х і до 1910-х саме в цих точках зосереджені інтереси антрепренерів, відбуваються тривалі гастролі. З цими містами пов'язане активне листування між єврейськими підданими та бюрократичними установами за право перебування в певному місті, коли цього вимагали адміністративні норми.

У 1878 р. в Одесі за доносом місцевого мешканця було затримано «молдавського підданого» Хаїма Іцика, начебто за лайку на адресу російського імператора. З'ясувалося, що донощик не має інших свідків, а сам Іцик пояснював, що говорив «єврейською» і п'яний позивач ніяк не міг його зрозуміти. Історія цікава тим, що Іцик належав до оперної трупи Рапопорта, яка на той час вже відбула для гастролей до Харкова<sup>1</sup>. Обвинувачений Іцик, за його свідченнями, жив в імперії вже десять років, переважно в Харкові, і тепер просив дозволу приєднатися до трупи. Виглядає, що історія Іцика є звичайною життєвою та професійною траєкторією людини, пов'язаної із театральним життям. Він народився в Ясах, де вчився в синагозі і співав у трупах, які приїжджали до міста. Нагадаємо, саме Яси стали місцем де Гольдфаден, виходець з Російської імперії, поставив перший сучасний спектакль на їдиш (Fishman 2005, 12). Записане чиновником навчання при синагозі означало здобуття освіти в хедері — початковій школі, яка лише за виняткових обставин могла обіцяти перспективи. Відповідно, Іцик, який мав талант, не мав, що втрачати в Ясах, і обрав театральну кар'єру. Потрапивши до основного складу однієї з труп, він опинився в Російській імперії. На той час емансипаційний єврейський проєкт імперії, що стартував з 1859 р., тривав і потрапити за межі Смуги осілості можна було простіше, ніж будь-коли до цього. Іцик скористався обставинами і врешті опинився в Харкові, де одружився. Зважаючи на те, що Іцик давав свідчення як підданий юдейського сповідання, його дружина також була єврейкою. Навесні 1878 р. судовий позов застав його на гастролях в іншому великому місті імперського півдня — Одесі, де він проживав на Малій Арнаутській вулиці. Щодня, після роботи,

<sup>1</sup> Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК). Ф. 419 Прокурора одеської судової палати. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 4–20.

він відвідував винний погреб, щоб випити трохи пива або зельтерської води, поки одного вечора не зустрів двох приятелів — ломових візників, які вирішили прислухатись до «немолодого чоловіка», в якому вони впізнали єврея. Так, історія Хаїма Іцика пов'язує щонайменше три осередки єврейського театрального життя, від Яс — місця його становлення, до Харкова і Одеси, які поєднували роботу і сімейне життя єврейського підданого імперії. Між прибуттям Іцика до Харкова і його затриманням в Одесі, єврейське населення слобожанського міста зросло більше ніж у 6 разів, сягнувши більше 5 тис. Так само зростали єврейські громади Києва та Єкатеринослава. В кожному з цих міст економічне зростання поєднувалося з розвитком розважальної культури. Єврейські спільноти, наряду з українською чи російською, були споживачами культурного продукту.

У контексті розвитку театрального життя на українських землях, можливо простежити певну синхронність між різними національними проєктами, частиною яких ставав театр. Його роль, серед інших культурних/суспільних інституцій, у процесі націотворення була важливою в моменті утвердження нової ідентичності (Holdsworth 2014, 28). Прикладом може слугувати формування українського модерного театру. Так, наказ 1876 р. фактично припинив діяльність Івана Карпенка-Карого та Марка Кропивницького в Єлисаветграді. Однак уже на початку 1880-х рр. трупа Кропивницького вже могла виступати в Харкові, Полтаві та Кременчуці. Створена в цих гастролях трупа була початком нового українського театру. Популярність українського театру, який наступне десятиліття був звичним явищем у великих містах імперського півдня, серед «народу» та «нижніх прошарків міської інтелігенції» — теза Багалія, за лаштунками якої лишається приналежність Карпенка-Карого та Кропивницького до української аристократії. У цьому випадку, збігу між єврейським та українським театром бути не могло. За відсутності єврейської аристократії серед імперського істеблїшменту, його творцями були ті, хто представляв буржуазію, обирав вільні професії.

Внаслідок революції 1905 р. були фактично відмінені обмеження правил щодо єврейського театру, а от боротьба за його вдосконалення продовжувалась. Серед творців оновленого єврейського театру

був драматург і критик Іцхок Перец, автор п'єс на їдиш, зокрема «Він та вона» ("זך און זי"). Перец відзначав міцний зв'язок театру з традиційною єврейською культурою, але наполягав на оновленні репертуару.

Комплекс справ 1900-х рр. відкриває мапу театральних подорожей, накреслює основні точки на цих маршрутах, пов'язує їх з історіями труп, антрепренерів, акторів та музикантів. Справи представляють собою кореспонденцію між губернськими канцеляріями, поліцією, фіскальними установами. Підставами для їх комунікації слугували численні і часто неодноразові звернення від антрепренерів, власників розважальних комплексів та театрів щодо дозволів на проживання для євреїв — музикантів, акторів, хористів. Зауважимо, що Єкатеринослав, Київ та Житомир, які згадуються в листуваннях, були містами в Смузі осілості. Проте правила перебування в них на довший час вимагали додаткових дозволів. Особа юдейського віросповідання могла мати право на постійне проживання в Житомирі, але не могла користатися ним у Києві. І все ж таки, це вигідно відрізняло ситуацію в межах Смуги від Харкова, де без дозволу на постійне проживання навіть короточасний візит вимагав пояснень.

Однією з найактивніших постатей у комунікаціях із владою був відомий антрепренер Аврам Фішзон. Основним ареалом його діяльності був трикутник Єкатеринослав–Харків–Київ. Наприкінці 1900-х рр. у Києві він зіткнувся з доволі серйозним спротивом місцевих чиновників у питанні дозволів на довгострокове перебування в місті для євреїв із його трупи. Слід сказати, що київські владні органи достатньо активно використовували законодавчі та поліцейські інструменти обмеження прав єврейського населення на проживання. Скасування дії Тимчасових правил у 1904 р., якими лімітувалося перебування в містах євреїв, які мали право повсюдного мешкання, вочевидь, не змінило ситуацію радикально. В одному з листувань Фішзон надав свідоцтво від поліцмейстера з Єкатеринослава як один із аргументів на свою користь. Документ пояснював, що з березня по листопад, тобто повний театральний сезон, трупа Фішзона дала 172 вистави, з яких декілька було дано на користь спеціальних установ, у вигляді благодійницького жесту. Зазначалося, що гербовий збір було сплачено і ні в чому поганому помічено учас-

ників трупи не було<sup>2</sup>. Як свідчення на свою користь із Харкова він навів симпатії публіки. З приводу Києва, згадав успішні гастролі 1898 р. та позитивні відгуки в місцевій пресі. Врешті, після відхилення його прохання, Фішзон звернувся до губернської канцелярії, пояснюючи, що «для народних мас, зокрема робітників і службовців, це була естетична та розумна розвага, відволікання від дурних розваг і розвиток світогляду та естетичного смаку»<sup>3</sup>. Ця теза Фішзона цікава як його апеляцією до давньої маскільської ідеї про виховну роль театру, так і використанням нової соціальної лексики з увагою до робітників.

Водночас трупа Фішзона мала наміри і щодо гастролей у Житомирі, який антрепренер вказав як місце власного проживання<sup>4</sup>. У зверненні трупу було названо «єврейсько-німецькою», хоча з 27 осіб всі, крім одного православного, були юдейської віри. Знову згадувався успішний сезон в Єкатеринославі і повідомлялося, що в Житомирі вже було орендовано приміщення театру. Майже рівна за гендерним поділом, за професійною приналежністю група поділялась на артистів та хористів. Антрепренер представив і репертуар театру, зокрема музичну мелодраму «Гольперін, збіднілий мільйонер» та «історичну музичну билину» «Бер-Кохба».

Присутність жінок в єврейському театрі була звичним явищем, однак це не означало схвалення з боку суспільства. На початку XIX ст., як писав Квітко-Основ'яненко, харківські панянки вважали професію артистки непристойною (Kvitka-Osnov'janenko 1981, 92). Століття потому в очах обивателів театральне середовище лишалось притулком неблагонадійних елементів, до яких підвищений інтерес мала поліція. Так, на початку 1910-х в Києві вели стеження за міщанкою Хавою Соболевою, актрисою з театру Соловцова, яка вчилася в театральному училищі. «Маленька», згідно характеристики в справі була міщанкою з Могилевської губернії, 21 року, коли нею впереш зацікавилася поліція. Принаймні двічі вона потрапляла під арешт, за підозрою в співпраці з есерами. У випадку Соболевої, увага щодо її акторського бекграунду

<sup>2</sup> ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 60, Арк. 7–16.

<sup>3</sup> Там само.

<sup>4</sup> ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 393, Арк. 1–11.

поєднувалася з антисемітським стереотипом про активне залучення єврейської молоді до нелегальної політичної діяльності<sup>5</sup>.

У суперечку, в якій ставкою були професійні долі театральних робітників, вступали утримувачі театрів «Аполло» Ілля Добровольський та «Експрес» Юліан Шанцер. Антрепренери просили дозволу на тимчасове перебування для музикантів театральних оркестрів. Чинovníки аргументували відмови можливістю пошуку тих євреїв-музикантів, які вже мають дозвіл на проживання в Києві. Обидва діячі, цілком раціонально пояснювали, що музиканти мають знати репертуар театру, і, врешті, бути зіграними із колегами. Шанцер волів потроху поступатись у чисельності осіб, але не в самій справі клопотання. Так, після першої відмови щодо восьми музикантів, подаючи повторне прохання, він зменшив список до п'яти осіб. Серед музикантів були переважно міщани, із різних губерній Смуги осілости — Шпільберг із Мінської губернії, Трегуб із Київської. У задоволенні другого прохання було так само відмовлено. Нарешті, Шанцер звернувся із клопотанням дозволити проживання в місті хоча б трьом або двом музикантам — Шмулю Бердичівському та Єрті Маконовецькому, з огляду на те що вони є головними скрипалями в оркестрі. У якості виключення, що було значено у внутрішній переписці, чиновники погодилися на двох<sup>6</sup>.

Більш позитивним був кейс із проханнями Володимира Симановського — орендатора міського саду в Києві «Шато де Фльор». Він звертався до влади з наміром отримати право на перебування в місті для двадцятьох євреїв — артистів, хористів і музикантів для своїх театрів, для роботи в закладах на території саду. Звернення було задоволено, з умовою, що всі, хто отримає дозвіл, мають «реально виконувати свої обов'язки». З тією самою вимогою було задоволено прохання директора київського драматичного театру Ісаака Дуван-Торцова щодо перебування в місті 11 євреїв-музикантів<sup>7</sup>. Микола Тобілевич-Садовський клопо-

<sup>5</sup> ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 145. 55 арк. Арк. 1–4.

<sup>6</sup> ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 60. Арк. 21.

<sup>7</sup> ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 60. Арк. 44.

тав про дозвіл на перебування в Києві Іцку Юровецькому, мотивуючи тим, що попередній музикант був мобілізований до армії. Відповідь так само містила вимогу дотримання професії<sup>8</sup>. Ці вимоги відкривають нам доволі типову ситуацію періоду активної урбанізації та внутрішньої єврейської міграції до великих імперських міст. Доволі часто в пресі і спогадах сучасників була присутня теза, з особливою увагою до євреїв, що в місті вони перебувають невідповідно своїм становим зобов'язанням. Мова в цих випадках не лише про те, що такі дозволи часто використовувалися як легальна можливість перетнути Смугу осілости. І тоді персону, яка сплачувала за гільдійське свідоцтво, насправді ніколи не аймає купецьким ремеслом. Скоріше тут ми бачимо свідчення архаїчності станового устрою пізньої Російської імперії, невідповідність якого модерним часам була очевидна для спостерігачів, і працювало це не лише у випадку юдеїв<sup>9</sup>.

Чинovníки, які приймали рішення, уважно придивлялися до «німецько-єврейського» найменування труп, які гастролювали. Один з них писав у 1906 р.: «Як видно зі свідоцтв, які до мене надходять, німецько-єврейські трупи складаються виключно з євреїв, які не знають німецької мови». Він звинувачував їх у тому, що вони вдаються до використання єврейського жаргону, що є неприпустимим у Південно-Західному краї. Пропозиції і рішення чиновників різного рівня здебільшого схилилися до заборон, але врешті передбачали певні поступки і намагалися не переводити ситуації в публічні скандали. Зокрема, в рішенні 1906 р. було надано пропозицію до губернської канцелярії — дозволити трупі дограти вистави поточного сезону, але не продовжувати дозвіл на майбутнє<sup>10</sup>.

Певні рішення чиновників можна пояснити їх бажанням піти на зустріч клопотанню, але не створювати приводи для можливих скарг з боку городян, занадто уважних до присутності євреїв у місті. Так, щодо прохання орендаря міського саду Сімановського було запропоновано надати право мешкання в Києві тим музикантам,

<sup>8</sup> Там само. Арк. 75.

<sup>9</sup> Там само. Арк. 12–26.

<sup>10</sup> Там само. Арк. 30.

які будуть виступати в закритому театрі, але відмовити тим, хто мав наміри грати в кафешантані та відкритому театрі «Верокс»<sup>11</sup>.

За мемуарами Ісаї Файля, виданими в 1938 р., напередодні Першої світової війни, у межах Смуги осілої начебто діяло до 40 антрепренерів, які створювали робочі місця для більше ніж 600 єврейських акторів, хористів та музикантів (Fajl' 1938, 72). Файль, сам актор, відзначав високу плінність кадрів у професії, яку пояснював низькими заробітками та адміністративними перепонами для активності.

У період Першої світової війни від антрепренерів та учасників труп додатково вимагались пояснення стосовно перебування на військовому обліку. Зокрема, у 1916 р. до Єкатеринославського жандармського управління надійшов документ про учасників трупи Фішзона, більше двадцяти осіб, із зазначенням їх приналежності до ополчення, а в разі звільнення від військового обов'язку — з поясненням, який орган надав його та з якої причини<sup>12</sup>.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що становлення модерного єврейського театру відбувалось на тлі грандіозних соціально-економічних зрушень у Російській імперії, в яких українські землі грали одну з провідних ролей для всієї держави Романових. Частиною цих змін були стрімкі урбанізація та потужна внутрішня міграція, і євреї були активними учасниками обидвох процесів. У великих центрах — Єкатеринославі, Києві, Одесі та Харкові — формувалася нова міська культура, запит на яку вже не обмежувався аристократією. Частиною цієї культури був театр, який протягом довгого ХІХ ст. зазнав певних трансформацій. Від характерного традиційного поділу на елітне видовище та народну виставу він увібрав обидві складові і рухався в бік більшої демократичності, рефлексії над власним завданням. Єврейський театр рухався в тому ж напрямку, під впливом маскілізм, які виступали в ролі драматургів і антрепренерів, та критиків, які дорікали йому за комерціалізацію мистецтва і використання їдишу. Останнє стало насправді однією з візитівок модерного єврейського театру, як і пов'язаний із єврейською

<sup>11</sup> ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 60. Арк. 28.

<sup>12</sup> ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3223. Арк. 826.

традицією репертуар. Усвідомлювали ці зміни безпосередні учасники процесу чи ні, але саме в них слід шукати корені бурхливого розвитку єврейської їдишомовної культури в міжвоєнний період.

Театральні трупи найактивніше пересувалися в межах постійних маршрутів внутрішньої єврейської міграції, були присутні в основних її центрах, як у межах Смуги осілості, так і поза нею. Принцип функціонування єврейського театру є показовим прикладом мережування певної соціальної страти, де зв'язки між членами формували професійне середовище та родинні відносини. Присутність членів спільноти в тому чи тому місті створювала необхідний «ефект друзів та родичів», давала поштовх для «мігрантів в очікуванні». Найактивнішими членами групи в цьому випадку були антрепренери, які мали достатній ресурс для просування інтересів спільноти.

#### Список літератури / References

Alroey G. Two Historiographies: Israeli Historiography and the Mass Jewish Migration to the United States, 1881–1914. *The Jewish Quarterly Review*. 2015. Vol. 105 (1). PP. 99–129.

Bahalii D. I., Miller D. P. Istoriiia mista Kharkova za 250 rokiv yoho isnuvannia. Kharkiv: Folio, 2004. 973 s. (In Ukrainian)

Багалій Д. І., Міллер Д. П. Історія міста Харкова за 250 років його існування. Харків: Фоліо, 2004. 973 с.

Bechtel D. Le théâtre yiddish Gimpel de Lemberg : une Odyssée oubliée. *Yod*, 16. 83–98. 2011. URL: <https://journals.openedition.org/yod/659> (accessed 01.03.2025).

Beregovskij M. Purimshpili. *Evrejskie narodnye muzykal'no-teatral'nye predstavlenija*. Kiev: Duh i Litera, 2001. 648 s. (In Russian)

Береговский М. Пуримшпили. Еврейские народные музыкально-театральные представления. Киев: Дух і Літера, 2001. 648 с.

Caplan D. *Yiddish Empire: the Vilna Troupe, Jewish Theater and the Art of Itinerancy*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2018. 342 p.

Chebatarov O. *Jews from the East, Global Migration, and Habsburg Galicia in the early 1880s*. Dissertation. Difo-Druck GmbH, Untersiemaу 2021. 171 p.

Fajl' I. Zhizn' evrejskogo aktera. Moskva: Vserossijskoe teatral'noe obshhestvo, 1938. 98 s. (In Russian)

Файль И. Жизнь еврейского актера. Москва: Всероссийское театральное общество, 1938. 98 с.

Fishman D. The Rise of Modern Yiddish Culture. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2005. 190 p.

Fowler M. Beau Monde on Empire's Edge: State and Stage in Soviet Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 2017. 312 p.

Harzig Ch., Hoerder D. What is Migration History? Cambridge: Polity Press, 2009. 181 p.

Hatton T., Williamson J. The Age of Mass Migration: Causes and Economic Impact. New York and Oxford: Oxford University Press, 1998. 301 p.

Herlihy P. Odessa: a History 1794–1914. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1987. 411 p.

Holdsworth N. Theatre and National Identity: Re-Imagining Conceptions of Nation. London: Routledge, 2014. 242 p.

Kharchenko A. A Jewish Migration Beyond the Pale of Settlement: The Case of Kharkiv in Late Russian Empire. *Ideology and Politics Journal*. 2022. Vol. 2 (21). PP. 36–55.

Kvitka-Osnov'janenko G. Istorija teatra v Har'kove. Zibrannja tvoriv u 7-mi tomah. Kiiv: Naukova dumka, 1981. T. 7. S. 90–103. (In Russian)

Квітка-Основ'яненко Г. История театра в Харькове. Зібрання творів у 7-ми томах. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 7. С. 90–103.

Narys z istorii inonatsional'noho teatru v Ukraini pochatku st. / red. M. O. Hrynshynoi. Kyiv: Feniks, 2017. 973 s. (In Ukrainian)

Нариси з історії інонаціонального театру в Україні початку ст. / ред. М. О. Гринишиної. Київ: Фенікс, 2017. 973 с.

Orr B. British Enlightenment Theatre: Dramatizing Difference. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 294 p.

Poljakova Ju. Issledovanija teatral'noj kul'tury Har'kova v XIX pervoj polovine XX vv.: problemy istoriografii. *Problemi vzaemodii mistectva, pedagogiki ta teorii i praktiki osviti* [Problems of Interaction of Art, Pedagogy, Theory and Practice of Education]. 2018. Vyp. 51. S. 142–163. (In Russian)

Полякова Ю. Исследования театральной культуры Харькова в XIX первой половине XX вв.: проблемы историографии. *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти*. 2018. Вип. 51. С. 142–163.

Sandrow N. *God, Man, and Devil: Yiddish Plays in Translation*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1999. 336 p.

Spitzer Y. Pogroms, networks and migration. The Jewish migration from the Russian Empire to the United States 1881–1914. 2014. URL: [yannayspitzer.net](http://yannayspitzer.net) (accessed 01.06.2022).

Stampfer S. Patterns of Internal Jewish Migration in the Russian Empire. *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union* / ed. Yaakov Ro'i. Ilford: Routledge, 1995. PP. 28–47.

### **Artem Kharchenko**

Candidate of History, Associate Professor

I. P. Kotlyarevsky Kharkiv National University of Arts

11/13 Maidan Konstytutsii Sq., 61003, Kharkiv, Ukraine

Email: [8larchi19@gmail.com](mailto:8larchi19@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>

### **THE JEWISH THEATRICAL NETWORK IN THE LATE EMPIRE: “THE TROUPE CONSISTS SOLELY OF JEWS... RESORTING TO THE USE OF JEWISH JARGON” (1870s–1910s)**

*The paper examines the formation of Jewish theater in the ethnically Ukrainian part of the Russian Empire in the late 19th and the early 20th century. Such a scope allows one to detach oneself from the imperial point of view and the hierarchies it created. Theatre as a spectacle has an old tradition, but in the long 19th century, together with society as a whole, imbued with modernity, it became more democratic. The theatre in the Ukrainian lands, as a reflection of their population, was multicultural: Ukrainian, Polish, Jewish, Russian, etc. The purpose is to consider Jewish troupes as active participants in the Jewish migration within the empire. Its main routes and nodes overlapped with those of the actors. An analysis of the theatrical network as a social group enables us to trace the routes, understand what facilitated the migration and what hindered it. The Pale of Settlement was a significant obstacle, imposing restrictions on everyone in the Jewish theater. The subject is addressed in the context of the Jewish theatrical history as a part of cultural, social and economic development of Ukraine. The presence of theatre in cities subsumed under the interaction between the community and the imperial bureaucracy, as well as Gentile compatriots.*

*The emergence of professional theatre is considered in the context of rapid urbanization, as one of the modern responses to the crisis of the traditional culture. Theatre had a place in the Jewish tradition but challenged it by adopting Yiddish and transition from amateurism. The extent to which the conservative Jewish community was open to those changes indicates the level of its transformation. The Jewish theatrical experience coexisted with experiences of other ethnic communities in Ukraine. Cultural figures and intellectuals paid great attention to theatre. Its repertoire and reactions of the audience showed the relevance of certain themes, the severity of certain problems. The article will help to understand further cultural developments in interwar Soviet Ukraine, as ethnic theaters took an active part in the public life.*

**Keywords: Jews, Yiddish, city, Russian Empire, theatre.**

*Дата першого надходження статті до видання: 15.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 15.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 21.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-10>  
УДК 94(477.5-25)''178/191'':364.6

### **Анастасія Ховтура**

докторка філософії з історії та археології  
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна  
Email: a.khovtura@karazin.ua  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9768-141X>

## **ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В ГУБЕРНСЬКИХ МІСТАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (НАПРИКІНЦІ XVIII — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ)**

*У статті проаналізовано формування мережі соціального захисту в губернських містах Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Автор розглядає трансформацію системи соціального захисту крізь призму інституційних змін у державі, а також у контексті модернізації Харкова, Полтави та Чернігова. Особливу увагу приділено імперській владі, місцевому самоврядуванню та благодійним товариствам як основним акторам підтримки нужденних, дітей без опіки, людей похилого віку та з особливими потребами. Зміна напрямків імперської політики сприяла започаткуванню системи установ соціального захисту, зокрема богадільнь, притулків і будників працелюбства. Квінтесенцією державної благодійності стала діяльність Відомства установ імператриці Марії, яке задавало тон всій сфері філантропічних*

**Як цитувати:** Ховтура А. Організація соціального захисту в губернських містах Лівобережної України (наприкінці XVIII – на початку XX століття). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 161–179. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-10>

**How to cite:** Khovtura A. Organization of Social Protection in the Provincial Cities of Left-Bank Ukraine (Late 18th – Early 20th Centuries). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 161–179. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-10> (In Ukrainian)

© Ховтура А., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*ініціатив у Російській імперії в XIX – на початку XX ст. У статті показано, що модернізація та урбанізація посилили роль громадських благодійних проєктів. Зауважимо, що громадській благодійності в цей період властиві мультикультурність та конфесійне різноманіття. На межі XIX–XX ст. міське самоврядування відіграло значну роль у підтримці вже існуючих установ соціального захисту та сприяло розвитку адресної соціальної допомоги, яку надавали парафіяльні та міські опікунства. Аналіз динаміки розвитку мережі закладів соціального страхування в Харкові, Полтаві та Чернігові дозволив простежити відмінності в структурі й рівні забезпечення населення соціальними послугами. У студії зацентовано увагу на еволюції підходів до соціального захисту, що представляли собою перехід від забезпечення лише базових потреб до впровадження елементів колективного соціального страхування через товариства взаємодопомоги, ощадно-позикові та емеритальні каси. Зроблено висновок, що саме співробітництво державних і громадських структур сприяло ефективній адаптації сфери соціального захисту до нових викликів модерної епохи.*

**Ключові слова:** благодійність, історія міст, історія Полтави, історія Харкова, історія Чернігова, історія України, міська інфраструктура, соціальна історія, соціальна політика, соціальний захист, урбаністичні студії.

Дослідження системи соціального захисту в губернських містах Лівобережної України є важливим для розуміння становлення суспільної допомоги, благодійництва та державної опіки наприкінці XVIII – на початку XX ст. Кінець XVIII ст. позначився суттєвими змінами в соціально-економічному житті українських земель, що входили до складу Російської імперії. У цей період було закладено основи мережі державних і громадських інституцій соціального захисту. Модернізаційні процеси другої половини XIX ст. сприяли активізації як державних, так і громадських ініціатив у підтримці вразливих категорій містян. Метою студії є схарактеризувати особливості формування та розбудови сфери соціального захисту в губернських містах Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Основним завданням є висвітлення механізмів функціонування сфери соціального захисту, які ґрунтувались на взаємодії імперської влади, міського самоврядування та громадськості.

Зауважимо, що в існуючих на сьогодні роботах українські історики приділяли значну увагу діяльності благодійних об'єднань у губернсь-

ких центрах Лівобережної України в XIX – на початку XX ст. (Samokhina 2007; Khaustova 2007; Mashtakova 2009). Серед структур, якими опікувались філантропічні об'єднання, дослідники особливо виділяли заклади опіки над дітьми (Sokolovs'ka 2019; Morova 2008; Kravchenko 2019), однак інші елементи соціального захисту Харкова, Полтави та Чернігова рідко потрапляли в поле зору науковців. Незважаючи на те що губернські міста Лівобережної України не стали предметом окремих досліджень закордонних науковців, їхні праці з історії соціального захисту в Російській імперії розкривають загальні закономірності функціонування цієї сфери наприкінці XVIII – на початку XX ст. (Lindenmeyr 1996; Bradley 2009; Ransel 2014).

Становлення сфери соціального захисту в губернських центрах Лівобережної України можна відтворити, залучивши до аналізу загальноімперське законодавство, діловодну документацію міського самоврядування та органів соціальної допомоги, місцеву періодику та довідкові видання. Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід із використанням підходів історичної урбаністики та соціальної історії. Поєднання компаративістського аналізу та статистичного методу дозволило дослідити динаміку та особливості формування системи соціального захисту у губернських центрах Лівобережної України.

У другій половині XVIII ст. у Харкові, Чернігові та Полтаві допомогу людям похилого віку, нужденним та сиротам надавали в так званих «шпиталях», які діяли при міських церквах<sup>1</sup>. З 1775 р. в адміністративних центрах імперії діяли Прикази громадського піклування (призріння), котрі мали опікуватися сиротами, невиліковно хворими, літніми людьми та особами з інвалідністю<sup>2</sup>. Показово, що в XIX ст. дефініція «призріння» мала кілька значень. Чиновники, вчені та громадські діячі використовували її відносно соціальних інституцій, до створення яких мали відношення лише державні структури (Maksimov 1907, 41). Водночас цей термін також визначали як «культурну форму

<sup>1</sup> З реєстру Полтавської полкової канцелярії про кількість дворів у Полтаві. *Полтаві 800 років (1174–1974): зб. документів та матеріалів*. Київ: Наукова думка, 1974. С. 35.

<sup>2</sup> Учреждение для управления губерний Всероссийской Империи. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 20 (1775–1780). Санкт-Петербург, 1830. С. 229–288.

філантропії» (Prizrenie obshhestvennoe 1898, 165–177). Зі свого боку, поняття «благодійний» поширювалося на всю сферу соціального захисту, незалежно від форми власності закладу та кому надавалась допомога: нужденні, сироти, літні люди і особи з інвалідністю (Blagotvoritel'nost' 1891, 55–58). Зауважимо, що сучасне поняття «установи соціального захисту», яке ми використовуємо в цьому дослідженні, охоплює структури, що надають допомогу в разі хвороби, старості, втрати опікуна, безробіття та бідності (Sotsial'nyj zakhyst), тому воно цілком відповідає таким аналогам кінця XVIII – початку XX ст., як «призріння» та «благодійність».

У Харкові, Полтаві та Чернігові Прикази громадського піклування створили «богоугодні заклади», до складу яких входили богадільні та будинки для осіб із психічними захворюваннями. У Полтаві та Чернігові Прикази також опікувалися будинками для виховання дітей з бідних дворянських родин (Hal' 2008, 193; Morova 2008, 47–48). Вищезгадані інституції стали першими організаціями, що забезпечували соціальний захист у губернських центрах Лівобережної України.

На межі XVIII–XIX ст. імперська влада запровадила нову модель благодійності. У 1797 р. розпочало роботу Відомство установ імператриці Марії (ВУІМ), а в 1802 р. Олександр I заснував Імператорське Людинолюбне товариство. Фінансування цих організацій здійснювалося за рахунок коштів імператорської родини та ресурсів імперських кредитних фондів. Основною метою державної благодійності було стимулювання громадської ініціативи. У 1839 р. ВУІМ започаткувало відкриття регіональних опікунських рад, які дбали про дитячі притулки<sup>3</sup>. Ці заклади почали функціонувати в Харкові та Чернігові з 1842 р., а в 1845 р. — у Полтаві<sup>4</sup>.

<sup>3</sup> Обзор узаконений и распоряжений правительства по вопросам общественного призрения и благотворительности в 1897 году. *Трудовая помощь*. 1897-1898. Вып. 1. С. 5–7.

<sup>4</sup> Харьковская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. Санкт-Петербург: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1907. С. 1–26; Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. Санкт-Петербург: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1907. С. 1–23; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. Санкт-Петербург: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1907. С. 1–18.

У 1811 р. харківські дворяни А. Г. Квітка та Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко організували Харківське товариство благодіяння (Kravchenko 2019, 223). У його статуті було зазначено, що метою об'єднання є створення установ для підтримки всіх, хто опинився в скрутному становищі<sup>5</sup>. Ніяких закладів товариство так і не створило, однак надавало адресну допомогу містянам до 1827 р. (Kravchenko 2019, 223). У 1843 р. запрацювало Харківське благодійне товариство, яке заснував і очолив губернатор С. М. Муханов (Bagalej, Miller 1905, 915). Водночас у Полтаві та Чернігові подібні об'єднання з'явилися лише в 1870-х рр.<sup>6</sup>

Цікавим є законодавчий аспект оформлення філантропічних об'єднань. До 1862 р. дозвіл на відкриття благодійних організацій давався виключно імператором. Дослідник історії благодійності Є. Д. Максимов наголошував, що суворий бюрократичний контроль у першій половині ХІХ ст. гальмував розвиток громадської філантропії. Наприклад, благодійні організації могли брати пожертви лише від осіб із довідкою, що підтверджувала їхню добропорядність. Ці довідки ретельно перевіряли в імператорській канцелярії, і лише після цього робився висновок щодо можливості прийняття внеску (Maksimov 1897–1898, 64).

У «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. зазначалося, що міські думи мали забезпечувати мешканців необхідною допомогою у важких життєвих ситуаціях<sup>7</sup>. Проте харківський історик Д. І. Багалій підкреслював, що через обмеженість фінансування Шестигласна дума часто делегувала ці функції Приказу громадського піклування або зверталася до містян. Зокрема, заснований у Харкові 1809 р. губернатором І. І. Бахтіним притулок для малозабезпечених солдат і солдаток, був переданий міською думою в управління Харківському благодійному товариству в 1845 р. Показовим також є те, що в 1830-х рр. під час спалахів епідемії холери, за проханням

<sup>5</sup> Высочайшие утвержденные правила Харьковского Общества Благотворения. Харьков: Университетская Типография, 1812. С. 8.

<sup>6</sup> Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–23; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–18.

<sup>7</sup> Грамота на права и выгоды городам Российской империи. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 22 (1784–1788). Санкт-Петербург, 1830. С. 358–384.

міської думи, харківські купці взяли на себе фінансову відповідальність за зведення тимчасових притулків для хворих і безпритульних (Bagalej, Miller 1905, 907–910). Посилаючись на архівні джерела, дослідник історії Чернігова й міський голова (1875–1887 рр.) В. М. Хижняков відзначав, що на початку XIX ст. Шестигласна дума заснувала в місті богадільню та будинок для бідних. Однак інформація про їхню діяльність не зберіглася (Hizhnjakov 1900, 47).

У 1860–1870-х рр. імперська влада значно змінила принципи організації системи соціального захисту. З 1862 р. Міністерство внутрішніх справ затверджувало правила для новостворених благодійних організацій, також була спрощена процедура відкриття та отримання пожертв<sup>8</sup>. У 1864 р. заклади, які перебували під опікою ліквідованих Приказів громадського піклування, передали під керівництво губернських земств<sup>9</sup>. Того ж року було ухвалено «Положення про парафіяльне піклування при православних церквах». Усі парафії мали створити опікунські ради, до яких мали входити представники від духовництва та парафіян. Ці опікунства підпорядковувались єпархіальному керівництву й фінансувалися завдяки пожертвам окремих осіб та інституцій, а також за рахунок зборів у вигляді тарілочного, гаманцевого та кухликового доходів<sup>10</sup>. У 1880–1890-х рр. парафіяльні опікунства, крім надання адресної допомоги містянам, почали відкривати заклади соціального захисту, серед яких були богадільні, дитячі та нічліжні притулки, а також ясла<sup>11</sup>.

ВУІМ було одним із головних акторів у сфері соціального захисту в губернських центрах Лівобережної України на межі XIX–XX ст. Приблизно 15–30 % усіх закладів соціального захисту в таких містах,

---

<sup>8</sup> Очерки частной благотворительности в России. Ч. 2. Действующее законодательство о частной благотворительности. *Трудовая помощь*. 1897–1898. № 2. С. 148.

<sup>9</sup> Высочайше утвержденные временные правила для земских учреждений по делам земских повинностей народного продовольствия и общественного призрения. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 39 (1864). Ч. 1. Санкт-Петербург, 1864. С. 14–21.

<sup>10</sup> Положение о приходских попечительствах при православных церквах (высочайше утверждено 2 августа 1864 г.). Томск: Тип. Дома трудолюбия, 1910.

<sup>11</sup> Адрес-календарь и Справочная книга Полтавской губернии на 1907 год. Полтава: Типография Л. Фришберга, 1907. С. 71.

як Харків, Полтава та Чернігів, знаходилось у власності цієї установи. Окрім богадільнь і дитячих притулків, ВУІМ відкривало спеціалізовані установи для людей з особливими потребами, так у 1880–1900-х рр. у губернських містах розпочали свою діяльність опікунства й навчальні заклади для дітей із вадами зору та глухонімих<sup>12</sup>. Варто зазначити, що в цей час ВУІМ продовжувало впливати на напрямки розвитку соціальної політики в Російській імперії. Приміром, у 1890-х рр. ВУІМ започаткувало створення мережі закладів трудової допомоги. Такий підхід до підтримки та ресоціалізації жебраків не був новим, бо ще в 1775 р. імперська влада доручила Приказам громадського піклування створити робітні будинки, однак у губернських містах Лівобережної України ця ініціатива залишалася нереалізованою<sup>13</sup>. Лише наприкінці 1890-х рр. у Харкові, Полтаві та Чернігові почали функціонувати Будинки працелюбства, де нужденні могли знайти тимчасовий притулок і заробіток. У Харкові та Полтаві ці установи входили до системи ВУІМ, тоді як Чернігівський будинок працелюбства відкрило Благодійне товариство під керівництвом А. О. Андрієвської (Samokhina 2007, 228). У 1899 р. Харківське опікунство трудової допомоги заснувало Ольгинський дитячий притулок працелюбства при місцевому Будинку працелюбства. Фінансування закладу відбувалося за рахунок пожертв та субсидій, наданих міською управою та губернським земством (Sokolovs'ka 2011, 126).

Продовженням реалізації державної політики соціального захисту в імперії стало реформування міського самоврядування. Згідно з Миським положенням 1870 р. новоутворені міські думи і управи мали організувати допомогу для нужденних мешканців міст<sup>14</sup>. Однак міське самоврядування губернських міст Лівобережної України

---

<sup>12</sup> Харьковская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–26; Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–23; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–18.

<sup>13</sup> Попечительство о домах трудолюбия и работных домах (1895–1897 гг.). *Трудовая помощь*. 1897–1898. № 1. С. 8–23.

<sup>14</sup> Городское положение 1870 года. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 45 (1870) Ч. 1. Санкт-Петербург, 1874. С. 821–822.

не мало достатнього фінансування для реалізації власних соціальних проєктів. Водночас міське керівництво активно сприяло розширенню мережі закладів соціального захисту іншими методами. Міські думи надавали філантропічним організаціям фінансову підтримку у вигляді субсидій та заохочували їхні нові ініціативи (Askerova 2009, 186–187). Часто траплялися випадки, коли установи, засновані благодійними товариствами чи приватними особами, з певних причин переходили в підпорядкування міського самоврядування. Так, харківський притулок для прочан, який був створений у 1889 р. О. М. Губоб, став прикладом подібної ситуації. Від самого початку міська управа брала участь в управлінні цим закладом, а після смерті засновниці притулок повністю перейшов у власність міста (Askerova 2009, 187–188; Mashtakova 2009; Sokolov'ska 2019, 90).

У 1880–1890-х рр. «побічним ефектом» модернізації стало загострення проблеми жебрацтва в губернських центрах Лівобережної України. Ця тенденція призвела до погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації та зростання рівня злочинності в містах (Sokolov'ska, Khaustova 2019, 87-88). У Харкові станом на 1879 р. функціонувало 18 приватних нічліжних будинків, які могли вмістити 543 людини<sup>15</sup>. У репортажі газети «Южный край» анонімний автор колоритно описав умови одного із таких притулків: «Це місце схоже на дерев'яне чортове кубло, яке розташоване на купі перегною. У тісній кімнаті проживає 22 людини, які ночують на нарах або просто на підлозі. У приміщенні панує вогкість, запах перегною, випари від брудного одягу та дьогтю змішуються в такий сморід, що перебувати там навіть кілька хвилин неможливо (пер. з рос.)»<sup>16</sup>. Нічліжки найчастіше розташовувалися поблизу ринків та торгових рядів, де постояльці цих закладів могли знайти тимчасову роботу або прогонування (Ustinov 2007, 296–298).

На початку ХХ ст. міські самоврядування Харкова, Чернігова та Полтави поставили перед собою завдання створити нічліжні будинки,

---

<sup>15</sup> Томашевский М. Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года. *Записки Императорского Харьковского университета 1879 года*. 1881. Т. 2. С. 63.

\* Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

<sup>16</sup> Из записной книжки репортера. Чертовое гнездо. *Южный край*. 1881. 3 марта. С. 2.

які б відповідали санітарним нормам і пропонували нижчу вартість проживання, у порівнянні з приватними притулками. Це дозволяло міському самоврядуванню не лише посилювати контроль за безпритульними, а й частково покривати витрати на утримання подібних установ. У цей час у Харкові діяли чотири муніципальні нічліжні притулки, що було вкрай мало для міста з населенням у 250 тис. осіб (Sokolovs'ka, Khaustova 2019, 87–88). У Полтаві функціонували лише два подібних заклади<sup>17</sup>. Чернігів став центром паломництва завдяки канонізації Феодосія Углицького в 1896 р., що поставило перед міською думою проблему організації місць для розміщення прочан. Вже на початку XX ст. в Чернігові діяли дві міських нічліжки та кілька (два-три) притулки для богомольців, де також розміщали нужденних (Askerova 2009, 186–188).

Міське самоврядування губернських центрів Лівобережної України активно долучалося до надання відкритої допомоги бідним. Засади такої підтримки були закладені ще в 1864 р., коли набуло чинності вищезгадане «Положення про парафіяльне піклування при православних церквах». У 1880-х рр. Харківське благодійне товариство розпочало співпрацю з міськими парафіями відносно створення дільничних опікунств для допомоги бідним (Sokolovs'ka 2012, 40–43). В основу діяльності опікунств лягли принципи Ельберфельдської системи міського призріння (1852 р.), назва якої походить від однойменного німецького міста. Особливістю цієї соціальної програми було надання превентивної допомоги нужденним, індивідуальний підхід до розглядів запитів особи та супровід протягом усієї кризової фази (Ророва 2019, 76). Показово, що в 1910 р. Ельберфельдська система в Російській імперії застосовувалася тільки в Ризі, Москві та Харкові<sup>18</sup>.

У 1907 р. Харківське товариство сприяння фізичному вихованню дітей спільно з Комітетом відділу захисту дітей запропонували Харківській міській думі консолідувати всі благодійні ініціативи міста, створивши єдиний координаційний орган. Міська дума ухвалила рішення заснувати

<sup>17</sup> Полтавська губернія. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–26.

<sup>18</sup> С съезда по призрению бедных. *Городское дело*. 1910. № 7. С. 475.

Харківську благодійну раду при міській управі<sup>19</sup>. Однак у джерелах не відображено якої-небудь діяльності цієї структури. Це дозволяє зробити припущення, що ініціатива не набула подальшого розвитку. Натомість дума досягла угоди з Харківським благодійним товариством, внаслідок чого опікунства про бідних перейшли під патронат міського керівництва. Станом на 1916 р. у Харкові функціонувало 15 опікунств. Окрім надання адресної допомоги нужденним, опікунства підтримували заклади соціального захисту: ясла (працювали у восьми дільницях), поживні пункти (діяли у п'яти дільницях) та притулок для сиріт<sup>20</sup>. Подібні опікунства існували й в інших губернських містах Лівобережної України. У Чернігові благодійне товариство забезпечувало підтримку бідних через діяльність дев'яти опікунств<sup>21</sup>. У Полтаві функціонування опікунств координувалося Дамським благодійним товариством, під патронатом якого працювало п'ять дільниць та чотири ясла<sup>22</sup>. Така модель соціальної допомоги дозволяла ефективно поєднувати зусилля громадських організацій та міського самоврядування для забезпечення базових потреб нужденних містян.

Суспільний діяч та дослідник благодійності Є. Д. Максимов зазначав, що «бум» громадської філантропії в імперії припав на другу половину 1860-х рр. (Maksimov 1897–1898, 57–65) У губернських містах Лівобережної України стрімке збільшення кількості благодійних товариств розпочалося пізніше — на межі 1870–1880-х рр. Наприклад, у цей час почали діяти Полтавське дамське благодійне товариство та Чернігівське благодійне товариство. У Харкові почали функціонувати організації, що опікувалися нужденними німцями, французами та швейцарцями (Khaustova 2007, 76–89). Релігійні громади міста також

<sup>19</sup> Батюшков А. Д. Проект объединения благотворительности в г. Харькове. *Трудовая помощь*. 1907. № 7. С. 241.

<sup>20</sup> Личный состав попечительств. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. № 1. С. 101-104.

<sup>21</sup> Календарь Черниговской губернии на 1911 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1910. С. 61.

<sup>22</sup> Губернские и уездные учреждения Полтавской губернии. *Памятная книга Полтавской губернии на 1913 год*. Полтава, 1913. С. 47–94.

надавали допомогу своїм одновірцям. У Харкові працювали Харківське мусульманське благодійне товариство та Харківське караїмське благодійне товариство, а також заклади, що допомагали лютеранам, римо-католикам та іудеям<sup>23</sup>. У Чернігові прихисток надавала єврейська богадільня, тоді як у Полтаві функціонували Товариство допомоги бідним євангелістсько-лютеранського віросповідання та Товариство допомоги бідним євреям<sup>24</sup>.

У порівнянні з Полтавою та Черніговом у Харкові була значно більше розвинена станова благодійність. У Полтаві та Чернігові тільки дворяни та духівництво утримували власні заклади соціального захисту. Водночас в Харкові богадільні та притулки відкривали не лише дворяни й духовенство, але також міщани, ремісники та селяни. Цікаво, що станом на 1907 р. 50 % від усіх установ соціального захисту Харкова (19 закладів) належало благодійним організаціям. Для порівняння, у Полтаві та Чернігові цей показник становив 30–35 %<sup>25</sup>.

Аналізуючи структуру мережі соціального захисту губернських міст Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. ми прийшли до висновку, що в цей період можна виділити три основні категорії закладів цієї сфери: для дітей без батьківської опіки, з малозабезпечених родин та з особливими потребами (притулки, ясла, училища-пансіони); для людей похилого віку та осіб, які неспроможні до праці (богадільні, притулки); для нужденних містян (будинки працелюбства, нічліжні притулки, поживні пункти, їдальні).

Якщо говорити про кількісні показники та динаміку розвитку мережі, то в 1880–1890-х рр. у Харкові виникло найбільше нових установ — 23, що складало майже 60 % від усіх закладів соціального захисту, заснованих у місті до початку Першої світової війни. У Полтаві та Чернігові «пік» розвитку мережі соціального захисту припав на період

---

<sup>23</sup> Указатель (торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский). Харьков: Г. П. Радовильский, 1912. С. 56.

<sup>24</sup> Дополнительный список благотворительных учреждений. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 32–33, 43.

<sup>25</sup> Харьковская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–26; Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–23; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–18.

1900–1914 рр. У цей час було засновано біля 40 % установ соціальної сфери цих міст (рис. 1). У Полтаві та Чернігові богадільні та притулки для людей похилого віку домінували серед закладів соціального захисту (табл. 1). У Харкові ситуація виглядала дещо інакше: кількість закладів для опіки на дітьми дорівнювала кількості установ для літніх людей та осіб неспроможних до праці. Подібна диспропорція обґрунтовується відсутністю загального державного пенсійного страхування в Російській імперії, що спричиняло підвищений попит на допомогу людям похилого віку та особам, які через стан здоров'я не могли продовжувати трудову діяльність. Рівень забезпеченості соціальними закладами суттєво відрізнявся між губернськими містами Лівобережної України. На початку ХХ ст. одна установа соціального захисту обслуговувала в середньому 2016 мешканців Полтави, 1510 жителів Чернігова та 5429 харківців<sup>26</sup>. Така різниця пояснюється більшою концентрацією населення у Харкові в порівнянні з Полтавою та Черніговом.

Окремо зазначимо, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. специфічною складовою системи соціального захисту губернських міст Лівобережної України стало страхування. Засади колективного соціального страхування в Російській імперії були закладені в «Положенні про гірничозаводських людей міст» у 1861 р. Фінансування товариств взаємодопомоги здійснювалося за рахунок внесків у розмірі 2–3 % від зарплатні працівників, штрафів та власників підприємств<sup>27</sup>. У тому ж 1861 р. харківське чиновництво заснувало перше серед губернських міст Лівобережної України товариство взаємодопомоги. Згодом у Харкові, Полтаві та Чернігові працювали ощадно-позичкові, емеритальні пенсійні каси та філантропічні фонди (табл. 2).

Ощадно-позичкові каси набули популярності в 1890–1910-х рр. Ключовою особливістю кас було те, що внески капіталізувалися,

---

<sup>26</sup> Города России в 1904 году. Т. 1. Санкт-Петербург: Типо-лит. Ныркіна, 1906. С. 341, 344, 435; Харьковская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–26; Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–23; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–18.

<sup>27</sup> Положение о горнозаводских людях городов. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 36 (1861), ч. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 439–449.

завдяки чому вкладники отримували відсотки з них. Емеритальні каси були орієнтовані на пенсійне забезпечення своїх членів, їхній бюджет формувався за рахунок внесків у розмірі 3–6 % від щомісячного доходу службовців. З 1863 р. в Полтаві діяла емеритальна каса для духовенства місцевої єпархії. У 1870-х рр. у губернських центрах Лівобережної України почали функціонувати відділення загальноімперської «Пенсійної каси народних учителів та вчительок». Окрім цих форм страхування, виникли також філантропічні фонди, які надавали підтримку учням і студентам навчальних закладів губернських міст Лівобережної України за рахунок благодійних пожертв (табл. 2).

На початку ХХ ст. у Харкові та Чернігові переважну більшість страхових організацій становили корпоративні (професійні) об'єднання вчителів, медичних працівників, робітників, чиновників та духовенства різних конфесій, тоді як у Полтаві 50 % подібних організацій надавали допомогу нужденним учням навчальних закладів. Також у губернських центрах Лівобережної України діяли страхові спілки для жінок і представників релігійних громад (табл. 2). Зауважимо, що через відсутність державного соціального страхування ці об'єднання відіграли важливу роль у фінансовому захисті містян.

Отже, наприкінці ХVІІІ ст. Прикази громадського піклування ініціювали створення перших закладів соціального захисту — богадільнь. У першій половині ХІХ ст. поступово сформувався механізм співпраці імперської влади з громадськістю, а також було створено мережу установ опіки над літніми особами, людьми з особливими потребами та сиротами. У 1840-х рр. у Харкові, Полтаві й Чернігові з'явилися перші дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії. Пік благодійництва в губернських центрах Лівобережної України припав на 1870–1880-ті рр. Благодійні спілки опікувалися численними притулками й богадільнями. Зі свого боку, новостворене міське самоврядування сконцентрувало увагу на боротьбі з «вадою» стрімкої модернізації — жебрацтвом. Міські думи Харкова, Полтави та Чернігова фінансували громадські ініціативи з відкриття нічліжних притулків та будинків працелюбства. Початок ХХ ст. ознаменувався зміною підходів до соціального захисту: увага державних структур,

громадськості та міського самоврядування зосереджувалася на адресній допомозі та трудовій перепідготовці. У цей час також було закладено засади соціального страхування через товариства взаємодопомоги, ощадно-позичкові та емеритальні каси.

#### Список літератури / References

Askerova L. S. Bezprytul'nist' ta zhebratstvo u Chernihovi u XIX – na pochatku XX st. *Literatura ta kul'tura Polissia* [Literature and culture of Polissya]. 2009. № 48. S. 184–190. (In Ukrainian)  
Аскерова Л. С. Безпритульність та жебрацтво у Чернігові у XIX – на початку XX ст. *Література та культура Полісся*. 2009. № 48. С. 184–190.

Bagalej D. I., Miller D. P. Istorija goroda Khar'kova za 250 let ego sushhestvovanija (1655 po 1905-j god): v 2-h t. T. 2. Khar'kov: Parovaja Tipografija i Litografija M. Zilberga i Synov'ja, 1905. 569 s. (In Russian)

Багалеї Д. І., Міллер Д. П. Історія міста Харків за 250 років його існування (1655 по 1905-й рік): в 2-х т. Т. 2. Харків: Парова Типографія і Літографія М. Зилберга і Сьновья, 1905. 569 с.

Blagotvoritel'nost'. *Jenciklopediceskij slovar' Brokgauza i Efrona. T. 4: Bitburg-Bosha*. Sankt-Peterburg: Tipografija Akc. Obshh. Brokgauz-Efron, 1891. S. 55–58. (In Russian)

Благотворительность. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 4: Битбург-Босха*. Санкт-Петербург: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1891. С. 55–58.

Bradley J. *Voluntary Associations in Tsarist Russia: Science, Patriotism, and Civil Society*. Cambridge: Harvard University Press, 2009. 384 p.

Hal' V. Chernihivs'ka, Poltav'ska ta Kharkivs'ka hubernii seredy 30-kh XIX st. (za raportamy heneral-hubernatora V. V. Levashova). *Skhid-Zakhid: Istoryko-kul'turolohichnyj zbirnyk* [East-West: Historical and Cultural Collection]. 2008. № 9–10. S. 177–207. (In Ukrainian)

Галь В. Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії середини 30-х XIX ст. (за рапортами генерал-губернатора В. В. Левашова). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. 2008. № 9–10. С. 177–207.

Hizhnyakov V. M. Chernigovskaja starina (1765–1810 gg.): po arhivnym bumagam Gorodskoj Dumi. Chernigov: Tip. gub. zemstva, 1900. 42 s. (In Russian)

Хижняков В. М. Черниговская старина (1765–1810 гг.): по архивным бумагам Городской Думы. Чернигов: Тип. губ. земства, 1900. 42 с.

Khaustova O. V. Kharkivs'ki blahodijni tovarystva dlia inozemtsiv naprykintsi XIX – na pochatku XX st. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «History»]. 2007. Vyp. 39. S. 76-89. (In Ukrainian)

Хаустова О. В. Харківські благодійні товариства для іноземців наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2007. Вип. 39. С. 76–89.

Kravchenko O. V. Opika nad dit'my v Ukraini naprykintsi XVIII – na pochatku XX st. Kharkiv: FOP Panov A. M., 2019. 430 s. (In Ukrainian)

Кравченко О. В. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. Харків: ФОП Панов А. М., 2019. 430 с.

Lindenmeyr A. Poverty is Not a Vice: Charity, Society, and the State in Imperial Russia. Princeton: Princeton University Press, 1996. 304 p.

Maksimov E. D. Obshhestvennaja pomoshh' nuzhdajushhimsja v istoricheskom razvitii v Rossii. *Blagotvoritel'nost' v Rossii*. T. 1. Sankt-Peterburg: Tipo-litografija N. L. Nyrkina, 1907. S. 41–45. (In Russian)

Максимов Е. Д. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии в России. *Благотворительность в России*. Т. 1. Санкт-Петербург: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1907. С. 41–45.

Maksimov E. Oчерk chastnoj blagotvoritel'nosti v Rossii. Ch. 1. *Trudovaja pomoshh'*. 1897–1898. Vyp. 1. S. 57–65. (In Russian)

Максимов Е. Очерк частной благотворительности в России. Ч. 1. *Трудовая помощь*. 1897–1898. Вып. 1. С. 57–65.

Mashtakova V. O. Diial'nist' blahodijnykh ta prosvitnyts'kykh zakladiv iak tsentriv sotsial'noho vykhovannia na Kharkivschyni XIX – poch. XX st. S. 2. Date of update: 10.02.2009. URL : <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2009-03/09mvaevc.pdf> (accessed: 19.04.2024). (In Ukrainian)

Маштакова В. О. Діяльність благодійних та просвітницьких закладів як центрів соціального виховання на Харківщині XIX – поч. XX ст. С. 2. URL : <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2009-03/09mvaevc.pdf> (дата звернення 19.04.2024).

Morova A. Z istorii Chernihivs'koho syrits'koho budynku. *Siverians'kyj litopys* [Siverian Chronicle]. 2008. Vyp. 1. S. 47–53. (In Ukrainian)

Морова А. З історії Чернігівського сирітського будинку. *Сіверянський літопис*. 2008. Вип. 1. С. 47–53.

Popova A. O. Sotsial'na robota z dit'my u mistsevykh hromadakh Spoluchenykh Shtativ Ameryky: dys. kand. ped. nauk: 13.00.05. Kyiv: Kyivs'kyj universytet imeni Borysa Hrinchenka, 2019. 230 s. (In Ukrainian)

Попова А. О. Соціальна робота з дітьми у місцевих громадах Сполучених Штатів Америки: дис. канд. пед. наук: 13.00.05. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. 230 с.

Prizrenie obshhestvennoe. *Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona. T. 25. Prajaga–Prosrochka otpuska.* Sankt-Peterburg: Tipografija Akc. Obshh. Brokgauz-Efron, 1898. S. 165–177. (In Russian)

Призрение общественное. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 25. Праяга–Просрочка отпуска.* Санкт-Петербург: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1898. С. 165–177.

Ransel D. L. *Mothers of Misery: Child Abandonment in Russia.* Princeton: Princeton University Press, 2014. 344 p.

Samokhina N. Blahodijna diial'nist' u Chernihovi v kintsi XIX – na pochatku XX stolit' (za materialamy «Chernyhovskyykh hubernskyykh vedomostej»). *Skarbnytsia ukrains'koi kul'tury: zb. nauk. pr.* [Treasury of Ukrainian culture]. 2007. Vyp. 8. S. 216–231. (In Ukrainian)

Самохіна Н. Благодійна діяльність у Чернігові в кінці XIX – на початку XX століть (за матеріалами «Черниговских губернских ведомостей»). *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.* 2007. Вип. 8. С. 216–231.

Sokolovs'ka Yu. V. Dopomoha ditiam u Kharkovi v druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. u mezhakh El'berfel'ds'koi systemy. *Zbirnyk naukovykh prats' «Hileia : naukovyj visnyk»* [Gilea: Scientific Bulletin. Collection of scientific works]. 2012. Vyp. 60. S. 40–43. (In Ukrainian)

Соколовська Ю. В. Допомога дітям у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. у межах Ельберфельдської системи. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник».* 2012. Вип. 60. С. 40–43.

Sokolovs'ka Yu. V. Ol'hyns'kyj prytulok u Kharkovi v kintsi XIX – na pochatku XX stolit'. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filososfs'ki nauky»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences"]. 2011. Vyp. 14. S. 123–128. (In Ukrainian)

Соколовська Ю. В. Ольгинський притулок у Харкові в кінці XIX – на початку XX століть. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки».* 2011. Вип. 14. С. 123–128.

Sokolovs'ka Yu. V., Khaustova O. V. Dopomoha bidnym u Kharkovi v druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernads'koho. Seriiia «Istorychni nauky»* [Scientific notes of the V. I. Vernadsky Taurida National University. Series «Historical Sciences»]. 2019. Vyp. 4. S. 87–92. (In Ukrainian)

Соколовська Ю. В., Хаустова О. В. Допомога бідним у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 4. С. 87–92.

Sotsial'nyj zakhyst. Velyka ukrains'ka entsyklopediia. URL: <https://vue.gov.ua/> Соціальний захист (accessed: 15. 08. 2024). (In Ukrainian)

Соціальний захист. Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Соціальний\\_захист](https://vue.gov.ua/Соціальний_захист) (дата звернення: 15. 08. 2024).

Ustinov I. A. Opisanie g. Khar'kova. Khar'kov: Izdatel'stvo SAGA, 2007. 362 s. (In Russian)

Устинов И. А. Описание г. Харькова. Харьков: Издательство САГА, 2007. 362 с.

## Список скорочень

ВУІМ — Відомство установ імператриці Марії.

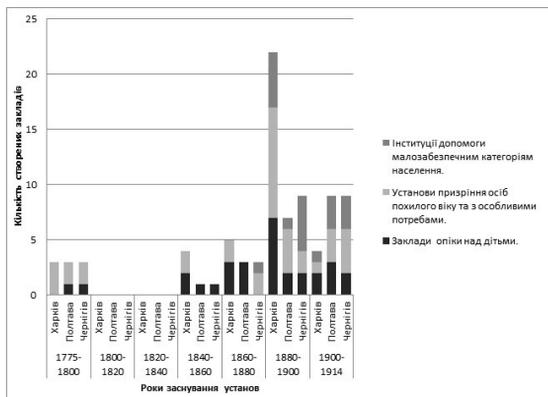


Рис. 1. Динаміка кількості закладів соціального захисту губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Fig. 1. Dynamics of the Number of Social Protection Institutions in Provincial Cities of Left-Bank Ukraine in the late 18th – early 20th centuries

Табл. 1. Кількість закладів соціального захисту в губернських містах Лівобережної України на початку XX ст.<sup>28</sup>

Table 1. Number of social welfare institutions in the gubernial cities of Left-Bank Ukraine in the early 20th century.

	Харків	Полтава	Чернігів
Кількість закладів призиріння осіб похилого віку та з особливими потребами	16	13	8
Кількість інституцій опіки над дітьми	16	8	7
Кількість структур допомоги нужденним містянам	6	4	5
<b>Загальна кількість установ</b>	<b>38</b>	<b>25</b>	<b>20</b>

Табл. 2. Кількість спілок соціального страхування в губернських містах Лівобережної України на початку XX ст.<sup>29</sup>

Table 2. Number of social insurance associations in the gubernial cities of Left-Bank Ukraine in the early 20th century.

	Харків	Полтава	Чернігів
Кількість корпоративних страхових товариств	21	3	6
Кількість спілок допомоги учням та студентам	4	6	5
Кількість жіночих страхових об'єднань	2	1	
Кількість страхових структур релігійного спрямування	1	2	1
Кількість загальноміських страхових організацій			1
<b>Загальна кількість об'єднань</b>	<b>28</b>	<b>12</b>	<b>12</b>

<sup>28</sup> Складено за: Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1911 г.* Чернигов, 1910. С. 1–64; Полтавская губерния. *Благотворительность в России.* Т. 2. С. 1–23; Указатель торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский. С. 56; Харьковская губерния. *Благотворительность в России.* Т. 2. С. 1–26; Черниговская губерния. *Благотворительность в России.* Т. 2. С. 1–18.

<sup>29</sup> Складено за: Указатель торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский. С. 56; Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1911 г.* Чернигов, 1910. С. 1–64; Памятная книга Полтавской губернии на 1912 год. Полтава, 1912. С. 43, 79–86.

**Anastasiia Khovtura**

PhD in History and Archeology

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: a.khovtura@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9768-141X>**ORGANIZATION OF SOCIAL PROTECTION  
IN THE PROVINCIAL CITIES OF LEFT-BANK UKRAINE  
(LATE 18th – EARLY 20th CENTURIES)**

*The paper explores the development of the social welfare system in the provincial cities of Left-bank Ukraine from the late 18th to the early 20th century. The transformation of that system is considered both within the context of institutional changes in the Russian empire and that of modernization in Kharkiv, Poltava, and Chernihiv — the seats of the respective provincial governments. The prominent role of imperial authorities, local governments, and charitable entities in assisting vulnerable groups — orphans, the destitute, the elderly, and the disabled — is highlighted. The ways in which imperial policy shifts encouraged the establishment of welfare institutions — almshouses, shelters, workhouses, etc. — are described. The Office of the institutions of Empress Maria was the pivot of charitable activities fostered by the state and a model for philanthropy throughout the Russian empire. It is shown how urbanization and modernization advanced nongovernmental charities as well. Those charities tended to be multicultural and multid denominational. The contribution of municipal authorities at the turn of the 20th century is examined in detail with their support to existing welfare system and promotion of targeted assistance through parish and city guardianships taken as a focal point. The analysis of the dynamics of welfare in Kharkiv, Poltava, and Chernihiv allows the author to reveal regional differences in its availability and structure. The transition from basic relief efforts to collective social insurance through mutual aid societies, savings-and-loan associations, and pension funds is considered as well. The author concludes that the cooperation between public and nongovernmental entities played a crucial role in adapting the welfare system to the challenges of modernity.*

**Keywords:** charity, urban history, history of Poltava, history of Kharkiv, history of Chernihiv, history of Ukraine, urban infrastructure, social history, social policy, welfare, urban studies.

*Дата першого надходження статті до видання:* 10.09.2025.

*Date of the article's initial submission to the Journal:* 10.09.2025.

*Дата прийняття статті до друку після рецензування:* 20.11.2025.

*Date of acceptance of the article for publication after peer review:* 20.11.2025.

*Дата публікації:* 30.12.2025.

*Date of publication:* 30.12.2025.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-11>  
УДК 94(477.52/.6)''185/191'':323.3-057.21(=162.1)

## **Ірина Шандра**

докторка історичних наук, професорка  
Харківська державна академія культури  
Бурсацький узвіз, 4, 61057, Харків, Україна  
Вища школа економіки у Варшаві  
Ал. Незалежності, 162, 02-554, Варшава, Польща  
Email: [irina\\_shandra@ukr.net](mailto:irina_shandra@ukr.net)  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

### **«ВИЯВИЛИСЯ БІЛЬШИМИ ЄВРОПЕЙЦЯМИ, НІЖ МИ»: ПОЛЬСЬКІ ІНЖЕНЕРИ В ПРОМИСЛОВИХ ЦЕНТРАХ СХОДУ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

*Статистичні дані про економічний розвиток східноукраїнських земель на початку ХХ ст. вражають своїми високими показниками. Хрестоматійними стали визначення цього регіону як «першого за темпами та рівнем виробництва», «технологічно інноваційного», «технічно модернізованого», «високорозвиненого порівняно з іншими промисловими округами». За всіма цими показниками була праця багатьох людей величезної енергії та інтелектуальної сили, у тому числі й інженерів. Інженерна професія поєднує в собі теорію та практику, новаторство та відповідальність. Саме такими бачимо польських інженерів у промисловому розвитку Східної*

**Як цитувати:** Шандра І. «Виявилися більшими європейцями, ніж ми»: польські інженери в промислових центрах Сходу України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 180–200. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-11>

**How to cite:** Shandra I. “They Proved to Be More European Than Us”: Polish Engineers in the Industrial Centers of Eastern Ukraine (Later Half of the 19th–Early 20th Century). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 180–200. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-11> (In Ukrainian)

© Шандра І., 2025



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

України. Казимир Буковський, Йосип Дворжанчик, Йосип Крживицький, Йосип Кржижановський, Владислав Пленкевич, Казимир Хржановський, Ігнатій Ясюкович — усі вони залишили в Україні частку свого професійного таланту та промислового успіху. Їхній внесок в економічний розвиток Донецько-Придніпровського району в другій половині XIX ст. величезний, а підприємства, які вони очолювали, і зараз є провідними у своїх галузях виробництва та становлять економічну основу сучасної України. Залучений у написанні статті комплекс джерел дозволяє висвітлити певний «колективний образ» інженера-поляка, який постає дуже позитивним. Інтелегентні, кваліфіковані, ініціативні, інноваційні, стримані, розсудливі, прекрасні сім'янини, неагресивні та неконфліктні — і все це зі спогадів очевидців про роботу з ними на підприємствах Донбасу та Придніпров'я. В улесливості на адресу поляків важко запідозрити що радянського маршала К. Ворошилова, що інженера-емігранта О. Феніна, але певні польські національні риси в підприємницькій діяльності все ж таки простежуються. Нейтрально-позитивні та високопрофесійні відносини, продемонстровані польськими інженерами, стали важливим складником атмосфери економічного розвитку, яка панувала на очолюваних ними підприємствах та в промислових центрах Сходу України в цілому.

Ключові слова: польський інженер, промисловий розвиток, Донецько-Придніпровський район, пореформений період.

Наприкінці XIX ст. на українських землях активізувалися процеси формування нових промислових центрів. Нові соціально-економічні відносини найбільш інтенсивно розвивалися на Сході українських земель (Донецько-Придніпровський район або тодішньою термінологією — Південний економічний район). Від сучасників Донецько-Придніпровський край отримав назву «нової Каліфорнії», оскільки розвивався зі швидкістю, незвичною для європейського ока<sup>1</sup>. Американський дослідник Джон Маккей із захопленням пише: «Формування сучасної промисловості в Південному економічному районі було найдраматичнішою і найважливішою зміною в промисловості останнього періоду Російської імперії. Це був єдиний новий промисловий район» (Маккей 1992, 215)\*.

<sup>1</sup> Баранов М. Русская Калифорния (очерк Донецкого края). *Современный мир*. 1892. № 6. С. 11.

\* Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

Нові економічні процеси призвели до формування нових верств суспільства: промисловців, підприємців, робітників та інженерів. Становище останніх спочатку було дуже невизначеним, а ставлення суспільства до них — критичним. Поступово технічна інтелігенція фабрик і заводів перетворюється на економічну еліту, набуває, як і промисловість, вагомого значення в економіці країни. Інженерний корпус Донбасу та Придніпров'я формувався вихідцями з різних соціальних верств та народів. Помітний слід у промисловому розвитку Східної України залишили й інженери польського походження.

Становище інженерів польського походження дійсно було своєрідним. Схожість мови та російське підданство не дозволяли називати інженерів-поляків іноземними фахівцями, до яких у джерелах (особливо у спогадах робітників) зустрічаємо гостро критичне ставлення. Водночас, географічна й ментальна подібність до західноєвропейських соціально-економічних і промислових процесів робила польських спеціалістів активними провідниками найновіших виробничих тенденцій, як то робота в управлінських структурах акціонерних компаній та монополістичних об'єднань.

Матеріали громадських об'єднань підприємців того часу (з'їзди промисловців, дорадчі контори заводчиків, різні товариства виробників), дослідження відомих науковців досліджуваного періоду (професори: Іван Озеров, Михайло Туган-Барановський, Іван Янжул), діловодна документація акціонерних компаній та промислових підприємств, інформація з газет та журналів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. («Вестник Европы», «Горно-заводское дело», «Промышленность и торговля», «Przegląd Techniczny», «Современный мир», «Уральское горное обозрение»), спогади учасників описуваних подій (гірничі інженери: Володимир Ауербах, Іван Бардін, Адольф Вольський, Михайло Павлов, Олександр Фенін; робітники: Климент Ворошилов та особа під псевдонімом «Горняк»), а також наукові праці різних історичних епох дають можливість виділити характерні риси колективного образу польських інженерів на землях Східної України.

Увесь цей комплекс джерел потребує критичного осмислення та співставлення, адже залежно від походження (авторства) той самий

процес, явище або конкретна особа могли отримувати в них діаметрально протилежні оціночні судження. У звітах промислових з'їздів статистичні дані часто подавалися дещо завищено в розрахунку на отримання додаткових засобів перевезення (переважно залізничних вагонів), яких катастрофічно не вистачало. Звіти промислових підприємств так само були орієнтовані скоріше на наявні виробничі потужності, ніж на реальний збут продукції. У джерелах особового походження теж бачимо певну поляризацію: спогади інженерів будуть містити позитивний образ своїх колег (проте не завжди), спогади робітників, опубліковані вже в радянські часи, просто не могли не мати певного ідеологічного забарвлення. Урахування всіх цих особливостей наведених у статті цитат та фактів дозволить уникнути однобічного сприйняття польських інженерів у роботі промислових підприємств Сходу України.

### **Промисловий розвиток та професія інженера**

Пореформений період став для східноукраїнських земель періодом стрімкого економічного розвитку. Багаті запаси корисних копалин, сприятливі природно-кліматичні умови, вигідне економіко-географічне положення, родючі землі, значні й дешеві трудові ресурси, протекціоністське законодавство — усе це створило необхідні умови для розвитку високоприбуткового промислового виробництва (кам'яновугільна, металургійна, хімічна галузі, машинобудування тощо). Українські топоніми «дніпровський» та «донецький» швидко стали відомими в усій Європі як регіони концентрованої промисловості та високих дивідендів. Синонімами українського промислового Сходу стали такі формулювання, як «бельгійська провінція» або «територія американських темпів», що красномовно говорило про прискорений розвиток, закордонні інвестиції й технології, а також про співпрацю багатьох народів і культур на ґрунті економічного розвитку.

У промисловому розвитку українських земель другої половини ХІХ ст. брали участь і поляки, які завдяки притаманним їм рисам вдачі — педантичність, виваженість, стриманість та практичність — ставали засновниками успішних економічних проєктів. Казимир

Буковський (інженер-технолог, директор Мар'ївської копальні, член правління Харківського страхового товариства), Йосип Дворжанчик (інженер-технолог, директор Кадіївської, а пізніше — Ірмінської копальні, працював на підприємствах промисловця й фінансиста Олексія Алчевського), Йосип Крживицький (гірничий інженер, багаторічний директор Голубовської копальні, пізніше був управителем Селезнівської та Кадіївської шахт), Йосип Кржижановський (гірничий інженер, директор Кадіївського рудника та Кадіївського доменного заводу, пізніше — директор усіх вугільних копалень Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства), Владислав Пленкевич (керівник залізничної гілки Максимівської копальні), Казимир Хржановський (інженер-технолог, директор паровозобудівного заводу «Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана» у м. Луганськ), Ігнатій Ясюкович (інженер-технолог, директор-розпорядник Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства) — ось далеко не повний перелік інженерів польського походження, які працювали на керівних посадах великих капіталістичних підприємств Східної України. Автор не претендує на вичерпність цього переліку кваліфікованих працівників польського походження на промислових підприємствах українського сходу. Певна статистика за національною чи релігійною ознакою теж знаходиться в робочому стані. Проте можна з певністю виділити загальну тенденцію. Формування цілої плеяди управлінців великих промислових компаній було характерною рисою українських Донбасу та Придніпров'я, оскільки більшість підприємств було засновано в акціонерній формі, а тому директори-розпорядники, керівники заводів і шахт були реальним обличчям економічного успіху та промислового розвитку.

У другій половині XIX – на початку XX ст. інженер як фахівець найвищої технічної кваліфікації був явищем рідкісним. У 1885 р. спеціальну технічну освіту серед керівників підприємств мали лише 3,5 %, у 1890 р. — вже 7 %, у 1895 — 8 % (дані по Європейській частині Російської імперії) (Morozov, Nikolaenko 2007, 128). У Царстві Польському кількість осіб з вищою освітою серед власників та службовців фабрик становила 8–10 %, із середньою — 42 %; для Центральної Росії

ці показники становили лише 1 % та 10 % відповідно (дані проф. І. Янжула на 1888 р.)<sup>2</sup>. У 1890 ті рр. на всю Російську імперію було всього 603 дипломованих гірничих інженери (Morozov, Nikolaenko 2007, 130).

Не кращою була ситуація з кваліфікованими кадрами і на Сході України, відсоток яких не перевищував середніх показників по імперії. Гірничий інженер Олександр Фенін так описував ситуацію в Донбасі: «Басейн представляв у ті віддалені часи скоріше незайманий степ, ніж зосередження промисловості. Послуга інженерів майже нікому не була потрібна і їхня кількість у всьому Басейні обчислювалася *чи не одним десятком*» [курсив наш — І. Ш.]<sup>3</sup>. За такої незначної кількості інженерів участь інженерів-поляків у промисловості Донбасу та Придніпров'я була досить помітною. У загальній масі фактично безграмотного населення шахтарських та заводських селищ інженери одразу потрапляли до еліти суспільства.

Інженери були привілейованою групою службовців; гірничих інженерів прирівнювали до військових чинів. Винагорода праці інженерів була значною, що дозволяло їм бути зарахованими до верхівки суспільства, формувало в масовій свідомості уявлення про престиж професії. Їхні доходи були найвищими серед усіх інших найманих працівників. Наприклад, річна платня Казимира Хржановського як директора Луганського паровозобудівного заводу складала 18 тис. руб., головного інженера на тому ж підприємстві — 7–20 тис. руб., щомісячна платня майстрів досягала 125–200 руб.; середня зарплатня робітників становила залежно від кваліфікації від 30 до 125 руб. на місяць (Luganskie lokomotivu 1996, 273).

Таким чином, навіть у промислово розвиненому Донецько-Придніпровському районі інженери були рідкісним явищем, а тому привертали до себе увагу суспільства. Загальний високий рівень освіченості й ерудиції робив їх «білими воронами» на тлі рутинного

<sup>2</sup> Янжул І. Фабричний рабочий в средней России и Царстве Польском: по личным наблюдениям и исследованиям. *Вестник Европы*. 1888. Т. 1. [кн. 1/2, январь/февраль]. С. 794–795.

<sup>3</sup> Фенін А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага, 1938. С. 120.

заводського та рудничного життя, а характер керівної діяльності та рівень зарплатні забезпечили їм стійке фігурування в людських плітках та пересудах.

### **Громадська думка про промисловість та інженерів**

Друга половина XIX ст. була перехідним періодом від аграрного до індустріального виробництва та одночасно трансформацією світогляду. Як і все нове, промислове виробництво сприймалося громадською думкою вороже. У пресі знаходимо барвисті, але далеко не схвальні визначення промисловості як «чужорідного наросту, який руйнує народний організм, як штучно вирощена квітка, яка потребує тепличного догляду»<sup>4</sup>. На адресу важкої промисловості сипалися звинувачення у відволіканні капіталів та робочих рук від традиційних галузей виробництва.

Упродовж усього XIX ст. підприємництво в Російській імперії сприймалося як негідне заняття, до підприємців ставилися з презирством як дворянство, так і інтелігенція. Як писав Адольф Вольський (поляк за походженням, гірничий інженер, член Ради З'їздів представників промисловості й торгівлі), «слово „промисловець“ стало чомусь синонімом слів „шахрай“, „кровопивець“, „експлуататор“ та інших не менш втішних визначень»<sup>5</sup>. Підприємці неодноразово наголошували, що «у нас на промислові справи нерідко дивляться ще, як на щось досить підозріле і ще недавно марнотратство та елегантність ледарства оцінювалися нашим суспільством набагато вище, ніж заробіток грошей чесною промисловою працею»<sup>6</sup>.

Сприйняття в суспільстві керівного складу підприємств також не відрізнялося лояльністю. Уявлення про «легке життя» гірничих інженерів описав Леонід Воеводін: «Окрім дуже і дуже пристойного окладу, гірничий інженер перебуває на державній службі. Він отримує

---

<sup>4</sup> Литвинов-Фалинский В. П. Наше экономическое положение и задачи будущего. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1908. С. 54.

<sup>5</sup> Вольский А. Производительные силы и экономическо-финансовая политика России. Санкт-Петербург, 1905. С. 2.

<sup>6</sup> Берлин П. Русская буржуазия в старое и новое время. Москва: Книга, 1922. С. 217–218.

чини, ордени. У 50 років він генерал і його подальше існування забезпечено генеральською пенсією... Від нього не вимагається жодних особливих заслуг, він має лише перебувати на службі, тобто взагалі існувати, а все інше додається. Якщо ж гірничий інженер хоч трішки відрізняється від посередності, його майбутнє блискуче. Йому відкрита дорога до найвищих у державі посад<sup>7</sup>. Така досить поширена в пресі точка зору призводила не тільки до негативного сприйняття суспільством кваліфікованих фахівців, а й до дезорієнтації тих, хто збирався стати інженером. «Драматизм цього становища посилюється ще й тим, — писав Володимир Ауербах (спадковий гірничий інженер, представник династії Ауербахів — засновників унікального ртутного виробництва в Донбасі), — що інженер-початківець відразу стикається з важкими умовами служби, про які він навіть не підозрював». Виною тому автор статті прямо називав «вulgарні уявлення про кар'єру інженера як про напівпусте і сповнене всіляких приємностей життя»<sup>8</sup>.

Тільки у 80-х рр. XIX ст. намітилися зміни в ставленні до торгово-промислової діяльності, починає завойовувати своїх прихильників ідея про її значну користь для суспільства. Ліберальні автори зазначали, що інтереси промисловості та сільського господарства настільки тісно пов'язані між собою, що про їхню протилежність не може бути й мови<sup>9</sup>. Професор Іван Озеров на основі комплексних розрахунків доводив, що «залишатися землеробською країною тепер дуже не вигідно»<sup>10</sup>. Відомий український вчений-економіст Михайло Туган-Барановський у доповіді на засіданні Імператорського вільного економічного товариства вказував: «Капіталістичний розвиток є природним та необхідним наслідком соціально-економічного розвитку суспільства»<sup>11</sup>.

<sup>7</sup> Воеводин Л. Е. Урал и его горнозаводская промышленность в пределах Пермской губернии. Пермь: Электротипография «Труд», 1910. С. 113.

<sup>8</sup> Уральское горное обозрение. 1906. № 5. С. 7–8.

<sup>9</sup> Литвинов-Фалинский В. П. Наше экономическое положение..., С. 66.

<sup>10</sup> Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. Москва: Д. С. Горшков, 1905. С. 7.

<sup>11</sup> Туган-Барановский М. И. Некоторые черты из новейшей эволюции капитализма, Доклад, читанный М. И. Туган-Барановским в заседании Императорского Вольного экономического общества. Санкт-Петербург б. г. С. 25.

У самому промисловому середовищі ситуація від початку виглядала зовсім по іншому. Відносини між колегами інженерами були більш ніж доброзичливими. Жодної інформації про національні чи релігійні непорозуміння не знаходимо. Та їх і не могло бути, бо кожен був і «своїм», і «чужим» одночасно, бо кожен був «приїжджим». У Донбасі склалася характерна для промислових округів Європи ситуація, коли самі підприємства ставали засновниками робітничих поселень, які з часом переростали у великі економічні центри.

У спогадах українських промисловців та інженерів слово «поляки» зустрічається в словосполученнях «друзі-поляки», «поляки-інтелігенти», «чарівні люди», «добрі й душевні»<sup>12</sup>. Навіть у спогадах робітників відчувається повага до інженерів, які «викликали до себе симпатію та довіру», «ставилися до робітників просто й доброзичливо»<sup>13</sup>.

Поляки справді відрізнялися своїм більш лояльним ставленням до підлеглих. Можливо давалися в знаки католицька етика та польська шляхетність у поєднанні з відповідальністю. Про Йосипа Крживицького (управителя Голубовської копальні в Донбасі) читаємо: «Добрий і справедливий керівник для службовців і робітників, який не мав за своєю натурою елементів жорстокого по відношенню до інших примусу, з великим природним, дуже практичним, як у більшості поляків, але спокійним, майже лінивим розумом»<sup>14</sup>. У пам'яті простих робітників Крживицький залишився людиною «делікатною, з добрим почуттям гумору»<sup>15</sup>. Усі скарги робітників він зустрічав з веселою добродушністю і вмів перетворити конфлікт на жарт. Упродовж чотирнадцяти років один із найбільших в імперії паровозобудівний завод «Товариства машинобудівних заводів Гартмана» (м. Луганськ) очолював інженер-технолог Казимир Хржановський. У джерелах про нього знаходимо: «мудрий господарник, порядний та об'єктивний керівник, умів ладнати з робітниками» (Shandra 2024, 43).

---

<sup>12</sup> Фенин А. И. Воспоминания инженера..., С. 120, 122, 128.

<sup>13</sup> Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1. Москва: Политическая литература, 1968. С. 64.

<sup>14</sup> Фенин А. И. Воспоминания инженера..., С. 121.

<sup>15</sup> Там само.

У спогадах Климента Ворошилова (у майбутньому відомого радянського діяча) все-таки простежується певна «класова ворожість»: «інженери та адміністратори були особливо чванливі і зарозумілі», а пан Сгожельських «суворо вимагав точного дотримання своїх вказівок і сильно лаявся російською і польською, якщо щось робилося не так» (про порядки на заводі Донецько-Юр'ївського металургійного товариства, зараз Алчевський металургійний комбінат, м. Алчевськ, Луганська область, Україна)<sup>16</sup>.

У спогадах сучасників відчувається повага до польських інженерів та висока оцінка їхньої роботи. «Тип суто промислового європейського діяча» — такі слова на адресу інженерів польського походження можна вважати найкращим компліментом їхнім професійним якостям<sup>17</sup>. У спогадах гірничого інженера Олександра Феніна зустрічаємо таке визначення: «вони [поляки] були хорошими техніками, стали прикладами для наслідування як організатори та адміністратори промислових підприємств»<sup>18</sup>. В інших обставинах знаходимо подібний опис польського інженера: «Прекрасні комерсанти та адміністратори, які займали в Донецькому басейні дуже високі посади, були директорами-розпорядниками великих вугільних підприємств»<sup>19</sup>. Про керівника залізничної гілки Максимівської копальні Владислава Пленкевича читаємо: «Кропіткий і дуже старанний працівник», настільки відданий справі, що «кожну розмову він незмінно зводив до паровозів, які в його словах набували характер істот, що мали різноманітні, ніби живі властивості»<sup>20</sup>.

Більшість учасників тодішнього промислового життя підкреслювали, що поляки були прекрасними сім'янинами, зазвичай мали великі родини та вродливих дружин (наприклад, «Буковський чудово танцює і тільки зі своєю дружиною, такою самою, як він, маленькою і товстень-

<sup>16</sup> Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни..., С. 57, 63–64, 65.

<sup>17</sup> Фенин А. И. Воспоминания инженера..., С. 124.

<sup>18</sup> Там само. С. 120.

<sup>19</sup> Там само. С. 124.

<sup>20</sup> Там само. С. 114.

кою, — напрочуд закохана пара»; «Олена Германівна була завжди ніжно закохана у свого Казимира»; «дружина Пленкевича була дуже гарною жінкою, яка зводила з розуму місцеву молодь»<sup>21</sup>). Про відданість польських інженерів своїм родинам навіть склалися численні жартівливі розповіді.

Також у спогадах про польських інженерів відображено широту їхнього кругозору в поєднанні з м'якістю характеру. Так, про Йосипа Крживицького зустрічаємо такі слова: «Людина поетичної душі, чудовий музикант», у якого «до повної гармонії злилися риси вдачі широкого, дуже витонченого та м'якого пана з прекрасним технічним та комерційним розумінням справи»<sup>22</sup>. Ігнатій Ясюкович як директор найбільшого в імперії підприємства був людиною рішучою та діяльною і водночас витонченою та елегантною; його проєкт Дніпровського металургійного заводу був прикладом промислового успіху, а сам він став володарем бельгійської Зірки короля Леопольда II (травень 1913 р.)<sup>23</sup>. Його соціальні ініціативи викликали великий резонанс у суспільстві; у пресі про нього писали як про «засновника гуманних основ у важкому трудовому житті»<sup>24</sup>. Більшість сучасників зазначали, що Ігнатій Ясюкович діяв не як прагматик-промисловець, для якого питання прибутку стояли на першому місці, а й як глибоко віруюча людина, реалізуючи християнські поняття про честь та мораль<sup>25, 26</sup>.

Роль інженерів у реальному виробництві суттєво дисонувала зі сприйняттям їх у суспільстві. Їхня висока професійна кваліфікація й титанічна праця, а також глибока переконаність у значущості перетворень, які вони здійснювали, поступово призводять до значних змін і в суспільній думці, і в господарському розвитку східноукраїнських земель.

<sup>21</sup> Фенин А. И. Воспоминания инженера..., С. 114, 123.

<sup>22</sup> Там само. С. 120, 121.

<sup>23</sup> Чествование И. И. Ясюковича на Каменском заводе. *Промышленность и торговля*. 1913. № 19. С. 325–326. С. 326.

<sup>24</sup> Там само. С. 325.

<sup>25</sup> Źródła powodzenia [Podpis: Z. S.]. *Przegląd Techniczny*. 1913. nr 49 (4 grud.). S. 643.

### **Польські інженери на чолі промислових підприємств**

Яскравим прикладом промислового розвитку пореформеного періоду стали землі Сходу України. Природні багатства Донбасу займали площу 25 тис. кв. верст, що в півтора рази перевищувало за площею запаси кам'яного вугілля у Великій Британії та у вісім разів у Франції (Ryndzjunskij 1978, 210). Корисні копалини регіону, дешева робоча сила, сучасні технології та іноземні капітали сформували промисловий округ, який за продуктивністю не поступався тодішнім відомим промисловим центрам Західної Європи.

Важка промисловість Донбасу та Придніпров'я випереджала за темпами та обсягами виробництва решту промислових районів імперії. Формування практично з нуля потужного промислового району — факт, що сам собою був великим успіхом. На 1900 р. частка Донецько-Придніпровського району становила 69,5 % видобутку кам'яного вугілля, 57,2 % залізної руди, 51,8 % виплавки чавуну, 44 % заліза й сталі в імперії (Koval'chuk 2010, 83). Але його унікальність на цьому не закінчувалася. Формуючись за активної участі іноземних інвестицій, цей регіон був «прикладом промислової галузі високого європейського зразка, який розвивався на тлі примітивного російського народного господарства» (Zhylienкова 2012, 114).

Польські інженери виступали активними учасниками всіх цих процесів, були директорами-розпорядниками найбільших акціонерних компаній (Ігнатій Ясюкович), директорами шахт (Йосип Крживицький, Казимир Буковський), адміністраторами металургійних та машинобудівних заводів (Йосиф Кржижановський, Казимир Хржановський), управителями залізничних ліній (Владислав Пленкевич). Польські інженери з легкістю сприйняли нові форми капіталістичної економіки, наприклад монополістичні об'єднання (синдикати «Продвугілля», «Продамет»), з азартом і великою енергією брали участь у їхній роботі. Українські підприємці, не без заздрості писали з цього приводу, що «поляки виявилися в цьому відношенні більшими європейцями, ніж ми: вони в більшості зайняли в «Продвугіллі» чільне становище, вони легко увійшли до цієї нової комерційної форми промисловості»<sup>26</sup>.

---

<sup>26</sup> Фенин А. И. Воспоминания инженера..., С. 124.

Таку активність інженерів-поляків можна пояснити географічною та ментальною близькістю до західноєвропейських процесів. Часто вони знали кілька європейських мов, свідомо проходили тривалі стажування на підприємствах Німеччини, Франції чи Великої Британії, прослуховували теоретичні курси в університетах Лейпцига чи Фрайбурга.

Безумовно, велике промислове підприємство — це надскладний технічний, фінансовий і навіть творчий процес, успіх якого залежав від багатьох факторів та кон'юктур. А якщо це ще й акціонерне товариство, то можна говорити про «економічний оркестр», у якому дії кожного (від інвестора до робітника) створювали симфонію промислового розвитку. У цьому багатогранному господарському процесі роль інженерів полягала у визначенні стратегії підприємства, управлінні всіма процесами виробництва, раціональному використанні сировини й трудових ресурсів та багато іншого, що дає підставу називати її визначальною.

Так, Йосипу Кржижановському за десять років управління рудниками Дніпровського металургійного товариства (1906–1916 рр.) вдалося підвищити їхню продуктивність із 30 млн пуд. вугілля до 70 млн пуд., а виробництво коксу, перевищивши всі рекорди, збільшити у дванадцять разів (з 3,3 млн пуд. у 1905 р. до 36 млн пуд. у 1915 р.). У результаті його вмілого адміністрування Кадіївська копальня посіла перше місце в імперії за виробництвом коксу. Саме на цьому руднику вперше в імперії було побудовано нові коксові печі Коперса, що свідчило про активне використання у виробництві новітніх технологій<sup>27</sup>.

Унікальне у своєму роді підприємство — паровозобудівний завод «Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана» (зараз Луганський тепловозобудівний завод, м. Луганськ, Україна) — упродовж 14 років очолював ще один польський інженер Казимир Хржановський (1904–1918 рр.). У 1906 р. цей завод випередив за кількістю виробленої продукції два інших паровозобудівних заводи імперії (Брянський і Путилівський); цього ж року в Луганську було випущено ювілейний тисячний паровоз. Це було одне з небагатьох підприємств, продуктивність

---

<sup>27</sup> Фенин А. И. Воспоминания инженера..., С. 126.

якого в роки Першої світової війни перевищувала довоєнні показники. Товарні паровози серії «Е», розроблені в 1912 р. інженерами Луганського заводу, вважалися найнадійнішими паровозами цього типу у світі (Luganskie lokomotivy 1996, 273, 274).

Феноменально успішним керівником промислового підприємства не тільки українських земель, але, без перебільшення, усієї Європи був Ігнатій Ясюкович. Упродовж 25 років він очолював Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство. Уже в перший рік роботи Дніпровському заводу (зараз Дніпровський металургійний комбінат, м. Кам'янське, Дніпропетровська область, Україна) було присуджено Велику золоту медаль на Всесвітній промисловій виставці в Парижі (1889 р.). На третій рік роботи завод отримав 10 % чистого прибутку, у 1893 р. — 20 %, у 1897 р. дивіденди на акції були виплачені в розмірі астрономічних 40 % (!) (Shandra 2022, 201). Саме на Дніпровському заводі були одні з найпотужніших у Європі доменні печі. Напередодні Першої світової війни підприємство було найбільшим металургійним заводом Російської імперії: випускало 13–14 % загальноімперського виробництва чавуну, сталі й прокату (Shandra 2022, 202). Як пише український історик Володимир Куліков, «запорукою успіху підприємства стали найсучасніші західноєвропейські технології, а також ефективне адміністрування Дніпровського заводу на чолі з директором Ігнатієм Ясюковичем» (Kulikov 2019, 83). Прибуткове підприємство не залишилося непоміченим і радянськими істориками, для яких воно асоціювалося з «хижацьким підприємництвом іноземних капіталів» та засиллям інженерів «виключно поляків»<sup>28</sup>.

Численну оцінку в літературі отримав і сам Ясюкович. Як про «першого канцлера металургії» писав про нього варшавський тижневик «Przegląd Techniczny» (за 1913 р.)<sup>29</sup>, «українським Генрі Фордом» називають його українські краєзнавці (Slonevs'kuj). У спогадах радянського академіка, вченого-металурга Михайла Павлова І. Ясюкович — «найкращий директор на Півдні Росії», а за непогрішність рішень радянський вчений

<sup>28</sup> Бардин И. П. Жизнь инженера. Новосибирск: Новосибирск, 1939. С. 7.

<sup>29</sup> Ignacy Jasiukowicz (do powodu XXV-lecia pracy w Towarzystwie Dnieprowskiem). *Przegląd Techniczny*. 1913. nr 49 (4 grud.). S. 642.

іронічно називає його «найсвятішим правлячим синодом» і навіть «далай-ламою»<sup>30</sup>. Конкуренти теж визнавали, що за 25 років керівництва заводом Ясюковичу вдалося «підняти це велике підприємство на достойну подиву і всім відому височінь»<sup>31</sup>.

Безперечно, роль польських інженерів у промисловому розвитку Донецько-Придніпровського району важко відокремити від внеску інженерів інших національностей, як і інших учасників промислового розвитку. Новий та дуже прогресивний економічний регіон Сходу України, як магніт, притягував людей неординарних, талановитих, готових до ризику та інновацій. Польські інженери знайшли тут можливість самореалізації та впровадження своїх найсмівливіших проєктів.

### **Соціально орієнтовані ініціативи польських інженерів**

Вражаюча прибутковість підприємств у Донецько-Придніпровському районі давала значні можливості, але і накладала величезну відповідальність керівного складу перед своїми робітниками та службовцями. Підприємства, розглянуті у статті, без перебільшення були гігантами у своїх галузях, а деякі навіть стали містоутворювальними. Так, довкола Дніпровського металургійного заводу згодом сформується великий промисловий центр — зараз м. Кам'янське Дніпропетровської області із населенням близько 230 тис. чол. Завод Донецько-Юр'ївського металургійного товариства стане засновником міста, яке буде названо на честь засновника заводу Олексія Алчевського — м. Алчевськ, Луганської області (населення — близько 100 тис. чол.). Тому соціальні заходи становили такий самий важливий і значний комплекс дій, як і складання бюджету заводу, його фінансової стратегії, підписання договорів на постачання чи синдикатські торгові домовленості.

Успіх підприємства багато в чому залежав від наповненості «соціального пакета» робітника чи службовця. І незважаючи на те що в XIX ст. ніхто не оперував таким поняттям, розуміння прямої залежності

---

<sup>30</sup> Павлов М. А. Воспоминания металлурга. Москва: Металлургиздат, 1953. С. 249–250.

<sup>31</sup> Юбилей Игнатия Игнатьевича Ясюковича. *Промышленность и торговля*. 1913. № 17. С. 172.

між добробутом робітника (його матеріального забезпечення, доступу до медичної допомоги, освіти, загального культурного рівня) та його професійною ефективністю спонукало до заснування у фабричних та заводських селищах різних соціально-культурних та освітніх закладів. Як керівники великих підприємств, польські інженери часто виступали ініціаторами соціально значущих проєктів. Школи для дітей робітників, релігійні установи, заводські лікарні та їдальні, кам'яні будинки для сімейних та кваліфікованих робітників — ось стандартний перелік соціальних закладів на підприємствах, які вони очолювали або обіймали керівні посади (Донецько-Юр'ївське металургійне товариство, акціонерне товариство «Любимов, Сольве та Ко», Кадіївський рудник, Олексіївське гірничопромислове товариство, Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана, Рутченківське товариство та ін.).

На деяких підприємствах діяли товариства споживачів, заводські клуби для спілкування службовців, народні аудиторії для підвищення рівня грамотності робітників і навіть гімнастичні клуби та товариства любителів полювання. Дніпровське металургійне товариство на чолі з директором-розпорядником Ігнатієм Ясюковичем мало найкращий у всій імперії яхт-клуб товариства гребного плавання, розташований у найширшій течії р. Дніпро, а також заводський оркестр камерних і духових інструментів та бібліотеку на 7 тис. томів книг та журналів<sup>32</sup>. Донецько-Юр'ївський металургійний завод (інженер-технолог та адміністратор Йосип Дворжанчик) мав свою футбольну команду, невеликий кінематограф, кегельбан і бібліотеку; у заводському селищі в 1905–1918 рр. працював цирк (Jamkovoј 1996, 140). На Луганському паровозобудівному заводі Гартмана (директор Казимир Хржановський) у 1906 р. було створено професійне товариство робітників, діяли школа, лікарня, бібліотека та народна читальня. Бібліотека «заводу Гартмана» була однією з найбільших в імперії бібліотек для робітників.

Не підлягає сумніву, що більшість соціальних ініціатив запроваджувалося у зв'язку з виробничою необхідністю. Не останню роль відіграло також усвідомлення моральної відповідальності перед суспільством.

---

<sup>32</sup> Ігнатий Ігнатєвич Ясюкович. *Горно-заводское дело*. 1913. № 24. С. 7377.

Соціально-культурні заходи якнайкраще допомагали створити атмосферу партнерства всіх учасників виробничого процесу, яка на промислових підприємствах, пов'язаних з фізично важкою, виснажливою, травматичною і небезпечною працею, була просто необхідною. Мережа відкритих медичних та культурно-освітніх закладів була значним внеском у справу поліпшення рівня життя людей та, опосередковано, підвищення їхньої працездатності та загального промислового розвитку Сходу України.

Події 1918 р. стали певним вододілом у присутності інженерів-поляків на Сході України. Антипідприємницькі дії більшовицької влади, з одного боку, та відновлення польської державності, з іншого, вирішили їхню майбутню долю на користь Польщі. Йосип Кржижановський, обіймаючи на той час високу посаду на Путилівському заводі, у 1918 р. був заарештований за наказом голови Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів Григорія Зінов'єва і провів у більшовицьких в'язницях Петрограда та Москви більше двох років<sup>33</sup>. У 1921 р. його обміняли на російського комуніста, який потрапив до польського полону. Йосип Дворжанчик став директором величезного гірничого підприємства «Гіше» в Сілезії, Казимир Буковський отримав урядову посаду керівника всіма соляними копальнями Польщі, Йосип Крживицький продовжив займатися промисловими справами в Кракові<sup>34</sup>. За ініціативою Йосипа Кржижановського для створення оборонної промисловості в Польщі було засновано «Центральне управління військових заводів», а сам він став його директором; у 1927–1929 рр. він був головою правління заводів синтетичних тканин у Ходакові та Лодзі<sup>35</sup>. Безцінний досвід та навички, набуті польськими інженерами на Сході України, було використано для розвитку польської економіки.

\*\*\*

Характер та обсяги виробництва на Сході України сприяли поширенню тут акціонерної форми підприємств, керівні посади в яких обійняв

<sup>33</sup> Фенин А. И. Воспоминания инженера..., С. 127.

<sup>34</sup> Там само. С. 97, 123, 125.

<sup>35</sup> Там само. С. 128.

новий соціальний елемент — технічна інтелігенція. Очільників великих промислових підприємств вирізняли високий культурний рівень, наявність вищої професійної освіти, стажування на кращих підприємствах Західної Європи; вони принесли новий погляд на методи та форми економічного розвитку регіону. Їхнє різне національне та соціальне походження свідчило про формування у важкій промисловості Сходу України системи технократії, коли в підборі кадрів перевага надавалася професійним якостям, а не соціальному становищу. Ця особливість була співзвучна світовим тенденціям кінця XIX ст. у розподілі функцій професійного керівника та власника підприємства. Національно, релігійно та станом різномірною економічною елітою східноукраїнських земель сформувалася на основі об'єктивних соціально-економічних процесів. У цьому соціальному калейдоскопі польські інженери залишили по собі напрочуд позитивні спогади в тих, з ким їм довелося працювати. Питання «національних рис» у підприємництві в науковій літературі залишається питанням дискусійним, як і національне забарвлення іноземних капіталів, хоч і спонукає до роздумів та подальших наукових досліджень.

#### Список літератури / References

Jankovoj A. A., Kuksina E. A., Pletencov G. A. Put' dlinnoj v 100 let. Oчерki istorii Alchevskogo metallurgicheskogo kombinata. Lugansk: «Svitlytsia», 1996. 264 s. (In Russian)

Ямковой А. А., Куксина Е. А., Плетенцов Г. А. Путь длинной в 100 лет. Очерки истории Алчевского металлургического комбината. Луганск: «Світлиця», 1996. 264 с.

Koval'chuk R. Investytsii u vazhku promyslovist' Donets'ko-Prydniprov'skoho rajonu do 1914 r.: innovatsijnyj rozvytok v umovakh derzhavnoho protektsionizmu. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2010. № 6. S. 73–89. (In Ukrainian)

Ковальчик Р. Інвестиції у важку промисловість Донецько-Придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму. *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 73–89.

Kulikov V. Pidpryemstva j suspil'stvo v zavod's'kykh i shakhtars'kykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr. Kharkiv: Vyd-vo KhNU imeni V. N. Karazina, 2019. 400 s. (In Ukrainian)

Куліков В. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків: Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 400 с.

Luganskіe lokomotivy: ljudi, gody, fakty. Hronika 100 letnej zhizni luganskіh lokomotivostroitelej. Lugansk: PK «Spektr», 1996. 403 s. (In Russian)

Луганские локомотивы: люди, годы, факты. Хроника 100 летней жизни луганских локомотивостроителей. Луганск: ПК «Спектр», 1996. 403 с.

Makkej Dzh. Razvıtıe jekonomıki i regional'noe predprinimatel'stvo v poslednij period Rossijskoj imperii. *Reformy ili revoljucija? Rossija 1861–1917: materialy mezhdunar. kollokviuma istorikov*. Sankt-Peterburg: Nauka. S.-Peterb. otd-nie, 1992. S. 210–223. (In Russian)

Маккей Дж. Развитие экономики и региональное предпринимательство в последний период Российской империи. *Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы междунар. коллоквиума историков*. Санкт-Петербург: Наука. С.-Петербург. отд-ние, 1992. С. 210–223.

Morozov V. V., Nikolaenko V. I. Istorija inženernoj dejatel'nosti. Har'kov: NTU «HPI», 2007. 336 s. (In Russian)

Морозов В. В., Николаенко В. И. История инженерной деятельности. Харьков: НТУ «ХПИ», 2007. 336 с.

Ryndzjuns'kij P. G. Utverzhdenie kapitalizma v Rossii. 1850–1880 gg. Moskva: Nauka, 1978. 295 s. (In Russian)

Рындзюнский П. Г. Утверждение капитализма в России. 1850–1880 гг. Москва: Наука, 1978. 295 с.

Shandra I. Ihnatij Yasiukovych — kul'tura pol's'koho pidpryemnytstva na ukrains'kykh zemliakh. *Studia Polityczne* [Political Studies]. 2022. Tom 50. № 4. S. 195–210. <https://doi.org/10.35757/STP.2022.50.4.12>. (In Ukrainian)

Шандра І. Ігнатій Ясюкович — культура польського підприємництва на українських землях. *Studia Polityczne*. 2022. Tom 50. № 4. S. 195–210. <https://doi.org/10.35757/STP.2022.50.4.12>.

Shandra I. «Typ czysto przemysłowej postaci europejskiej»: Polscy inżynierowie we wspomnieniach przedsiębiorców wschodniej Ukrainy. *Mówią wieki: magazyn historyczny*. 2024. № 5/2024 (772). S. 41–45.

Slonevs'kyj O. Ihnatij Yasiukovych: ukrains'kyj Henri Ford. MistaUA. URL: [https://mista.ua/Постаті/Керівники\\_директора/Ігнатій\\_Ігнатович\\_Ясюкович/485/ІГНАТІЙ\\_ЯСЮКОВИЧ\\_УКРАЇНСЬКИЙ\\_ГЕНРІ/44/?setcity=1170](https://mista.ua/Постаті/Керівники_директора/Ігнатій_Ігнатович_Ясюкович/485/ІГНАТІЙ_ЯСЮКОВИЧ_УКРАЇНСЬКИЙ_ГЕНРІ/44/?setcity=1170) (data zvernennia 10.12.2024) (In Ukrainian)

Слоневський О. Ігнатій Ясюкович: український Генрі Форд. MistaUA. URL: [https://mista.ua/Постаті/Керівники,\\_директора/Ігнатій\\_Ігнатович\\_Ясюкович/485/ІГНАТІЙ\\_ЯСЮКОВИЧ\\_УКРАЇНСЬКИЙ\\_ГЕНРІ/44/?setcity=1170](https://mista.ua/Постаті/Керівники,_директора/Ігнатій_Ігнатович_Ясюкович/485/ІГНАТІЙ_ЯСЮКОВИЧ_УКРАЇНСЬКИЙ_ГЕНРІ/44/?setcity=1170) (дата звернення 10.12.2024).

Zhylienкова І. М. Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* [Problems of the History of Ukraine of XIX – Beginning XX cc.]. 2012. Вип. XX. С. 112–141. (In Ukrainian)

Жиленкова І. М. Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип. XX. С. 112–141.

## **Iryna Shandra**

Doctor of Historical Sciences, Professor

Kharkiv State Academy of Culture

Bursatskyi uzviz, 4, 61057, Kharkiv, Ukraine

Warsaw School of Economics

Al. Niepodległości, 162, 02-554, Warsaw, Poland

Email: [irina\\_shandra@ukr.net](mailto:irina_shandra@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

### **“THEY PROVED TO BE MORE EUROPEAN THAN US”: POLISH ENGINEERS IN THE INDUSTRIAL CENTERS OF EASTERN UKRAINE (LATER HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY)**

*The data show that the economic development of Eastern Ukraine's in the early 20th century was truly impressive. The region has been described on numerous occasions in such terms as «the highest pace of production and the best quality», «technological innovations», «technical modernization» and «highly developed in comparison with other industrial areas». That success was achieved by the hard work of many highly energetic and competent people, engineers featuring prominently among them. Engineering combines theory and practice, creativity and responsibility. This was the very essence of the Polish engineers in Eastern Ukraine of the period in question. Kazimierz Bukowski, Józef Dworzańczyk, Józef Krzywicki, Józef Krzyżanowski, Władysław Pleniewicz, Kazimierz Chrzanowski, Ignacy Jasiukowicz — all of them left their mark on that land. Their contribution to the economic development of the Dnieper–Donets basin in the later half of the 19th century was undoubtedly quite significant, with the factories and mines they*

*directed leading their respective industries and forming the economic foundation of Ukraine to this day. The sources allow us to imagine a general picture of the Polish engineer, quite an impressive one at that. Educated, decent, prudent, amicable, competent, proactive, innovative, caring for their families — as attested by those who worked with and under them in the region. Neither Soviet Marshal K. Voroshilov nor émigré engineer A. Fenin would compliment Poles unless they meant it. While certain typical Polish traits can be discerned in their entrepreneurial activities, the neutral / positive and highly professional stance of those engineers nurtured an economic boom environment at the factories they directed and in the industrial centers of Eastern Ukraine overall.*

**Keywords: Polish engineer, industrial development, Donetsk-Dnieper region, post-reform period.**

*Дата першого надходження статті до видання: 13.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 13.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 16.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-12>  
УДК 94(477.411)“1914/1918”

### **Валентина Шандра**

докторка історичних наук, професорка,  
старша наукова співробітниця  
Інститут історії України НАН України  
Вул. М. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна  
Email: valshandra@gmail.com  
ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

## **МІСТО У ВІЙНІ: КИЇВ І КИЯНИ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ**

*У статті йдеться про життя Києва під час Першої світової війни. Звертається увага на тиловий статус міста, перетворення його на військово-адміністративний центр Південно-Західного краю Російської імперії. А також на збільшення чисельності населення, соціальні зміни у зв'язку з появою військових, біженців, дезертирів, полонених, солдаток. Через активізацію бойових дій на фронті Київ стає осередком надання медичної допомоги пораненим і хворим воякам. Названо чинники, що вплинули на евакуацію Києва в 1915 р., зокрема на переміщення в глиб імперії вищих і середніх навчальних закладів. Зауважено вплив війни на промисловість, через що провідні заводи мусили переорієнтуватися на виконання державних замовлень військового призначення, решта — закритися. Війна відбилася на розвитку міста, зруйнувала його усталену інфраструктуру, виробництво, а також негативно вплинула на якість життя більшості киян. Водночас вона мобілізувала і випробувала їх на здатність виживати в умовах війни, допомагати вразливим спільнотам*

**Як цитувати:** Шандра В. Місто у війні: Київ і кияни у Першій світовій. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 201–221. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-12>

**How to cite:** Shandra V. City at War: Kyiv and Kyivans in World War I. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 201–221. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-12> (In Ukrainian)

© Шандра В., 2025



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*та захищати власне життя. Громадськість не обмежувалася допомогою держави, а вдавалася до самоорганізації для підтримки своїх співвітчизників, спираючись на традиції етнічної спільноти, коли київські поляки допомагали евакуйованим із Царства Польського. Так само чинила і київська єврейська громада, і українська інтелігенція, всіляко полегшуючи перебування галичан у місті. За роки війни сформувався новий тип міського жителя з соціальною стратегією виживання, психологією недовіри до Російської імперії з її здатністю до формування образу ворога. Через зниження рівня життя внаслідок затяжного характеру війни серед певної частини киян склалася тенденція до знецінення ще донедавна норм культури та моралі. Війна стимулювала українців, зокрема і киян, до адекватного сприйняття нових політичних умов, підштовхнувши їх до деколонізації та боротьби за власну ідентичність та державність.*

**Ключові слова:** Перша світова війна, Київ, кияни, тилове місто, благодійність.

Вивчення Першої світової війни актуалізувалося через її схожість з масштабною агресією Росії проти України. І тій, і цій війні притаманні позиційність, загальна мобілізація, значні людські втрати. Важливість теми полягає в прагненні істориків відобразити людський фактор війни. На сучасному витку досліджень традиційну військову історію змінюють сюжети про вразливі соціальні групи, котрі з'явилися внаслідок війни, як от: полонені, дезертири, біженці, солдатки, діти. Звертається увага на регіони, якими прокотилася війна, зокрема й на міста, людність яких по-різному її переживала (Goroda imperii 2017). Київ не став винятком, хоча його на перших порах не захопив противник, у ньому не відбувалося кровопролитних боїв, не перебував він і під тривалою окупацією (окрім періоду з березня по листопад 1918 р., коли в місті перебували німецькі війська). Попри це життя в ньому змінилося. Метою статті є з'ясування основних трансформацій у соціальному житті Києва в роки Першої світової війни. Щоб їх зрозуміти, застосовано наукові підходи соціальної історії та історичної антропології, історії «знизу», а також так званої «нової воєнної історії», які дозволяють збагнути природу людських вчинків під час військових загроз.

Події в Києві під час війни з'ясовували Віра Купченко і Жанна Серга, які зауважили збільшення військової влади в порівнянні з цивільною (Kupchenko, Serga 2014). Автори монографії про Першу світову війну

прийшли до висновку, що вона змушувала людей зважати на нові реалії (Velyka vjina 2013). Тимофій Герасимов простежив, як війна вплинула на повсякдення, у тому числі й Києва (Herasymov 2017). Олені Бетлій вдалося змалювати солдаток, на плечі яких лягло утримання родин (Betlij 2018), та біженців, котрі заповнили місто й околиці (Betlij 2016; 2017; 2019). Колектив нарисів створив образ людини на війні, з'ясував як та позначилася на соціумі, зокрема і киян (Liudyna na vijnji 2023). Долю київських дітей у війну дослідив Матіас Нойман (Nejman 2021). Мета цієї статті полягає у відтворенні змін, що їх накинута війна та змусила киян облаштовувати своє життя на новому відтинку історії.

### **Київ як військово-адміністративний центр**

Відразу після початку війни ліквідовувалося Київське генерал-губернаторство<sup>1</sup>, що свідчило про відмову імперії рахуватися з соціально-етнічною специфікою Південно-Західного краю. Запроваджувалося воєнне становище, яке узалежнювало цивільну владу від військової. Керівництво Київського військового округу активізувало контроль за мережею військових інституцій: артилерійським, інтендантським, воєнно-санітарним, воєнно-ветеринарним управліннями, військово-окружним судом та за речовим і артилерійським складами<sup>2</sup>. Олексій Брусилів розташував у місті штаб головнокомандуючого Південно-Західної армії<sup>3</sup>. У Києві розмістилося тимчасове військово-генерал-губернаторство Галичини. Сюди 1917 р. евакуювалися підпорядковані Обласному комісаріату Галичини та Буковини установи (Liubchenko 2013, 291). У Києві розгорнув діяльність об'єднаний комітет із постачання армії, що його очолив голова Київської повітової земської управи, член Державної думи Всеволод Демченко. Йдеться також і про низку військових навчальних закладів, у тому числі піхотних шкіл,

<sup>1</sup> Положение Совета министров 30.09.1914 г. об упразднении Киевского генерал-губернаторства. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени. Сост. С. М. Левин. Петроград: Изд. юрид. книж. магазина, 1915. С. 242.

<sup>2</sup> Весь Киев: адресная книга на 1915 год. Сост. С.М. Богуславский, Киев: Тип. 1-й Киевской артели печатного дела, 1915. С. 424–426.

<sup>3</sup> Мировые войны XX века. В 4-х кн. Кн.2: Первая мировая война. Док и мат. Отв. ред. В. К. Шацилло. Москва: Наука, 2002. С. 162, 334–335.

прапорщиків та пілотів-спостерігачів. Місто наповнювалося військовими, бо сюди масово спрямовувалися солдати і офіцери для оглядів<sup>4</sup>. Казарми розміщалися на Печерську, Лук'янівці, Шулявці. На Печерську дислокувалися донські козаки, у Святошино — частини 11-ої російської армії. У місті розмістився центральний аптечний склад для постачання ліків на фронт.

### **Муніципальна влада: стратегії і практики**

Міська дума Києва почала розв'язувати масу комунальних повсякденних проблем. Після мобілізації організовувалась допомога сім'ям фронтовиків, загиблих на війні, біженцям. Значної уваги вимагала охорона громадського порядку. Потребував обліку муніципальний житловий фонд, адже дума розквартирувала військові частини по усьому місту. Впорядковувалась міська служба охорони здоров'я аби приймати масу поранених. Місто ставало потужним медичним центром. Уже в перший рік війни до 1 листопада Київ прийняв біля 70 тис. поранених (Herasymov 2017, 159). Лазарети розміщувалися і в центрі, і на околицях. Заможні кияни віддавали під госпіталі власні будинки, як от Михайло Терещенко. Серед поранених були і українці австрійської армії, яких помістили до військового шпиталю «Контакт»<sup>5</sup>. Київська Маріїнська община організувала курси для підготовки сестер милосердя, які служили в закладах Товариства Червоного Хреста. Університет св. Володимира передав власні медичні клініки і лабораторію та будівлю патологоанатомічного інституту на потреби поранених (Istoriia Kyivs'koho universytetu 2019, 312–313). Міська лікарня прийняла основний удар на себе, потерпаючи від перевантаження пацієнтами. Лікарняні ліжка розміщалися також у Кирилівській лікарні, фельдшерській школі, Дворянському домі, Другій гімназії, єврейському училищі, у будівлі товариства боротьби з злочисними пухлинами (Klischyns'kuj 2010, 151). Навіть у приміщенні політехнічного інституту влаштовано лазарет для солдат.

<sup>4</sup> Журнали Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства (Особое совещание по обороне государства. 1915–1918 гг.). В 3 т. Москва: РОССПЭН, 2013. Т. 2. С. 576.

<sup>5</sup> Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен: Українське вид-во, 1969. С. 28.

Санітарній безпеці міста загрожували біженці, чий шлях на Київ був тривалим і незахищеним від епідемій. Аби не допустити безпритульності дітей фронтовиків на базі шкіл засновувалися садки. Щоб солдати заробляли на життя, управа заснувала швейні майстерні. Перегляду і уточнення потребував бюджет міста, цін на продукти, які їх постачання. Через інфляцію останні ставали дошкульними, адже раніше їхню кількість та ціну регулював ринок. Ці викликані війною питання дума вирішувала щодня. Управа балансувала між встановленням цін, запровадженням такси, боротьбою із спекулянтами, контролюючи забезпечення киян продуктами та запровадженням карткової системи. Спекулянти не зважали на заборони, своєю винахідливістю випереджали владу, яка все ж боролася за вчасне постачання хліба без уведення карток. Тоді як їх було запроваджено на цукор, борошно та гас. Реагуючи на потреби людей у їжі, освітленні, утепленні, водопостачанні, дума укладала розпорядження, засновувала нові структурні підрозділи, які б займалися наростаючими соціальними проблемами. Серед них квартирна, освітлювальна, трудова, народного здоров'я та ін. Було організовано квартирне бюро, щоб мати достовірні дані для надання біженцям житла, та домові комітети для постачання продуктів. Міська біржа праці прагнула зменшити безробіття (Ivaschenko 2012, 12). Дума заснувала загальноміський комітет, щоб співдіяти з громадськістю в умовах війни, а вже 23 липня 1917 р. на основі загального виборчого права сформовано її новий склад. Структурування влади хоча й полегшувало ситуацію, але не ліквідовувало проблем забезпечення. Їх кияни вирішували, стоячи в чергах, економлячи на споживанні, а більш зухвалі та нахабні вдавалися до крадіжок та пограбувань.

### **Благодійність як індикатор громадянськості**

На хвилі патріотизму кияни активно включилися в благодійний рух, що котився Росією, часто ініціюючи його форми. Цьому сприяли й добродійні організації, відділення яких обрали Київ для свого перебування. Допомогу пораненим забезпечував Червоний Хрест, на заклик якого жінки ставали сестрами милосердя. Приклад подали великі княгині, які відкрили госпіталь у Покровському монастирі. Повсякденним став збір коштів для підтримки поранених.

Організовувалися концерти, різноманітні лотереї, «кухликові збори». Киянки відвідували лазарети, а гімназисти, аби підтримувати поранених і хворих, показували їм фільми. Так вони інтегрувалися у військову атмосферу свого міста. З'являлися й шахраї, які використовували патріотичність киян у корисних цілях, не передаючи зібрані кошти за призначенням. Біженці з Царства Польського, Галичини, Буковини, прифронтових губерній викликали співчуття своїм бідуванням. Пастор храму св. Марії на Шулявці заснував комітет для допомоги біженцям, для яких парафіяни збирали одяг і взуття. Створене 1915 р. товариство допомоги населенню півдня України (250 членів) розгорнуло харчувальні пункти на залізничній станції та на пристані. Ним була вийнята на Федорівському провулку садиба для біженців на 100 осіб. Там проживали, харчувалися, лікувалися біженці. Біженці-галичанки (120 осіб) були поселені в Києво-Межигірському монастирі. З них 60 осіб прийняли православ'я (Prisoedinenie 1915, 106). Допомоги потребували й незаможні киянки, чоловіки яких були на фронті, а вони, доглядаючи дітей, залишалися без засобів до існування. Крім держави і думи, для них кошти виділяли приватні особи та церква. Благодійністю виділялося Свято-Володимирське братство при однойменному соборі (Betlij 2018, 156). Їх підтримували і підприємства, де раніше працювали їхні чоловіки, надаючи частину заробітку. Тож місто витримало випробування на власну громадянськість.

### **Демографічні випробування**

Напередодні війни в Києві було 443 тис. населення. За даними перепису 1916 р. його число становила 589 тис. осіб, зауважуючи непрописаних — понад 900 тис. осіб. Якщо визначати жителів Києва за водопостачанням, то воно сягало одного мільйона (Herasyumov 2017, 269, 292). Такої думки дотримувалася і дума (Betlij 2019, 111). Чим же було викликана така чисельність містян? Найперше слід вказати на біженців, для одних Київ ставав тимчасовим, а для інших — постійним притулком. До 10 тис. вагонів з біженцями пройшли через Київ лише влітку 1915 р. На листопад 1916 р. їх було 24 192 осіб (Zhanko 2012, 33,43, Дод 1.4). Найбільше людей йшло через північні межі Київщини і їх шлях замикався на Києві. У навколишніх селах біженців розподіляли

і спрямовували у визначені місця. У Святошино вони перебували в бараках на 3 тис. осіб. Ізоляційні пункти облаштовувалися на шляху до Броварів, де надавалася медична допомога (Lazans'ka 2013, 486, 487–511). Аби вирізняти киян і жителів передмістя від біженців проведено перепис містян. Серед осілих біженців переважали поляки з Царства Польського, Галичини та прифронтових губерній. Їх у місті перебувало близько 40 тис. осіб. Сучасники підмічали, що «Київ став столицею Польщі», що поляки задавали «тон вищим сферам міста». Більшість належала до інтелігенції, тому їхня роль була помітною в зберіганні власної ідентичності. Близькість Києва до батьківщини спричинила перебування тут багатьох товариств для допомагати постраждалим. Поляки здобували кошти в держави, збирали допомогу серед містян, складували одяг, обліковували і розселяли біженців, відшукували місця праці та служби, організовували навчання і, що характерно, запроваджували добровільне оподаткування заможних поляків на благодійність. Для підтримки поляків з Люблінської, Седлецької і Холмської губерній було винайнято 100 будинків на Солом'янці (Kozhen'ovs'ki 2015, 6, 9, 32, 89). Крім того, вони засновували притулки і школи для дітей, не зважаючи на їх підданство. Ними відкрито і власний госпіталь на Паньківській, 2 (Betlji 2017, 285). Киянці Вацлаві Перетяткович вдалося заснувати польську дівочу гімназію, у якій працювали знані фахівці, які евакуювалися до Києва. 1915 р. додалися юнацька і дівоча гімназії, реальне училище, згодом ще кілька. 1914 р. відкрито парафіяльні школи при церкві св. Миколая, і 1916 р. — при Олександрівському соборі, а також кілька початкових шкіл та педагогічні курси. Функціонували польські дитячі садки та інтернати (Kozhen'ovs'ki 2015, 167, 169–174). Після Лютневої революції, зважаючи на чисельність польської молоді, активісти заходилися відкривати Вищі наукові курси, університетський колегіум та заклади професійної освіти, що проіснували до захоплення влади в Києві більшовиками 1919 р. Не припинили свою діяльність клуб «Ogniw», спортивне товариство «Patagonia», жіночі організації, літературні гуртки. Додалися товариства, які займалися промисловістю, торгівлею, сільським господарством. Чисельність польської громади спричинила збільшення

видань періодичної преси. До вже авторитетних «Dziennika Kijowski», «Kresiv», «Nasza Przyszłość», «Głos Kijowski», «Przegląd Krajowy» додалися «Nowiny», «Przegląd Polski», «Kłosa Ukrainskie», «Gazeta Narodowa», які групували місцевих поляків з поляками-біженцями, що сприяло творенню польського середовища в місті. 1918 р. із відкриттям відділу Польського рееміграційного бюро розпочалася їх реєвакація. Поїзди з поляками вирушили до Варшави<sup>6</sup>. Через Київ пройшло немало галичан, яких, як депортованих, відправляли до Сибіру. На кінець серпня 1915 р. їх нараховувалося до 20 тис. Розселяли їх у Контрактовому будинку, Софійському соборі, духовному училищі (Vil'shans'ka 2013, 477), адміністративно висланих — на печерському іподромі, привокзальних складах, арештантських приміщеннях. Колонія з Галичини і Буковини гуртувалась навколо Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни. Ними було споруджено й будівлю греко-католицької церкви на Павловській вулиці (Rubl'ov 2013, 355, 357). До вересня 1915 р. їх чисельність почала спадати, у місті через хворобу залишилися до 800 осіб (Betlij 2016, 50, 52, 54). Серед біженців значний відсоток становили євреї з Галичини і прифронтових губерній. Частина з них за дозволом губернатора Михайла Суковкіна оселялися в Боярці, Дахнівці і Пущі-Водиці (Herasymov 2017, 190). Інша, осівши, мусила зареєструватися, інакше їх чекала примусова депортація. Київська єврейська громада, яка довела свою лояльність благодійним внеском на потреби війни в 200 тис. рублів (Vil'shans'ka 2013, 448), допомагала біженцям, надаючи їм харчі та приміщення. З 1916 р. для них відкривалися приватні гімназії, у яких викладалися ті ж предмети, що й у державних, за винятком юдейських релігії, історії і мови. Це також сприяло зростанню єврейського населення, котре на вересень 1917 р. становило 87,2 тис. осіб (Kal'nickij 2012, 51–52). Тож межа єврейської осілості почала руйнуватися з Києва.

Невелику етнічну групу становили військовозобов'язані німці, як от 783 особи, які до Києва потрапили з Ковеля (Belova 2011, 113).

---

<sup>6</sup> Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні (1914–1918). Док. і матер. Харків: ХРАМГ, 2010. С. 101.

А також колоністи, котрих виселяли з прифронтових губерній<sup>7</sup>. До строкатої етнічної мозаїки киян слід додати й росіян, білорусів, литовців, чехів, латишів, які з різних причин опинялися в місті (Betlji 2019, 114). Крім біженців, місто наповнювали й інші соціальні групи: полонені, поранені, депортовані, дезертири. Через місто пройшла колона австро-угорських (600 тис. осіб) і турецьких (250) полонених, захоплених під Баязетом. Їх розміщали в районі Печерської фортеці та в Дарниці (Herasymov 2017, 154–157). Кияни, які ще недавно пишалися ошатним вокзалом, відзначали, що тут постійно перебували військові, біженці, дезертири, котрі вносили в його побут антисанітарію. Серж Лифар писав, що обідрані дезертири з'явилися в Києві. Вони, повбивавши своїх офіцерів, гуртувалися в банди й жили грабунками й розпустою<sup>8</sup>. Для їх виявлення на вокзалі постійно чергувала поліція. Тож, через наплив біженців, чисельність населення міста подвоїлась (Mihutina 2003, 225), що неабияк турбувало владу та змушувало її більше зосереджуватися над постачанням міста.

Командування не зробило висновків з жорстокої евакуації з Царства Польського та західних губерній. Без підготовки, без узгодження розпочалася евакуація Києва. Внаслідок наступу австрійців головнокомандуючий Південно-Західним фронтом Микола Іванов видав наказ про його евакуацію з 20 серпня 1915 р., передбачаючи вивіз лише установ. Тоді як головний начальник постачання фронту Олексій Маврін наполягав на руйнації міських об'єктів, вивезенні усіх запасів і мошей із Лаври. Містяни в атмосфері поспішності і нервозності зривалися з місць, аби забезпечити себе і родини<sup>9</sup>. Хоча офіційного оголошення про евакуацію не було, самі військові поширювали ці чутки та радили виїздити і забирати з собою цінні речі<sup>10</sup>. Щоб уникнути паніки та зменшити навантаження на залізницю, було навіть відкрито нову платформу на станції

<sup>7</sup> Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1762–1917. Сост. В.Ф. Дизендорф. Москва: МФД: Материк, 2006. С. 699.

<sup>8</sup> Лифар С. Спогади Ікара. З фр. пер. Г. Малець. Київ: Пульсари, 2007. С. 19.

<sup>9</sup> Журнали особого совещания. Т. 1. С. 256, 546, 547.

<sup>10</sup> Сайн-Витгенштейн Е.Н. Дневник 1914–1918. Париж: Изд-во Умса Press, 1986. С. 71.

Київ-ІІ. Під обов'язкову евакуацію потрапили вищі і середні навчальні заклади. Їх виїзд здійснювався державним коштом за правилами Міністерства народної освіти від 31 березня 1916 р. про майно і службовців. Відповідальність покладалася на попечителя Київського навчального округу, у розпорядження якого увага зверталася на обов'язковий вивіз рідкісних бібліотечних видань, колекцій, архівів, музичних інструментів, церковних срібних і золотих речей, кабінетів, документів учнів і педагогів, цінних картин, шанованих ікон та портретів імператорів і членів імператорської родини. Для збереження професорського складу та студентів командування вирішило евакуювати до Саратова Університет св. Володимира, без медичного факультету, з Архівом давніх актів та кабінетами. З 4 919 студентів змогли виїхати 3 944 особи (Istoriia Kyiv's'kogo universytetu 2019, 325, 332). Майже повним складом виїздив до Саратова комерційний інститут (Chutkuj 2013, 286). Туди ж переїздили і Вищі жіночі курси. Зосередження їх у Саратові пояснювалося тим, що в них викладали одні й ті самі професори. До Курська були відправлені бібліотеки Педагогічних курсів і Педагогічного музею. Були евакуйовані державні юнацькі гімназії, Колегія Павла Галагана, реальні училища, а також кілька приватних дівочих гімназій. Інші намагалися отримати дозвіл, щоб залишитися в Києві, та заявляли про відсутність коштів на евакуацію<sup>11</sup>. Другі вважали за краще тимчасово припинити заняття. Більшість учнів зі своїми гімназіями не виїздили і продовжували навчатися в тих, які не евакуювалися<sup>12</sup>.

Збереження кадрів було не єдиною причиною евакуації. На неї впливали потреби військового відомства, адже практично у всіх навчальних закладах розміщувалися лазарети, курси медсестер, а то й квартирували військові частини (Istoriia Kyiv's'kogo universytetu 2019, 334). Евакуаційна географія була строкатою. Більшість гімназій виїздили на лівий берег Дніпра, на Південь, інші обирали міста, що межували з українськими, як от Курськ, Вороніж, Ростов-на-Дону.

<sup>11</sup> Евакуація навчальних закладів Києва. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України у м. Києві). Ф. 707. Оп. 258. Спр. 285. Арк.90–91.

<sup>12</sup> Реевакуація навчальних закладів. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 163. Арк. 67, 129.

Інші прагнули від'їхати як подальше від війни. Києво-Печерська гімназія опинилася в Казані, Колегія Павла Галагана — у Кисловодську, Лісна — у Москві<sup>13</sup>. Після здобуття Царством Польським незалежності евакуйовані школи Варшавського навчального округу залишалися в Україні, зокрема П'ята варшавська гімназія в Києві<sup>14</sup>. Командування кожному навчальному закладу давало окремий дозвіл на повернення, яке тривало до кінця 1916 р.

### Мілітаризація промисловості

Хоча Київ і не був крупним індустріальним містом, однак мобілізація робітників зачепила його промисловість та застала немало підприємств перейти на виготовлення предметів оборони. Деякі з них через відсутність фахівців змушені були припинити випуск товарів, а потім відновити, як от фабрика землеробних машин і знарядь В. Долинського. Одні збільшили виробництво, як наприклад металоткацькі фабрики акціонерного товариства і Рудольфа Міллера, інші — зменшили<sup>15</sup>. Арсенал зберігав оборонне значення, обслуговував артилерію Печерської фортеці та укріплень міста, а також виконував військові замовлення. Він розбудовував свої приміщення, примусово займаючи земельні ділянки киян<sup>16</sup>. Продовжувалося виготовлення лафетів для пушок, артилерійських батарей, мінометів. На військові замовлення був переведений машинобудівний завод, на якому виробляли міни, снаряди, гранати, деталі для паровозів і катерів, вагонів, буксирів, пароплавів. Про його важливість свідчать журнали Особливої наради з оборони держави, де не раз йшлося про його роботу, вияснялися причини затримки виконання нарядів, зняття секвестру 27 січня 1916 р. та зміну керівництва<sup>17</sup>. До державних заводів додавались

<sup>13</sup> Список евакуйованих навчальних закладів. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 209. Арк. 8.

<sup>14</sup> Про переведення середніх шкіл Варшавського навчального округу у міста Київського. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 167. Спр.203.Арк. 93.

<sup>15</sup> Списки фабрик і заводів Київської губернії. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 744. Арк. 1.

<sup>16</sup> Журнали Особого совещання. Т. 2. С. 216, 221.

<sup>17</sup> Там само. С. 66, 68, 138,160, 401.

приватні. Генерал-майор Семен Ванков, як уповноважений Головного артилерійського управління, об'єднав 56 майстерень і підприємств київського регіону і, підтриманий Михайлом Терещенком, заснував на Деміївці снарядний завод. Цьому сприяв Всеволод Демченко. Завод було закладено в приміщеннях винного складу, де виготовляли також корпуси бомб із чавуна, міни та гранати (Sidorov 1973, 112–113). Крім киян, на ньому працювали учні Вороновицької, Кагарлицької, Новоушицької, Чеботарської і Чорнобильської ремісничих шкіл<sup>18</sup>. З 1915 р. йшлося про використання для виготовлення предметів оборони й залізничних майстерень. У Києві було налагоджено, як і в інших промислових центрах імперії, виробництво отруйних речовин (Sanborn 2021, 254). Політехнічний інститут організував авіаційно-автомобільну майстерню, на яку держава виділяла 60 тис. руб. На оборону працювала фізична лабораторія Університету св. Володимира, яка отримала 52 920 руб. на випуск аеронавігаційних та інших приборів<sup>19</sup>. Виготовленням ліків займався Фізико-технічне товариство, яке отримувало кошти і від міста (Istoriia Kyivs'kogo universytetu 2019, 312–313, 316).

Військове відомство стежило за виконанням замовлень, і вразі зволікань, як от у випадку з машинобудівним заводом, справа з'ясувалася у суді<sup>20</sup>. Контролювалися підприємства, котрі забезпечували армію взуттям і одягом. Серед них завод дубильних речовин французької компанії. До Києва завозилася шкура для переробки з навколишніх скотобосць і заводів<sup>21</sup>. Один із них, що належав броварчанину Абраму Янишкеру, шкуру до Києва доставляв возами<sup>22</sup>.

Муніципальні підприємства також почали задіювати на військові потреби. Київський трамвай активно перевозив біженців, навіть вночі, а збільшена плата за проїзд передавалася на фронт та на допомогу

<sup>18</sup> Про виконання навчальними закладами військових замовлень. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 258. Спр 166. Арк. 26, 27.

<sup>19</sup> Журнали особого совещання. Т. 1. С. 61, 68, 216; Т. 2. С. 355, 357.

<sup>20</sup> Відомості про кількість слідств і дізнань. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 6117. Арк.2–4.

<sup>21</sup> Журнали Особого совещання. Т. 2. С. 385.

<sup>22</sup> Про шкураїні заводи м. Броварів. *ЦДІАК України*. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 2351, Арк.1–2.

біженцям (Mashkevych 2014, 36–38). Трамваєм почали завозити і дрова для містян (Муї'ко 2023, 106). Внаслідок недотримання умов найму на виробництві і подорожчання життя назрівали соціальні конфлікти. Для їх уникнення у рамках «соціального миру» з'явився проєкт заснування фабричних старостів, які б усували непорозуміння на тих підприємствах, які виконували замовлення Київського військово-промислового комітету<sup>23</sup>.

### **Міський соціальний ландшафт**

Війна принесла в життя киян багато соціальних бід. Ріст цін був спричинений нестатком продуктів, дров, товарів першої необхідності. Як наслідок, зросла злочинність, спекуляція, проституція, самогубство. Вони й раніше були помітним явищем, притаманним урбанізації, а під час війни їх кількість збільшилася. Злодіяння ставали результатом збідніння населення, моральним занепадом суспільства, усіх його верств. Через запровадження «сухого закону» внаслідок мобілізації в Києві вже 24 липня закривалися питні заклади, яких у місті було до 100. Виняток становили ресторани першої категорії та буфети при клубах<sup>24</sup>. Зупинялися спиртові й пивні заводи. Сучасники іронізували, що через цей захід більшість киян відразу усвідомили початок війни<sup>25</sup>. Заміна алкоголю сурогатом призводила до чисельних передчасних смертей. Прикметним ставала масова поява в місті жебраків, інвалідів, які просили милостиню в перехожих. Кидалося в очі багато жінок, працюючих двірничками, швейцарками, служницями, прибиральницями, швачками, куховарками, санітарками (Betlij 2018, 56–66). У такий спосіб солдатки виживали під час війни.

### **Політичне середовище міста**

Щоб мобілізувати населення на підтримку війни, до Києва приїздив 1915 р. Микола II. На час його перебування в місті активізувалася

---

<sup>23</sup> Програма російського робітничого з'їзду. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 598. Арк. 14–16.

<sup>24</sup> Заходи пов'язані з початком Першої світової війни. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 240. Арк. 109; *Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниях*. Киев : Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона. Киев, 1913. С.423-424.

<sup>25</sup> Григор'єв Г. У старому Києві: Спогади. Київ: Радянський письменник, 1961. С. 264.

жандармерія, яка очищала від «державних злочинців» лазарети, що їх мав відвідати імператор, наглядала за квартирами підданих воюючих з Росією держав, виявляла активістів політичних партій. Наростання в місті пропаганди виливалось у видання періодики, покликаної піднести військово-держаний патріотизм (Herasymov 2017, 110). Проте не тільки. Дешеві газети були реакцією на інформаційний попит киян про події на фронті, убитих, поранених, зниклих безвісти. Орієнтувалися вони й на етнічні спільноти, бо виходили польською, чеською мовами, а також на ідиш і івриті. Місцева влада піддалася загальній боротьбі з німецькою присутністю, що набула тоді важливого політичного значення. Було арештовано капітали австро-угорських і німецьких торгово-промислових фірм та їхні кошти в 9-ти найбільших банках Києва (Klischyn's'kuj 2020, 62). Святошинська трамвайна лінія, що перебувала у власності німецької фірми «В. Ламаєр і К» була секвестрована, а її керівництво вислано (Mashkevych 2014, 36–38). За даними Київського жандармського управління, вилучені папери під час обшуку консульств змусили вимагати заслання німецького консула Еріха Герінга і австро-угорського барона Роберта фон Гейна під суровий нагляд поліції в заволзькі губернії<sup>26</sup>. Університетська рада позбавила німецьких і австрійських науковців почесного членства та членства в наукових товариствах, а кількох викладачів і службовців було вислано з Києва (Istoriia Kyivs'koho universytetu 2019, 321–322). Під дегерманізацію потрапили назви вулиць, як от: Нова-Німецька стала Печерською, Саксонський Яр — Соляною (Kurchnko, Serga 2014, 27). З міських вивісок зникли німецькі назви, як і німецька література з книгарень. Власники німецьких прізвищ поспішно почали їх змінювати на російські. Рівень культурного життя суттєво понизився, адже вилучалися твори німецьких і австрійських авторів із заміною їх російськими творами невисокого художнього рівня в угоду патріотичній риторичі. І все ж кияни виявили більше поміркованості, ніж москвичі, які вдалися до масових німецьких погромів (Herasymov 2017, 174–175). Адже немало німців служили архітекторами, інженерами на залізниці,

<sup>26</sup> Початок Першої світової війни. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 240. Арк. 126, 142, 154.

електростанціях. Вони й люди їхнього кола пройшли перевірку на лояльність<sup>27</sup>. Найбільш далекоглядними виявилися київські чехи, які свою відданість доводили заснуванням Чеської дружини (Betlji 2017, 283).

Напередодні Лютневої революції і відразу після неї активізувалося політичне життя Києва. У ньому почали відбуватися з'їзди, наради, учасники яких ще недавно не мали права на подібні зібрання. Російські чехи з'їжджалися аби обговорити надання їм російського підданства<sup>28</sup>. У квітні 1917 р. відбувся з'їзд членів єврейських комітетів з допомоги біженцям, у травні — з'їзд російських німців Поволжя, Сибіру і Кавказу, на якому стояло питання про повернення до Київської і Волинської губерній 400 тис. колоністів. У червні пройшов другий всеукраїнський військовий з'їзд з вимогою до Тимчасового уряду автономії України. У серпні тут зібралися біженці з Холмщини. 8 вересня розпочався з'їзд народів Росії (Buldaikov 2015, 555, 650, 651). У місті проходили з'їзди хліборобів-власників, а кооператори Київської губернії, вже не оглядаючись, виголошували доповіді українською мовою, закликаючи до об'єднання на основі власної культури (Betlji 2017, 283).

Українська інтелігенція Києва переживала нелегкі часи. Із початком війни було закрито україномовні часописи, українську книгу вилучено з бібліотек, заборонено газету «Рада». Було сподівання, що з приїздом до Києва Михайла Грушевського пожвавиться українське життя. Відомості з захопленого російськими військами Львову викликали співчуття галичанам, які переслідувались австрійською владою за русофілство. Режим російської адміністрації виявився не кращим, і до Києва почали привозити галицьку інтелігенцію, священників, яких тримали у в'язниці разом з карними злочинцями. Щоб допомогти, дружини київських українців завзято збирали кошти для них, а також відкрили госпіталь у приміщенні Українського клубу<sup>29</sup>.

<sup>27</sup> Про підозрілих у військовому шпигунстві. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 39. Арк. 83.

<sup>28</sup> Про з'їзд чеських товариств у Києві. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 595. Арк. 3.

<sup>29</sup> Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. С. 38–45; Русова С. Мої спомини. Львів: Хортиця, 1937. С. 194.

Український рух у Києві суттєво пришвидшила Лютнева революція, як і наростання радикальних настроїв на фоні соціального зубожіння містян. Ситуацію вдало використали українські діячі, проголосивши Українську Народу Республіку і обійнявши важливі державні посади. Кияни віддали перевагу українським партіям, вийшовши на численні мітинги. Зі створенням Центральної Ради за гетьманату Павла Скоропадського та Директорії розпочалася українізація Києва попри небажання російської спільноти.

Підсумуємо. Війна увірвалася в Київ і почала безжалісно втягувати його у своє вирво, впливаючи на всі сфери життя. Місто набуло значення найбільшого центру Південно-Західного краю, і, як наслідок, у ньому сконцентрувалися всі тилові служби: військове командування, розподілення біженців і допомога їм, лікування поранених. Основні заводи переключилися на виготовлення військового замовлення, інші — закривалися. Вона негативно відобразилася на розвитку міста, зруйнувала його усталене виробництво, спосіб життя, погіршила добробут більшості киян. Водночас війна мобілізувала і випробувала його людність на можливість вижити і зберегтися. Громадські товариства не обмежувалися допомогою держави, а вдалися до самоорганізації в підтримці співвітчизників на традиціях етнічної спільноти. Київські поляки допомагали евакуйованим із Царства Польського. Так само вчиняла єврейська громада. До такої ж допомоги вдавалася й українська інтелігенція, полегшуючи перебування галичан у місті. За роки війни формувався новий тип міського жителя, з особливою соціальною стратегією виживання, з недовірою державі з її формуванням образів ворогів. Війна зумовила політичні можливості для киян, підштовхнувши їх до деколонізації та до боротьби за власну державу.

#### Список літератури / References

- Belova I. B. Pervaja mirovaja vojna i rossijskaja provincija 1914–1917 gg. Moskva: AIRO, 2011. 268 s. (In Russian)
- Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция 1914–1917 гг. Москва.: АИРО, 2011. 268 с.

Betlij O. Bizhenets'ka kryza u Kyievi vlitku 1915 roku. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* [NaUKMA Research Papers. History]. 2016. T. 182. S. 49–55. (In Ukrainian)

Бетлій О. Біженецька криза у Києві влітку 1915 року. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2016. Т. 182. С. 49–55.

Betlij O. Bizhentsi u Kyievi u roky Pershoi svitovoi vjny: identychnist', dosvid, osobysti istorii (za materialamy kyivs'koho perepysu bizhentsiv 1916 r.). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* [NaUKMA Research Papers. History] 2019. T. 2. S. 112–123. (In Ukrainian)

Бетлій О. Біженці у Києві у роки Першої світової війни: ідентичність, досвід, особисті історії (за матеріалами київського перепису біженців 1916 р.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Т. 2. С. 112–123.

Betlij O. Kiev — gorod problemnyh identichnostej. *Goroda imperii v gody Velikoj vojny i revoljucii. Sb. Statej* / red. A.Miller, D. Chernyj. Moskva, Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2017. S. 272–317. (In Russian)

Бетлій О. Киев — город проблемных идентичностей. Города империи в годы Великой войны и революции / ред. А. Миллер, Д. Черный. Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2017. С. 272–317.

Betlij O. Zalysheni napryzvoliasche: soldatky Kyieva na pochatku Pershoi svitovoi vjny. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* [NaUKMA Research Papers. History]. 2018. T. 1. S. 56–66. (In Ukrainian)

Бетлій О. Залишені напризволяще: солдатки Києва на початку Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2018. Т. 1. С. 56–66.

Buldakov V. P. Vojna, porodivshaja revoljuciju. Moskva: Novyj hronograf, 2015. 720 s. (In Russian)

Булдаков В. П. Война, породившая революцию. Москва: Новый хронограф, 2015. 720 с.

Chutkyj A. Kyivs'kyj komertsijnyj instytut: vytoky ta istorychnyj postup (1906–1920). Nizhyn: Vydavets' PP Lysenko M.M., 2013. 524 s. (In Ukrainian)

Чуткий А. Київський комерційний інститут: витокі та історичний поступ (1906–1920). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 524 с.

Goroda imperii v gody Velikoj vojny i revoljucii. Sbornik statej. Red. A.Miller, D.Chernyj. Moskva, Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2017. 520 s. (In Russian)

Города империи в годы Великой войны и революции: Сборник статей. Ред. А. Миллер, Д. Черный. Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2017. 520 с.

Herasymov T. Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova vjina: povsiakdena istoriia. Vinnytsia: TOV «Merk'iuri-Podillia», 2017. 436 s. (In Ukrainian)

Герасимов Т. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія. Вінниця: ТОВ «Мерк'юрі-Поділля», 2017. 436 с.

Istoriia Kyivs'koho universytetu: u 2 t. Kyiv: VPTs «Kyivs'kyj universytet», 2019. T. 1. 716 s. (In Ukrainian)

Історія Київського університету: у 2 т. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. Т. 1. 716 с.

Ivaschenko Ya. I. Diial'nist' Kyivs'koi mis'koi dumy (1917–1919 rr.): avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk / Kyivs'kij natsional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2012. 17 s. (In Ukrainian)

Іващенко Я. І. Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. 17 с.

Kal'nickij M. Evrejskie adresa Kieva: Putevoditel' po kul'turno-istoricheskim mestam. Kyiv: Duh i litera, 2012. 368 s. (In Russian)

Кальницький М. Еврейские адреса Киева: Путеводитель по культурно-историческим местам. Киев: Дух і літера, 2012. 368 с.

Klischyns'kij P. V. Pravoberezhna Ukraina v roky Pershoi svitovoi viny: sotsial'no-ekonomichnyj ta hromads'ko-politychnyj aspekty (1914–liutyj 1917 rr.): dys. ... kand. ist. nauk. 07.00.01 — «Istoriia Ukrainy»/ Kam'ianets'-Podil's'kij natsional'nyj universytet imeni Ivana Ohienka. Kam'ianets'-Podil's'kij, 2010. 253 s. (In Ukrainian)

Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914–лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 — «Історія України»/ Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2010 253 с.

Kozhen'ovs'kij M. Za Zolotomu vorit'my. Suspil'no-kul'turna diial'nist' poliakiv u Kyievi v 1905–1920 rokakh. Kyiv: Duh i litera, 2015. 664 s. (In Ukrainian)

Коженьовський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ: Дух і літера, 2015. 664 с.

Kupchenko V., Serha Zh. Kyiv u Pershij svitovij vijnj (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu mista Kyieva). *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2014. № 4–5. S. 24–34. (In Ukrainian)

Купченко В., Серга Ж. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва). *Архіву України*. 2014. № 4–5. С.24–34.

Lazans'ka T. I. Problema bizhenstva v ukrains'kykh huberniakh Rosijs'koi imperii. *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina* / uporiad. O. Reient. Київ: «TOV «Vydavnytstvo» KLIU, 2013. S. 481–510. (In Ukrainian)

Лазанська Т. І. Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* / упоряд. О. Реснт. Київ: «ТОВ «Видавництво» КЛІУ, 2013. С. 481–510.

Liubchenko V. Rosijs'ka okupatsijna administratsiia u Halychyni ta na Bukovyni. *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina* / uporiad. O. Reient. Київ: «TOV «Vydavnytstvo» KLIU, 2013. S. 248–300. (In Ukrainian)

Любченко В. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* / упоряд. О. Реснт. Київ: «ТОВ «Видавництво» КЛІУ, 2013. С. 248–300.

Liudyna na vijni: ukrains'kyj sotsium cherez pryзму Pershoi ta Druhoi svitovykh voien: Istorychni narysy. Vidp. red. O. P. Reient. I. S. Azarkh, T. V. Zabolotna, O. Ye. Lysenko, V. I. Myl'ko., Kyiv: Arii, 2023. 656 s. (In Ukrainian)

Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси. Відп. ред. О. П. Реєнт. І. С. Азарх, Т. В. Заболотна, О. Є. Лисенко, В. І. Милько. Відп. ред. О. Реєнт. Київ: Арії, 2023. 656 с.

Mashkevych S. Kyivs'kyj tramvaj u period Pershoi svitovoi vijny. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic History of European Nations] 2014. Vyp. 42. S. 149–161. (In Ukrainian)

Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 149–161.

Myl'ko V. Liudyna v tsentri uvahy spetsluzhb: proiavy shpyhunomanii. *Liudyna na vijni: ukrainskyi sotsium cherez pryзму Pershoi ta Druhoi svitovykh viien: istorychni narysy* / red. O. Reient, I. Azarkh, T. Zabolotna, O. Lysenko, V. Myl'ko, V. Shevchenko. Kyiv: Arii, 2023. S. 30–46. (In Ukrainian)

Милько В. Людина в центрі уваги спецслужб: прояви шпигуноманії. *Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: історичні нариси* / ред. О. Реєнт, І. Азарх, Т. Заболотна, О. Лисенко, В. Милько, В. Шевченко. Київ: Арії, 2023. С. 30–46.

Myl'ko V. Metamorfozy povsiakdennia: prystosuvannia do vijny. *Liudyna na vijni: ukrainskyi sotsium cherez pryзму Pershoi ta Druhoi svitovykh viien: istorychni narysy* / eds. O. Reient, I. Azarkh, T. Zabolotna, O. Lysenko, V. Myl'ko, V. Shevchenko. Kyiv: Arii, 2023. S. 90–108. (In Ukrainian)

Милько В. Метаморфози повсякдення: пристосування до війни. *Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: історичні нариси* / ред. О. Реєнт, І. Азарх, Т. Заболотна, О. Лисенко, В. Милько, В. Шевченко. Київ: Арії, 2023. С. 90–108.

Mihutina I. V. Ukrainskij vopros v Rossii (konec XIX — nachalo XX veka). Moskva: I-t slavjanovedenija, 2003. 287 s. (In Russian)

Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX–начало XX века). Москва: И-т славяноведения, 2003. 287 с.

Nejman M. Mobilizacija detej: podrostki Kieva v gody Pervoj mirovoj vojny. *Problemy sovremennoho obrazovanija* [Problems of Modern Education]. 2021. No. 6. S. 171–185. (In Russian)

Нойман М. Мобилизация детей: подростки Киева в годы Первой мировой войны. *Проблемы современного образования*. 2021. № 6. С. 171–185.

Prisoedinenie k pravoslavijudevochek-galichanok. *Ukrainskaja zhizn'*. 1915. No. 10. S. 106. (In Russian)

Приєднання к православию девочек-галичанок. *Українська життя*. 1915. № 10. С. 106.

Rubl'ov O. S. Zakhidnoukrains'ka intelihentsiia v roky viny. *Velyka vijna i Ukraina: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* / eds. V. Smolii, O. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. S. 342–362. (In Ukrainian)

Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція в роки війни. *Велика війна і Україна: матеріали міжнародної наукової конференції* / за ред. В. Смоля, О. Реєнта. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 342–362.

Sanborn Dzh. Velikaya voina i dekolonizatsiya Rossiiskoi imperii / [per. s angl. O. Pobortsevoi]. Sankt-Peterburg: Academic Studies Press, 2021. 456 s. (In Russian).

Санборн Дж. Великая война и деколонизация Российской империи / [пер. с англ. О. Поборцевої]. Санкт-Петербург: Academic Studies Press, 2021. 456 с.

Sidorov A. L. Jekonomicheskoe polozhenie Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny. Moskva: «Nauka», 1973. 656 s. (In Russian)

Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. Москва: Наука, 1973. 656 с.

Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina. Uporiad. O. Reient. Kyiv: «TOV «Vydavnytstvo» KLIU, 2013. 784 s. (In Ukrainian)

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Упоряд. О. Реєнт. Київ: «ТОВ «Видавництво» КЛІУ, 2013. 784 с.

Vil'shans'ka O. L. Povsiakdenne zhyttia i suspil'ni nastroi naselennia. *Velyka vijna i Ukraina: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* / red. V. Smolii, O. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. S. 440–466. (In Ukrainian)

Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. *Велика війна і Україна: матеріали міжнародної наукової конференції* / ред. В. Смолій, О. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 440–466.

Zhvanko L. Bizhentsi Pershoi svitovoi viny: ukrains'kuj vymir (1914–1918 rr.). Kharkiv: Virovets' A.P. «Apostrof», 2012. 568 s. (In Ukrainian)

Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.

## Valentyna Shandra

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Senior Researcher

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine

4 Hrushevskoho St., 01001, Kyiv, Ukraine

Email: valshandra@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

### CITY AT WAR: KYIV AND KYIVANS IN WORLD WAR I

*The paper describes the life of Kyiv during the First World War — when a city behind the frontlines, a center of civil administration, acquired a new role as the hub for the war effort in Southwestern Land. Societal shifts such as population surge and appearance of military personnel, refugees, deserters, prisoners of war, and soldiers' widows are discussed. Due to the intensification of hostilities, Kyiv began to house numerous military hospitals. The reasons for the evacuation of certain establishments — especially the university, colleges and secondary schools — in 1915 are addressed. It is noted how the war effort made leading factories to convert their production to military purposes, while the rest, running at a loss, were forced to close. The war affected the urban development, destroyed established patterns, ruined the city's economy. The quality of life of most Kyivans decreased. At the same time the war tested Kyivans' survival skills and their willingness to help vulnerable groups. People didn't just rely on the state, but pooled their resources to support their compatriots. Ethnic solidarity meant much to the Kyivan Poles when they assisted evacuees from Congress Poland. The Kyivan Jewish community and that of Ukrainian intelligentsia also did their best to provide comfort to refugees (in the latter case — especially from the Austrian Galicia). During the wartime a new kind of citizen emerged — that with a social survival strategy, a distrust of the Russian empire and the enemy image it peddled. The protracted warfare and the decline in living standards it caused induced some Kyivans to disregard the social norms. The war made Ukrainians and Kyivans in particular more open to the coming political shifts, more ready to fight for their own identity and independence.*

**Keywords: World War I, Kyiv, Kyivans, city behind the frontlines, charity.**

*Дата першого надходження статті до видання: 27.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 27.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 11.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-13>  
УДК 930:81'373.21(477.54-25)"2015/2023"

**Олександр Якуба**

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: [oleksandr.yakuba@student.karazin.ua](mailto:oleksandr.yakuba@student.karazin.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8546-7576>

## **ЗМІНА ТОПОНІМІВ ХАРКОВА У 2015–2023 РОКАХ ЯК СКЛАДОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ**

*У статті досліджено процес перейменування топонімів у Харкові в 2015–2023 рр. як одну з ключових складових трансформації міського простору в умовах деколонізації та деколонізації. Проаналізовано, як соціальні, політичні та ідеологічні обставини вплинули на зміни в урбанімії, а також як через нову систему назв формувалася оновлена історична й культурна ідентичність міста. Особливу увагу приділено правовим засадам процесу. Визначальним став так званий Закон про деколонізацію, що створив нормативну основу для усунення з топонімичного простору назв, пов'язаних із комуністичним режимом. Відповідальність за перейменування було розподілено між кількома інституціями. Зокрема, рішення про зміну назв ухвалюють органи місцевого самоврядування — у випадку Харкова це міська рада. У підготовці рішень важливу, хоч і дорадчу роль, виконує міська комісія з питань топоніміки*

**Як цитувати:** Якуба О. Зміна топонімів Харкова у 2015–2023 роках як складова трансформації міського простору. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 222–243. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-13>

**How to cite:** Yakuba O. Change of Toponyms as Part of the Urban Space Transformation in Kharkiv (2015–2023). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 222–243. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-13> (In Ukrainian)

© Якуба О., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*та охорони історико-культурного середовища, що готує висновки й рекомендації. На основі нормативних актів, рішень міської ради та матеріалів публічних обговорень у роботі виокремлено три основні етапи перейменувань. Перший (2015–2016) відзначався наймасштабнішими змінами в топонімічному ландшафті Харкова: було перейменовано сотні об'єктів, що вимагало глибокої історичної рефлексії й активної участі громадськості. Другий етап (2016–2022) мав фрагментарний характер. Основну частину змін уже реалізовано, а подальша робота зводилася до уточнення назв, найменування нових об'єктів та усунення залишків радянської спадщини. Третій етап (2022–2023), зумовлений широкомасштабним вторгненням Росії, став каталізатором нового деколонізаційного переосмислення. Було перейменовано значну кількість урбанонімів, пов'язаних із російською культурою та історією. Завершується стаття роздумами про багатовимірність процесу перейменування: топоніми виступають не лише орієнтирами в міському просторі, а й носіями ідеологічного та культурного змісту, що нерідко стають джерелом суспільних дискусій.*

**Ключові слова:** Харків, топонімія, перейменування, Міська комісія з питань топоніміки, урбаністика, трансформація міського простору.

Упродовж останнього десятиліття Україна пережила масштабні суспільно-політичні трансформації, які зумовили переосмислення національної пам'яті та ідентичності. Одним із помітних проявів цих процесів стало активне перейменування топонімів у містах і селах країни. У цьому контексті Харків став показовим прикладом, де процес перейменувань охопив значну частину топонімічної мережі міста.

Перейменування топонімів у Харкові в 2015–2023 рр. стало не лише адміністративною процедурою, а й виявом ширших суспільних процесів декомунізації, дерусифікації та формування нової міської ідентичності. Об'єктом нашого дослідження є саме процес зміни топонімічного простору Харкова в означений період, а предметом — особливості перебігу цього процесу, його динаміка, тематичні пріоритети у виборі нових назв і вплив на уявлення про міський простір.

Метою статті є аналіз основних напрямів і характеру перейменувань у Харкові протягом 2015–2023 рр., а також оцінка їхнього значення для трансформації урбаністичної ідентичності міста. Для досягнення цієї мети в дослідженні розглядається загальна хронологія перейменувань,

виявляються ключові тенденції у виборі нових топонімів, аналізуються закономірності змін і їхній соціокультурний зміст.

Методологічною основою роботи стали принципи історизму, об'єктивності й системності. У процесі дослідження застосовано порівняльно-історичний метод для простеження етапів змін, джерелознавчий підхід до аналізу офіційних документів міської ради, а також елементи контент-аналізу для вивчення змістового наповнення нової топонімії.

Таким чином, запропонована стаття дозволяє розглянути процес перейменувань як важливий інструмент символічного оновлення Харкова та переосмислення його місця в сучасній українській історичній ідентичності.

Топоніміка відіграє важливу роль у формуванні та збереженні культурної пам'яті, оскільки назви географічних об'єктів відображають історичний досвід, соціальні цінності та колективну ідентичність суспільства. Топоніми нагадують про події, персоналії та культурні явища, що мали значення для певної громади чи держави. Завдяки цьому вони стають символами, які закріплюють ідеї про минуле у свідомості поколінь.

Одним із ключових аспектів впливу топонімів на суспільство є їхня здатність створювати й підтримувати певний символічний ландшафт, що слугує реальним втіленням культурних ідеалів. Назви вулиць, площ і громадських об'єктів можуть увічнювати важливі історичні події, відображати пам'ять про видатних діячів культури, науки та політики й таким чином закріплювати міфологеми, які визначають ідентичність народу. У багатьох країнах цей процес є частиною офіційної політики пам'яті, яка націлена на формування відповідної наративної основи для суспільного консенсусу.

Культурна пам'ять, закріплена у топонімах, є динамічним явищем. Вона не лише є частиною спогадів про минуле, а й відображає поточні зміни в суспільстві, спричинені новими ідеологічними настановами, політичними викликами чи переглядом історичних фактів.

У цьому контексті варто звернутися до наукової спадщини, яка досліджує топонімічні процеси в Харкові. Найґрунтовніше це зроблено в дисертаційному дослідженні Марії Тахтаулової «Історичний ро-

звиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття)» (Takhtaulova 2016). Це дослідження дає змогу простежити, як політичні й суспільні процеси формували зміну адресної урбанонімії Харкова до 2015 року. Крім того, Марія Тахтаулова була членом робочої групи з опрацювання питань, пов'язаних з виконанням Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» при Харківській міській раді та брала участь у розробці проекту з перейменувань об'єктів топоніміки. Це робить її пізніші публікації та інтерв'ю цінними для нашого дослідження.

Серед новітніх досліджень варто відзначити колективну монографію «У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» (Kudelko 2021). У межах цієї праці важливим є розділ монографії, присвячений особливостям репрезентації Харкова через урбаноніми. Його автор — Сергій Куделко, багаторічний член топонімічної комісії міста, чия експертиза надає особливої ваги в контексті нашого дослідження.

Також, інтерес для нашого дослідження мають статті Лідії Удовенко (Udovenko 2018) яка досліджує взаємозв'язок між топонімами та історичною пам'яттю в Харкові.

Джерельну базу цього дослідження склали насамперед нормативно-правові акти, серед яких Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»<sup>1</sup>, а також рішення Харківської міської ради, розпорядження міського голови Харкова та голови Харківської обласної державної адміністрації за досліджуваний період. Крім того, використовувався довідник «Харьков: справочник по названиям. 7000 улиц, площадей, скверов, районов...» (Khar'kov: spravochnik po nazvaniyam 2011) під загальною редакцією Куделко та за авторства Дмитрієвої, Дьякової та Харченко.

---

<sup>1</sup> Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 11.12.2024).

У контексті сучасних змін топонімічного простору важливе значення має впровадження законодавчих норм. За вищезгаданим Законом, який для спрощення називають «Про декомунізацію», право на перейменування топонімів розподілене між кількома ключовими органами, кожен з яких виконує конкретні функції в межах своєї компетенції.

Верховна Рада України має виключне право приймати рішення щодо перейменування населених пунктів та районів. Важливу консультативну роль відіграє Український інститут національної пам'яті (УІНП). Його завдання — надання рекомендацій і висновків щодо об'єктів, які підлягають перейменуванню відповідно до закону. Органи центральної виконавчої влади здійснюють заходи для виконання закону. Проте першочергова роль у процесі перейменування топонімів належить місцевим радам. Вони ухвалюють рішення про зміну назв вулиць, площ, скверів та інших об'єктів, що перебувають у їхньому віданні. Зміни на цьому рівні враховують думку громади, так і політичну доцільність.

У межах цієї системи чільне місце посідають міські комісії з питань топоніміки. Хоча на загальнонаціональному рівні немає єдиного нормативного документа, який би регламентував їхню діяльність, такі комісії зазвичай створюються місцевими радами відповідно до їхніх повноважень. Вони виконують роль дорадчого органу, який відповідає за аналіз, обговорення та рекомендації змін у топонімічному просторі, враховуючи історичні, культурні, мовні та соціальні критерії.

Оскільки ми говоримо про період 2015–2023 рр., то потрібно також пам'ятати про відповідний історичний контекст. З листопада 2013 по лютий 2014 років відбувалася Революція Гідності, яка була важливим моментом у новітній історії України. Вона характеризувалася масовими протестами проти авторитарного режиму, корупції та геополітичного курсу, спрямованого на зближення з Російською Федерацією. Події завершилися відставкою та втечею президента Віктора Януковича.

Під час процесу формування нової вертикалі влади в Україні Російська Федерація здійснила анексію Криму, порушивши міжнародне право. Ця агресія стала прелюдією до війни на Донбасі, де навесні 2014 р. розпочався військовий конфлікт між українськими силами та проросійськими сепаратистами, підтримуваними Росією.

Власне, у відповідь на ці виклики в 2015 р. Верховна Рада України ухвалила пакет декомунізаційних законів. Серед них особливо важливим став уже згаданий нами Закон України № 317-VIII. Цей закон не лише засуджував ідеології тоталітарних режимів, але й передбачав юридичну основу для перейменування топонімів.

Щоб краще зрозуміти логіку сучасних перейменувань у Харкові, варто простежити, як змінювалася структура управління топонімічним простором міста протягом XX–XXI століть, та які інституції відповідали за надання й зміну назв вулиць і площ.

Варто зазначити, що механізм регулювання міських топонімів, подібний до сучасних комісій, існували ще з кінця XIX – початку XX ст. За часів Російської імперії спеціалізованих органів, відповідальних за найменування міських об'єктів, фактично не було; більшість рішень ініціювали активні мешканці, які прагнули впорядкувати систему назв вулиць. Часто траплялися дублікати, назви, що відрізнялися лише однією літерою, або випадки, коли вулиці й провулки з однаковими назвами розташовувалися в різних частинах міста. Відповідаючи на такі запити, Харківська міська дума розробила принципи топонімічної політики, які в подальшому використовувалися для надання та зміни назв вулично-дорожньої мережі (Zhurav'l'ova 1998, 76–77).

У перші роки радянської влади не було чіткої концепції найменування та перейменування топонімів, а ці функції брали на себе як міський виконавчий комітет, так і обласні ради або партійні осередки. Це призводило до ситуації, коли одна і та сама вулиця мала кілька різних назв. Лише у листопаді 1926 р. при міськраді вперше створили комісію з перейменування вулиць, а 11 грудня 1946 р. рішення про її утворення поновили (Takhtaulova 2016, 86).

У 1957 р. в СРСР вперше законодавчо врегулювали порядок присвоєння імен топонімам, заборонивши називати об'єкти іменами живих осіб, що стало початком формування централізованої топонімічної політики та поступового визначення повноважень місцевих органів влади в цій сфері.

Після відновлення незалежності України у 1991 р. в Харкові поновилася діяльність міської комісії з топоніміки як дорадчого органу

при місцевій владі. З 1996 р. відповідно до нового підходу до відкритості процесу перейменувань, рішення про найменування та перейменування об'єктів міського середовища почали ухвалюватися міською радою. Важливою зміною стало ухвалення в грудні 2002 р. Положення про міську комісію з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища<sup>2</sup>, яким було чітко визначено повноваження комісії, її склад і механізми прийняття рішень. У 2006 р. Положення оновили: з'явилися додаткові ради для ефективної підготовки матеріалів, а також ввели обов'язкове ведення Реєстру назв урбанонімів<sup>3</sup>.

До складу комісії в різні роки входили депутати міської ради, представники виконавчих органів, а також історики, краєзнавці, філологи та громадські діячі. Для детального аналізу питань та врахування специфіки окремих тем до роботи комісії залучалися фахівці з відповідних сфер.

Стосовно складу комісії протягом досліджуваного періоду то він, в основному, був незмінний, багато членів комісії, зокрема представники міської влади, науковці та діячі культури, залишалися членами комісії протягом тривалого часу.

До її складу входили Світлана Бабицька (директорка Департаменту культури), Сергій Куделко (професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна), Олександр Рідний (скульптор), Раїса Танько (голова Харківського відділення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури), Валерій Скирда (кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна), Надія Полянська (завідувачка відділу «Україніка» імені Т. Г. Шевченка Харківської

---

<sup>2</sup> Рішення Харківської міської ради Харківської області від 25 грудня 2002 року. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/viewhtml/id/60250> (дата звернення: 02.12.2024).

<sup>3</sup> Рішення Харківської міської ради Харківської області від 22 листопада 2006 року. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/378222> (дата звернення: 02.12.2024).

державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка) та колишній Харківський міський голова Михайло Пилипчук. Вони брали участь у роботі комісії протягом досліджуваного періоду, тобто з 2015 до 2023 р.

Керівником комісії до 2020 р. був міський голова Геннадій Кернес, після його смерті головування перейшло до Ігоря Терехова. Заступником голови комісії до 2019 р. був Олексій Хорошковатий, а згодом Тетяна Чечетова-Терашвілі, яка також брала участь у роботі комісії протягом тривалого часу. Секретарем комісії з 2014 до 2019 р. також був Олексій Хорошковатий. Після його смерті в 2020 р. цю роль виконували його заступниця Олена Волк, а з 2021 р. Роман Кравченко, який став начальником Відділу з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища Харківської міської ради.

Найбільш змінюваною частиною комісії протягом досліджуваного періоду були представники депутатського корпусу міської ради. Так відбувається з очевидних причин, оскільки їхні посади залежать від виборного циклу. Для кращого розуміння змін депутатського складу було взято рішення про затвердження складу комісії до Революції гідності. У 2012 р. членами комісії були три депутати: Костянтин Кеворкян («Партія регіонів»), Володимир Лушницький («Комуністична партія») та Олег Яцина (ВО «Батьківщина»). З 2015 р. їм на зміну прийшли Олександр Давтян («БПП»), Віктор Ларченко («ОПЗЖ») і Тарас Сітенко («Об'єднання “Самопоміч”»)<sup>4</sup>. З 2020 р., після чергових виборів до місцевих рад, склад комісії знову був змінений. Замість депутатів попереднього скликання сюди увійшли Анастасія Губіна («ОПЗЖ»), Сергій Терещук («Партія Шарія») та Ірина Гончарова («Європейська солідарність»)<sup>5</sup>, а в 2021 р. до складу було включено Габрієля Михайлова

---

<sup>4</sup> Про затвердження складу Міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища. Рішення Харківської міської ради від 23 квітня 2014 року № 1577/14. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/viewhtml/id/632695> (дата звернення: 17.12.2024).

<sup>5</sup> Про затвердження складу Міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища. Рішення Харківської міської ради від 30 грудня 2020 року № 29/20. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/viewhtml/id/691815> (дата звернення: 17.12.2024).

(«Блок Кернеса — Успішний Харків»)<sup>6</sup>. Останні зміни до складу комісії були внесені 10 серпня 2022 р. Туди увійшли ще двоє депутатів Вікторія Алексейчук («Слуга Народу») та вже вдруге, проте від іншої політсили, Дмитро Булах («Блок Світличної “Разом”»)<sup>7</sup>.

Як бачимо, склад міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища Харкова протягом десятиліття залишався переважно стабільним. Це дає підстави говорити про певну історичну тяглість у процесі найменування та перейменування топонімів міста.

Переходячи до перейменування топонімів у період з 2015 до 2023 р., варто зазначити, що це було масштабне переосмислення міського топонімічного простору в контексті суспільних і політичних змін. Процес був складним і вимагав врахування широкого кола факторів: історичних, соціокультурних, законодавчих.

Станом на лютий 2015 р. топонімічна карта Харкова значною мірою відображала радянську спадщину: 72,2 % назв були закріплені в радянський період, 11,8 % збереглися з імперської доби, а новітні топоніми становили 16 %. (Takhtaulova 2015) Попри окремі спроби повернення історичних назв у центральній частині міста, загальна трансформація топонімічного ландшафту була незначною. Це свідчило про необхідність глибших перетворень у символічному просторі міста.

Підготовка до слухань, що розпочалася в 2015 р., стала важливою частиною цього процесу, забезпечуючи участь громади в ухваленні рішень і створюючи умови для відкритого обговорення ключових питань.

Напередодні масштабної кампанії з декомунізації топонімів у Харкові, рішенням Харківської міської ради від 28 жовтня 2015 р. № 655<sup>8</sup>

---

<sup>6</sup> Про затвердження складу Міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища. Рішення Харківської міської ради від 21 квітня 2021 року № 134/21. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/viewhtml/id/694764> (дата звернення: 17.12.2024).

<sup>7</sup> Про затвердження складу Міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища. Рішення Харківської міської ради від 10 серпня 2022 року № 281/22. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/703451> (дата звернення: 17.12.2024).

<sup>8</sup> Про проведення громадських слухань щодо перейменування об'єктів топоніміки у місті Харкові. Рішення Харківської міської ради від 28 жовтня 2015 року № 655. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/644379> (дата звернення: 11.12.2024).

та розпорядженням міського голови від 29 жовтня 2015 р. № 127<sup>9</sup> було започатковано процес організації громадських слухань. Ці заходи стали підготовчим етапом до ухвалення рішень про перейменування об'єктів міської топоніміки.

Рішення № 655 визначило основні засади проведення громадських слухань, які були організовані в кожному районі Харкова, а загальноміський захід заплановано в залі «Україна» на 11 листопада 2015 р.

Розпорядження № 127 уточнювало механізм реалізації рішення, включно зі створенням підготовчих комітетів районів Харкова, до складу яких входили Голови адміністрацій, начальники архітектурних відділів, заступники голів адміністрацій з організаційних питань, місцеві депутати, експерти (історики, краєзнавці, діячі культури).

Основним принципом формування складу комітетів було представництво різних професійних сфер, що мали стосунок до питань історії, культури та міського планування. Важливим завданням членів підготовчих комітетів було інформування громадськості про цілі та процедуру слухань, підготовка списків об'єктів топоніміки, які підлягали обговоренню, та забезпечення організаційного супроводу заходів. За календарним планом, визначеним розпорядженням, передбачалося проведення слухань у кожному районі міста протягом перших двох тижнів листопада 2015 р.

Наслідком цієї роботи стало ухвалення 20 листопада 2015 р. міською радою Розпорядження № 12/15, яке дало початок процесу масштабної декомунізації<sup>10</sup>. До прикладу, у Дзержинському районі змінила назву колишня вулиця та проспект Леніна, вона була перейменована на вулицю Шатилівську та проспект Науки відповідно. Також, колишня вулиця Артема в Київському районі отримала назву вулиця Алчевських. Це рішення вшанувало пам'ять сім'ї Алчевських — просвітників, діячів

<sup>9</sup> Про проведення громадських слухань щодо перейменування об'єктів топоніміки у місті Харкові. Розпорядження Харківського міського голови від 29 жовтня 2015 № 127. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/644559> (дата звернення: 11.12.2024).

<sup>10</sup> Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова. Рішення Харківської міської ради від 20 листопада 2015 року № 12/15. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/644875> (дата звернення: 13.12.2024).

культури та меценатів кінця XIX – початку XX ст., які зробили великий внесок у розвиток української культури та освіти.

Серед вшанованих діячів медицини була Любов Мала, видатна українська терапевтка та Олександр Шалімов, всесвітньо відомий хірург, один із засновників сучасної української хірургії.

Окремо слід згадати перейменування, пов'язані з нобелівськими лауреатами, чії імена пов'язані з Харковом. Проспект П'ятдесятиріччя СРСР отримав назву на честь фізика Льва Ландау, лауреата Нобелівської премії з фізики 1962 р., який керував теоретичним відділом Українського фізико-технічного інституту в Харкові та був завідувачем кафедри теоретичної фізики в Харківському механіко-машинобудівельному інституті. Ревкомівська вулиця та провулок у Держинському районі були названі на честь Нобелівського лауреата з економіки Семена Кузнеця, який з 1915 по 1921 р. проживав у Харкові.

Повернулися й окремі дореволюційні найменування. Зокрема, назву вулиці, яка в 1869 р. фігурувала як Різдвяна, а з 1922 р. носила назву Фрідріха Енгельса, у 2015 р. було відновлено (Khar'kov: spravochnyk po nazvaniiam 2011, 361).

Окрім перейменування вулиць, у Харкові були змінені назви декількох станцій метро, парків і скверів. Так, станція Радянська отримала нову назву — Майдан Конституції. Сквер імені 10-річчя КСМУ був перейменований на Карякін Сад. Парк імені Ілліча став Ново-Баварським сквером, відображаючи його локальну географічну приналежність. Парк культури і відпочинку імені Артема отримав назву Парк Машинобудівників. Сквер імені Радянської України перейменовали на Сквер «Тракторозаводський».

Перше масштабне рішення стало лише початком, уже за місяць, 28 грудня 2015 р. комісія провела нове засідання, а 2 лютого 2016 р. на підставі її рекомендацій було ухвалено Рішення № 7, яке охоплювало як перейменування вулиць, так і зміну назв адміністративних районів.

Наприклад, вулиця Анрі Барбюса у Держинському районі отримала назву вулиця Юри Зойфера — австрійського письменника з харківським корінням. Бауманську вулицю в Жовтневому районі перейменовали на вулицю Михайла Петренка, вшановуючи українського поета-

романтика. Інша важлива зміна стосувалася вулиці Галана в Дзержинському районі, яка отримала назву Літературна на честь Будинку «Слово», відомого центру українського мистецького життя 1920–1930-х рр.

Серед інших змін — вулиця Дацька в Ленінському районі, яка стала вулицею Бориса Шрамка, що увічнює пам'ять відомого археолога, який досліджував ранню історію Харкова. Також Калінінградську вулицю у Фрунзенському районі перейменували на Матронінську.

Як зазначалося вище, значна увага була приділена перейменованню адміністративних районів Харкова. Було перейменовано Дзержинський район на Шевченківський, Ленінський на Холодногірський, а Орджонікідзевський отримав назву Індустріального.

Водночас деякі райони зберегли свої назви, однак змінилося їх пояснення. Так, Жовтневий район, раніше названий на честь Жовтневої революції, тепер повинен був асоціюватися з важливими для України подіями жовтня: Днем захисників України, Днем українського козацтва, святом Покрови Пресвятої Богородиці та Днем звільнення України від нацистських загарбників. Подібним чином було «змінено» назву Фрунзенського району. Якщо раніше вона була пов'язана з радянським діячем Михайлом Фрунзе, то тепер її пояснювали як вшанування Тимура Фрунзе, уродженця Харкова, льотчика та Героя Радянського Союзу, який загинув під час Другої світової війни. Назви таких районів, як Московський, Комінтернівський та Червонозаводський, залишилися без змін. Утім, вже 17 травня цього ж року Жовтневий район було перейменовано на Ново-Баварський, Комінтернівський — на Слобідський, Фрунзенський — на Немишлянський, Червонозаводський — на Основ'янський.

Ще одне Рішення від 24 лютого 2016 р. №156/16 мало на меті систематизацію та узгодження змін, пов'язаних із попередніми перейменуваннями, а також у розширенні реєстру урбанонімів новими назвами<sup>11</sup>. За поданням комісії уточнювалися та виправлялися назви

<sup>11</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 24 лютого 2016 року №156/16. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/647480> (дата звернення: 13.12.2024).

вулиць та районів, що були перейменовані в попередніх розпорядженнях. Для прикладу було виправлено орфографічну помилку в назві бульвару Жасміновий (ця назва прийшла на зміну назві «вулиці Слинька»). Відтак літеру «і» в назві було замінено на «и». Розширювався перелік будинків, які розташовувалися на відповідних вулицях.

Окремим пунктом цього рішення було перейменування однойменних вулиць і провулків, а також уточнення назв, які потребували узгодження з новим реєстром урбанонімів. Ці зміни охопили двадцять два об'єкти міської інфраструктури, серед яких були як вулиці з радянськими назвами, так і топоніми, що втратили свою актуальність.

Одним із прикладів стало перейменування вулиці Бакуліна на Партизанський провулок. Подібним чином Джерельну вулицю було включено до складу Плідного 1-го провулку. Серед інших прикладів — повернення історичної назви Карякінська вулиця замість Ростовської. Ще одним прикладом стало перейменування Пролетарської площі, яка у 1932 р. отримала назву на честь 15-річчя Жовтневої революції (Udovenko 2018, 132). У 2016 р., відповідно до Закону про декомунізацію, їй повернули історичне найменування — Сергіївська.

Важливою подією цього етапу стало Розпорядження голови Харківської обласної державної адміністрації № 181 від 17 травня 2016 р., яким офіційно затверджено нові назви для понад 50 об'єктів топоніміки Харкова<sup>12</sup>. Документ охопив не лише вулиці й провулки, а й парки, площі, проспекти, адміністративні райони та станції метро. Так, проспект Маршала Жукова було перейменовано на проспект Петра Григоренка, вулицю Червонобаварську — на вулицю Євгена Решетника, а вулицю Павла Лебедева — на вулицю В'ячеслава Чорновола. Серед провулків: Союзний став провулком Смирєнків, а Радгоспний — провулком Олександра Бабкіна.

Не менш символічними були зміни назв адміністративних районів міста: Фрунзенський район отримав назву Немишлянський, Жовтне-

---

<sup>12</sup> Про перейменування об'єктів топоніміки м. Харкова. Розпорядження голови Харківської обласної державної адміністрації від 17 травня 2016 року № 181. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/content/documents/808/80788/files/160517-01-11-zagal-181-rozp.pdf> (дата звернення: 30.05.2025).

вий — Новобаварський, Комінтернівський — Слобідський, а Червонозаводський — Основ'янський. Зміни торкнулися і транспортної інфраструктури. Так, станцію метро «Радянської армії» було перейменовано на «Армійську», «Пролетарську» — на «Індустріальну», «Маршала Жукова» — на «Палац Спорту», «Площу Повстання» — на «Захисників України», а «Метробудівників ім. Г. І. Ващенко» — просто на «Метробудівників». Також було змінено назву парку: Жовтневий гідропарк став Удянським гідропарком.

Після цих масштабних змін у 2016 р., у подальший період з 2016 по 2021 рр. спостерігалось певне затишшя. Міська рада та топонімічна комісія продовжували роботу над уточненням, найменуванням і перейменуванням окремих об'єктів вулично-дорожньої мережі та рекреаційних зон, проте жодних радикальних або масових змін більше не здійснювалося.

Для прикладу, у 2016 р. було прийнято Рішення № 212/16<sup>13</sup>, згідно з яким у Київському районі з'явилися вулиця та провулок Клеменова Дача. У липні того ж року Рішенням № 296/16 кілька безіменних вулиць отримали назву на честь Академіка Веркіна та Академіка Сергєєва. Також було створено майдан Героїв Чорнобіля.

У 2017 р. Рішенням № 576/17<sup>14</sup> у Індустріальному районі з'явилася вулиця Терновий Яр, а також вулиця Свідзінського з двома провулками того ж імені. У вересні Рішенням № 791/17<sup>15</sup> до топонімічного простору Немишлянського району були додані Чапліївська та Чепелкінська вулиці.

У червні 2018 р. Рішенням № 1172/18<sup>16</sup> Текстильна вулиця була перейменована на вулицю Олександра Шпейєра. У серпні Рішенням

---

<sup>13</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 20 квітня 2016 року № 212/16. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/648724> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>14</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 22 лютого 2017 року № 576/17. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/657513> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>15</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 20 вересня 2017 року №791/17. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/662513> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>16</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 20 червня 2018 року №1172/18. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/669790> (дата звернення: 22.12.2024).

№ 1218/18<sup>17</sup> у Київському районі з'явилася Нова Бочанська вулиця та пов'язана з нею мережа провулків.

У лютому 2019 р. Рішенням № 1531/19<sup>18</sup> частина вулиці Конторської була перейменована на вулицю Валерія Петросова, а вулиця Халтуріна стала вулицею Ахієзерів. Рішення № 1742/19<sup>19</sup> у серпні того ж року додали до міської карти Солонезький проїзд, Купинова вулиця та кілька провулків Купинових.

У лютому 2020 р. Рішенням № 2076/20<sup>20</sup> було найменовано Холодногірський сквер, а також у Київському районі з'явилися Нижня та Верхня Рибальські вулиці. У червні (Рішення № 2214/20<sup>21</sup>) в Індустріальному районі була названа вулиця Авіаторів, а у Київському — Городня вулиця.

У квітні 2021 р. за Рішенням № 135/21<sup>22</sup> у Холодногірському районі вулиця отримала назву проспект Машинобудівників, а в липні (Рішення № 192/21<sup>23</sup>) в Немишлянському районі була названа Глиняна вулиця.

---

<sup>17</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 22 серпня 2018 року № 1218/18. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/671472> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>18</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 27 лютого 2019 року № 1531/19. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/676175> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>19</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 21 серпня 2019 року № 1742/19. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/680284> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>20</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 26 лютого 2020 року № 2076/20. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/685177> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>21</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 24 червня 2020 року № 2214/20. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/687530> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>22</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 21 квітня 2021 року № 135/21. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/694742> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>23</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 14 липня 2021 року № 192/21. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/697029> (дата звернення: 22.12.2024).

Загалом в період з 2016 по 2021 р. топонімічна комісія була залучена до перейменування, уточнення та надання нових назв близько 70 об'єктів вулично-дорожньої мережі та рекреаційних зон.

Проте з початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну ми бачимо новий виток змін у топонімічному просторі міста. Так, у травні 2022 р. було прийнято Рішення № 258/22<sup>24</sup>, яке передбачало перейменування таких об'єктів, як Московський проспект, що отримав назву проспект Героїв Харкова, та Московський район, який був перейменований на Салтівський. Крім того, були змінені назви Білгородського шосе, яке стало Харківським, і Білгородського узвозу, що отримав нову назву вулиця Героїв Рятувальників.

28 лютого 2023 р. було прийняте ще одне Рішення за № 358/23<sup>25</sup>, за яким 18 топонімів вулично-дорожньої мережі отримували нові назви. До прикладу, провулок Брянський був перейменований на вулицю Холодноярську, вулиця Маломосковська отримала назву Козацької Слави, узвіз Революції 1905 р. став Кузінським узвозом.

13 червня 2023 р. було прийнято два Рішення № 400/23<sup>26</sup> та № 401/23<sup>27</sup>. Відповідно до першого, вулиця Плеханівська була перейменована на вулицю Георгія Тарасенка, вулиця Державінська отримала назву вулиця Дмитра Коцюбайла, а вулиця Броненосця «Потьомкін» була перейменована на вулицю Олега Громадського. Другим Рішенням (№ 401/23) було найменовано сквер на перехресті вулиці Конторської та провулка Клубного як сквер Владислави Черних. Ці прізвища, які були увіковічені в назвах топонімічних об'єктів належать

---

<sup>24</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 11 травня 2022 року № 258/22. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/704888> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>25</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 28 лютого 2023 року № 358/23. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/705932> (дата звернення: 22.12.2024).

<sup>26</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 13 червня 2023 року № 400/23. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/707633> (дата звернення: 23.12.2024).

<sup>27</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 13 червня 2023 року № 401/23. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/707633> (дата звернення: 23.12.2024).

військовим, які брали участь в російсько-українській війні та загинули в боротьбі з агресором.

Ще кілька важливих змін було затверджено міською радою на підставі рекомендацій комісії. 18 серпня 2023 р. було прийнято Рішення № 437/23<sup>28</sup> у межах якого 10 топонімів отримали нові назви. Зокрема, вулиця Оренбурзька була перейменована на вулицю Братів Гипіків на честь українських воїнів полку «Азов», які загинули в боях за Маріуполь. Вулиця Конєва отримала назву бульвар Гончарівський, а вулиця Маяковського тепер носить ім'я Миколи Хвильового. Рішення також охопило інші зміни: вулиця Молодї Гвардії тепер називається вулицею Добровольців, що віддає належне сучасним героям, які захищають Україну. Вулиця Цілиноградська була перейменована на вулицю Мирослава Мисли, увічнюючи ім'я українського воїна, який загинув у боротьбі за незалежність.

Ще більш масштабнішими були зміни відповідно до Рішення №487/23<sup>29</sup> від 22 листопада 2023 р., за яким було перейменовано 26 урбанонімів. Серед значущих змін варто відзначити перейменування проспекту Героїв Сталінграда, який отримав назву проспект Байрона, та вулиці Чкалова, яка стала вулицею Вадима Манька на честь капітана Національної гвардії, який загинув у серпні 2022 р. у боях за Харківщину.

На особливу увагу заслуговують нові назви, пов'язані з видатними діячами української культури та історії. Так, вулиця Забайкальська була перейменована на вулицю Леонтовича, а провулок Забайкальський тепер носить назву «провулок Щедрика». У цьому ж ключі вулиця Мінська стала вулицею Дмитра Антоненка, а вулиця Томська — вулицею Володимира Сосюра.

Останнім у 2023 р. було ухвалено Рішення № 509/23 від 29 грудня 2023 р. У ньому йшлося про зміну назви вулиці Балакірева на вулицю

---

<sup>28</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 18 серпня 2023 року № 437/23. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/708533> (дата звернення: 23.12.2024).

<sup>29</sup> Про впорядкування найменувань об'єктів топоніміки. Рішення Харківської міської ради від 22 листопада 2023 року № 487/23. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/710172> (дата звернення: 23.12.2024).

Станіслава Партали, лейтенанта Національної гвардії та Героя України (звання надано посмертно).

Отже, як ми бачимо, наймасштабніші зміни в топонімичному просторі Харкова були проведені у періоди найбільших суспільно-політичних потрясінь: у 2015–2016 рр., на тлі початку війни на Донбасі та старту процесу декомунізації, а також після початку широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в 2022 р. Це підкреслює залежність топонімичної політики міста від загальнонаціонального політичного контексту. Урбаноніми в цей час виконували не лише номінативну функцію, а й ставали маркерами політичних, економічних і культурних векторів розвитку, слугуючи інструментом символічної боротьби за переосмислення ідентичності та публічного простору. Особливої актуальності набуває думка, що політичний вектор в Україні, як і в інші історичні періоди, залишається визначальним чинником у формуванні урбанонімичного середовища, навіть коли це не завжди очевидно на перший погляд (Kudelko 2021, 270).

Отже, у результаті проведеного дослідження вдалося простежити основні етапи змін у топонімичному просторі Харкова впродовж 2015–2023 р. та виявити ключові особливості кожного з них.

Переименування урбанонімів у цей період стало не лише адміністративною практикою, а й виявом глибоких суспільно-політичних процесів, пов'язаних із трансформацією національної ідентичності, політики пам'яті та символічного простору міста. Відбулися сутнісні зрушення в його семантичному наповненні: з простору, позначеного іменами радянських діячів і символами російсько-імперської спадщини, Харків поступово перетворюється на місто, в якому просторові маркери відображають національні цінності, українську історичну пам'ять і сучасний опір агресії. Ця трансформація охоплює не лише зміну назв, але й переосмислення самого призначення міського простору як носія колективної ідентичності та політики пам'яті. Топоніми стали інструментом вибудовування нового історико-культурного наративу, що виводить Харків за межі пострадянської спадщини й утверджує його як українське європейське місто, відкрите до критичного осмислення власного минулого та формування майбутнього.

Перший етап (2015–2016 рр.) позначився як наймасштабніший та організаційно складний. Саме в цей час було ухвалено законодавчу базу декомунізації, активізовано роботу місцевих органів влади та ініційовано найбільшу кількість перейменувань — понад 200 вулиць, площ, парків, станцій метро та інших об'єктів топонімії. Важливою особливістю цього етапу стала участь громадськості через механізм громадських слухань, а також формування локальної топонімічної політики на основі державної декомунізаційної програми.

Другий етап (2016–2022 рр.) відзначався спадом активності. Оскільки більшість перейменувань, пов'язаних із декомунізацією, вже було здійснено в попередній період, подальша діяльність зосереджувалась на присвоєнні назв новим елементам міського середовища та на уточненні, найменуванні й перейменуванні окремих об'єктів.

Третій етап (2022–2023 рр.) відзначився новою хвилею перейменувань, спричиненою повномасштабною війною Росії проти України. У Харкові було демонтовано або перейменовано об'єкти, пов'язані з російською культурою, географією та історичними діячами, що асоціювалися з агресором. Перейменування цього періоду носили чітко виражений деколонізаційний характер і стали частиною ширшого процесу очищення міського простору від імперських і колоніальних маркерів.

При цьому важливо усвідомлювати, що жодне перейменування не могло бути універсально прийнятним і часто ставало приводом для гострих дискусій. Зміни в топонімії, особливо в умовах суспільної поляризації, не здатні задовольнити всі зацікавлені сторони. Цю складність влучно передає багаторічний член топонімічної комісії Харкова Сергій Михайлович Куделко, який у своїй статті зазначає: «Не може йтися про єдність думок мешканців міста тоді, коли навіть невелика його частина (наприклад, члени топонімічної комісії, які виробляють відповідні рішення про найменування/перейменування об'єктів міського середовища) інколи не можуть домовитись про кінцевий результат, бо їхні позиції, світоглядні, ідеологічні, етичні принципи різні» (Kudelko 2021, 271).

Таким чином, процес перейменування топонімів у Харкові у 2015–2023 роках відображає не лише зміну назв, але й зміну історичних

орієнтирів, пам'яті та самоідентифікації міста, навіть тоді, коли це не завжди очевидно на перший погляд.

#### Список джерел та літератури / References

Khar'kov: spravochnyk po nazvanyiam: 7000 ulyts, ploschadej, skverov, rajonov... / O. M. Dmytriieva, O. V. D'iakova, N. M. Kharchenko; red. S. M. Kudelko. Kharkiv: SANA, 2011. 432 s. (In Russian)

Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / О. М. Дмитриева, О. В. Дьякова, Н. М. Харченко; ред. С. М. Куделько. Харків: САНА, 2011. 432 с.

Kudelko S. M. Osoblyvosti v merezhi toponimiv Kharkova. *U poshukakh oblychchia mista: Praktyku samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu* / zah. red. V. Kravchenka ta S. Posokhova. Kharkiv: Vydavnytstvo Tochka, 2021. S. 269–279. (In Ukrainian)

Куделько С. М. Особливості в мережі топонімів Харкова. *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну dobu* / заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. Харків: Видавництво Точка, 2021. С. 269–279.

Takhtaulova M. Yu. Istorychnyj rozvytok adresnoi urbanomii mista Kharkova (seredyna XVII — pochatok XXI stolittia): dys. ...kand. istor. nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / Natsional'nyj tekhnichnyj universytet «Kharkivs'kyj politekhnichnyj instytut». Kharkiv, 2016. 237 s. (In Ukrainian)

Тахтаулова М. Ю. Історичний розвиток адресної урбаномії міста Харкова (середина XVII — початок XXI століття): дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Харків, 2016. 237 с.

Takhtaulova M. Yu. Toponimika suchasnoho Kharkova: Realii ta perspektyvy. *Historians. in.ua*. Data onovlennia: 14.08.2015. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1587-mariia-takhtaulova-toponimika-suchasnoho-kharkova-realii-ta-perspektyvy> (data zvernennia: 27.04.2025). (In Ukrainian)

Тахтаулова М. Ю. Топоніміка сучасного Харкова: Реалії та перспективи. *Historians. in.ua*. Дата оновлення: 14.08.2015. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1587-mariia-takhtaulova-toponimika-suchasnoho-kharkova-realii-ta-perspektyvy> (дата звернення: 27.04.2025).

Udovenko L. O. Osoblyvosti vzaiemozv'iazku mizh urbanonimamy j istorychnoiu pam'iattiu (na materialakh m. Kharkiv). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seria: Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky* [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences']. 2018. Vyp. 26. S. 129–134. (In Ukrainian)

Удовенко Л. О. Особливості взаємозв'язку між урбанінімами й історичною пам'яттю (на матеріалах м. Харків). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2018. Вип. 26. С. 129–134.

Zhuravl'ova S. V. K voprosu o toponymicheskoy polytike Khar'kovskoj dumy v kontse XIX veka. *Aktual'ni problemy vitchyznianoї ta vsesvitn'oi istorii: Zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh* [Actual Problems of National and World History: A Collection of Scholarly Papers by Young Researchers] 1998. S. 75–78. (In Russian)

Журавльова С. В. К вопросу о топонимической политике Харьковской думы в конце XIX века. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених.* 1998. С. 75–78.

## **Oleksandr Yakuba**

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: [oleksandryakuba@student.karazin.ua](mailto:oleksandryakuba@student.karazin.ua)

ORCID:<https://orcid.org/0009-0002-8546-7576>

## **CHANGE OF TOPONYMS AS A PART OF THE URBAN SPACE TRANSFORMATION IN KHARKIV (2015–2023)**

*The paper explores the toponymic renaming in Kharkiv from 2015 to 2023 as one of the key aspects of urban space transformation within the context of decommunization and decolonization. The ideological urges — as well as other sociopolitical factors — that caused the changes are analyzed. The author shows how those who introduced the new names tried to reshape the city's historical and cultural identity. Particular attention is paid to the legality of this process. The so-called Decommunization Law was crucial as a starting point for the purge of toponyms inherited from the communist regime. Several entities were charged with that task. It was local authorities who primarily make such decisions (in Kharkiv — the city council). In the preparation of those decisions, the toponymic commission — despite its advisory role — is rather important as it drafts recommendations and gives its opinion. The aforementioned law and city council resolutions allow the author to identify three main stages of renaming. The first stage (2015–2016) comprises the most extensive changes in Kharkiv's urban space, with hundreds of toponyms supplanted. That required historical reflection and active public involvement. The second stage (2016–2022) was less consistent. Most of the change had been implemented, so the work focused*

*on bringing more accuracy to the process, assigning names to new objects, and ferreting out remnants of the Soviet legacy. The third stage (2022–2023), triggered by Russia's invasion in Ukraine, prompted a new wave of decolonization campaign. A large number of toponyms related to Russian culture and history were removed. In conclusion the author reflects on the multifaceted nature of renaming: toponyms can be seen as not only spatial reference points but also carriers of ideological and cultural impurity — and a hotbed of public debate.*

**Keywords: Kharkiv, toponymy, renaming, city commission on toponymy, urban studies, urban space transformation.**

*Дата першого надходження статті до видання: 03.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 03.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 07.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

**ОГЛЯДИ  
ТА РЕЦЕНЗІЇ**

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-14>  
УДК 94(477)''1648/1764''(049.32)

## Денис Журавльов

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: [d.v.zhuravlev@karazin.ua](mailto:d.v.zhuravlev@karazin.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1194-4619>

### ЗВИВИСТИЙ ШЛЯХ КОЛІСНИЦІ КОЗАЦЬКОГО МАРСА

Рецензія на книгу: Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764.

Київ: Темпора, 2023. 912 с.

*Рецензія присвячена огляду великої узагальнювальної монографії О. Сокирка «Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764». Визначено значення цієї праці для сучасної української історіографії та підкреслено її інноваційний характер, що ґрунтується на концепції мілітарної революції М. Робертса, а також на підходах його послідовників і критиків. У рецензії окреслено основні здобутки й дискусійні аспекти дослідження та наголошено на його теоретичній і практичній цінності для вітчизняного читача.*

**Як цитувати:** Журавльов Д. Звивистий шлях колісниць козацького Марса (Рецензія на книгу: Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 245–252. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-14>

**How to cite:** Zhuravlev D. The Winding Path of the Chariot of the Cossack Mars (Book Review: Sokyrko O. Kozats'kyj Mars: Derzhava ta vijs'ko Kozats'koho Het'manatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764. Kyiv: Tempora, 2023. 912 s.). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 245–252. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-14> (In Ukrainian)

© Журавльов Д., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

**Ключові слова:** Козацька Україна, Гетьманщина, Військо Запорізьке, мілітарна революція, ранньомодерна історія, армія, артилерія, найманці.

Навряд чи варто доводити сучасному українському читачеві факт актуальності наукових праць, пов'язаних з мілітарною історією України. Попри великий обсяг літератури, присвяченої козацькій добі, необхідність у дотичних до тематики працях, доступних для широкого кола читачів, лише зростає. Важливе місце серед цього чималого кола тем займають питання мілітарного будівництва, формування різних родів військ, допоміжних служб, системи фінансування, поповнення, підготовки кадрів. Саме ці питання знаходяться в центрі уваги нової фундаментальної монографії доктора історичних наук Олексія Сокурка «Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764» (Sokyrko 2023).

Дискусії навколо концепції мілітарної революції, еволюції чи навіть контрреволюції (остання — напівжартівливий, але дотепний термін Б. Галя (Hal' 2006) на українських та європейських теренах точаться з 1955 р., коли англійський історик Майкл Робертс увів у науковий обіг термін «military revolution of 1560–1660 pp.» для окреслення всіх військових змін цього періоду (Roberts 1956). Серед українських авторів, що в різний час взяли участь у цих дискусіях чи просто долучилися до обговорення тематики, варто назвати В. Брехуненка, Л. Войтовича, В. Горобця, І. Кондратьєва, С. Леп'явка, В. Маслійчука, В. Мільчева, Ю. Прочка, О. Репана, С. Шаменкова, Т. Чухліба та інших.

Це вже друга спроба автора (Sokyrko 2006) створити велику узагальнювальну працю з історії взаємин Гетьманської держави та війська в козацьку добу. Масштаб авторського задуму цього разу ще більший, він не може не вражати — більше ста років безперервної еволюції, стагнації, деградації, спроб реформування українських мілітарних систем спочатку в межах єдиної козацької держави, а згодом — Правобережного та Лівобережного Гетьманатів (через самий факт набагато довше існування останнього ключова увага непомітно зміщується в його бік).

Перша половина роботи (Sokyrko 2023, 31–592) присвячена дослідженню історії двох основних компонентів збройних сил козацької України XVII–

XVIII ст. — реєстрового війська, найманців (сердюків та компанійців), а також гетьманських надвірних і старшинських приватних військ.

Перші два розділи містять авторську концепцію причин успішності мілітарної системи держави Хмельницького та швидкої деградації реєстрового війська як основної ударної сили козацьких державних утворень у подальшому. Еволюція та деградація мілітарної системи йде пліч-о-пліч з розглядом державної розбудови збройних сил, становими змінами, які зробили козацтво (і насамперед його верхівку, старшину різних рівнів) привілейованою верствою все ще ранньомодерної держави в епоху переходу до модерну, час змін, що привели (або не привели, в нашому випадку) до появи «well-regulated modern state». В жорстокому, аж ніяк не руссоїстському, а радше гоббсівсько-дарвінівському світі виживання і відмирання мілітарних систем цієї доби успіх мали лише ті, хто швидко змінювався і пристосовувався. Серед них, на жаль, зрештою не виявилось Гетьманщини.

Звісно, історія українських найманців (затяжних рот і хоругов, згодом сердюків і компанійців) уже висвітлювалася автором у відомій монографії про «лицарів другого сорту», проте в новій праці було додано низку важливих коректив стосовно незавершеного, а згодом і повернутого назад шляху перетворення найманого ранньомодерного війська на регулярну армію. Важко не погодитися з головним висновком автора — попри те, що Гетьманщина як держава якоюсь мірою стала похідною від військової структури як такої (можна згадати відомий вислів Грушевського про те, що «козацька держава не вилізла зі штабу армії», в тексті О. Сокирка це влучно відбито в назві 1 розділу «Держава, створена на марші» (Sokyрко 2023, 31), війна все ж є похідною від політики, і проти знаменитої максими К. фон Клаузевіца заперечити важко. Війна є продовженням політики, а не навпаки, і тому фінансування власного війська слабким або просто недостатньо дієвим чи життєздатним державним організмом приводить до сумних, але цілком передбачуваних наслідків. На жаль, це стосується не лише XVII–XVIII століть. Промовистим є намагання автора об'єктивно оцінити вплив Московського царства (згодом Російської імперії) на модернізаційні процеси, що стосувалися українського козацького війська, яке так і не перетворилося

на повноцінну регулярну армію. Попри сучасні болісні воєнні реалії, автор підійшов до цього питання як справжній історик, за завітами Тацита — *sine ira et studio*. Тому Москва в даній монографії не є головним і тим більше єдиним або визначальним чинником, що не дала українській мілітарній організації перетворитися з перспективного каченяти на прекрасного лебедя, що марширує в епоху регулярних армій. Проте звісно темі російського впливу на українську мілітарну організацію, визначенню його стратегічних і тактичних моментів приділено чимало уваги.

Історія гетьманського і тим паче старшинських надвірних військ взагалі вкрай рідко опинялась в фокусі уваги українських дослідників. Фактично єдина доступна широкому читачу робота належить перу самого О. Сокирка (Sokyрко 2018). Тому для всіх, хто цікавиться історією «козацьких преторіанців» (Sokyрко 2023, 523), цей 4-й розділ монографії стане справжнім подарунком. Щоправда, ця ось «антична» аналогія козацьких надвірних хоругв і преторіанців виглядає, м'яко кажучи, специфічно — насамперед через яскраво виражену політичну роль останніх у Давньому Римі і відсутність такої в Гетьманщині, гетьманська гвардія якої все ж не породила жодного власного Максиміна Фракійця чи Макріна, рівно як і не звела в могилу жодного Калігулу чи Каракаллу.

Надзвичайно цінним і інформативним є розділ монографії, присвячений «останньому аргументові (*ratio*) козаків» (очевидна аллюзія на «останній аргумент королів») — історії становлення та деградації козацької артилерії (Sokyрко 2023, 593–664). І тут на читача, закоханого в козацьку епоху, також чекає певне розчарування — ні, питання розкрите чудово, наскільки це можливо на основі писемних і речових джерел, доступних сучасному українському досліднику, добре обізаному з історією ранньомодерної європейської артилерії. Справа радше в тому, що артилерія як найдорожчий, найскладніший доступний ранньомодерному правителю рід військ (дорожчим міг бути хіба що військово-морський флот) була гарним індикатором успішності чи неуспішності практично всіх тенденцій, пов'язаних з трендами мілітарної революції. Саме успіхи османської чи російської влади в справі організації влас-

ного не лише артилерійського парку, але й артилерії як складної системи підготовки кадрів, логістики, забезпечення тощо, стали ключовими на певних етапах історії Османської імперії чи Московської держави (а згодом і Російської імперії). На жаль, українська козацька артилерія навіть у краді для себе часи не могла похвалитися такими успіхами, попри розуміння більшістю козацьких державних діячів її потенціалу та значення, про що автор чесно й відверто повідав читачеві. Причини лежать на поверхні — слабша порівняно з Західною Європою урбанізованість регіону, обмежені фінансові можливості Гетьманщини, проблеми з власною металургійною базою, накладені на загалом пізніше формування тут *well-regulated state* (останнє вдалося в повному обсязі лише великим імперіям, і то з нюансами). Свою роль зіграли і рестрикційні заходи російського уряду щодо розвитку козацької артилерії (Sokyrko 2023, 663). Надзвичайно цінними є узагальнені О. Сокирко архівні та музейні дані щодо кількісного та якісного складу артилерії, її забезпечення порохом та боєприпасами, обслуговування, підготовки кадрів.

Найменшим за обсягом є розділ монографії, присвячений фортифікаціям Гетьманщини (Sokyrko 2023, 665–700). Зважаючи на його підзаголовок, — «фортифікаційно-оборонні стратегії в Козацькому Гетьманаті», — це має свою логіку. Висвітлити особливості всіх сотень укріплених міст, замків, замочків тощо, котрі будувалися, перебудовувалися, використовувалися в обороні протягом більше ста років, в межах одного розділу в принципі неможливо. Тим паче, що фортифікаційна справа України цього періоду демонструє колосальну мішанину нових трендів та підходів до будівництва та експлуатації укріплень із тими, що були нормою за багато сотень років до ранньомодерної епохи. Надавши загальну характеристику європейським процесам та українським особливостям фортифікації епохи, автор побіжно розглянув історію фортифікації чотирьох гетьманських столиць (Чигирин, Гадяч, Батурина та Глухова), кількох значних полкових міст, що посідали важливе місце в системі оборони Гетьманщини (Київ, Чернігів, Переяслав, Полтави тощо), а також декілька сторінок присвячені побудові (але не функціонуванню) Української лінії (Sokyrko 2023, 694–697). Помітна диспропорція між ліво- і правобережними укріпленими містами та замками,

що опинились у фокусі авторської уваги, легко пояснюється кращим висвітленням історії перших в писемних джерелах (хоча автор подекуди й використовує для свого розділу дані археології).

Дещо «сумна та невесела», за словами класика, картина вимальовується після прочитання наступного розділу, присвяченого системі підготовки, освіти та військовій літературі козацької доби (Sokyrko 2023, 701–752). Автор нещадно розбиває надії вітчизняних міфологів та міфолобів знайти тут інформацію про загадкові «школи джур на Запорізькій Січі» або підтвердити свої уявлення про Івана Сірка, який «читає лекції в Сорбонні» здивованим європейцям. Натомість тут є чимало цікавої інформації про річпосполитські трактати з військової підготовки епохи Ренесансу та бароко, дані про початок військової освіти в Московській державі, що прямо вплинула на ситуацію з військовою освітою в Україні. Загалом розділ виглядає трохи несподівано (особливо на фоні відсутності, наприклад, розділу про військову економіку, що, правда, одразу анонсовано автором у вступі), але цікаво і оригінально.

Дещо спірним, але загалом зрозумілим і прийнятним є виокремлення в окремий розділ аналізу спроб модернізації козацької військової системи останнім гетьманом — К. Розумовським (Sokyrko 2023, 753–843). Мова йде про зміни в організації та підготовці війська, «прапорову», «мундирну», «артилерійську» реформи тощо, а також про нереалізовані плани гетьманського уряду в військовій сфері.

Загалом вітчизняний читач отримав не просто величезну, ошатно видану та щедро і з любов'ю ілюстровану роботу (яку можна сміливо радити фаховим історикам-ранньомодерникам та спеціалістам з мілітарної історії, студентам, школярам, всім нефахівцям, які цікавляться цією тематикою), але й амбітну спробу узагальнення величезного матеріалу, нове слово в українській військово-історичній літературі. Звісно, суперечки про ступінь «революційності» чи «контрреволюційності» української військової справи Ранньомодерного часу, межі, причини успіхів та невдач військового будівництва в Гетьманщині XVII–XVIII ст. будуть тривати й надалі, як не «закрили тему» для своїх читачів і подальших критиків визначні праці К. фон Клаузевіца чи Д. Фуллера, А. Мехена чи Г. Дельбрюка або Б. Ліддел Гарта чи того

ж таки М. Робертса. Проте будь-яка праця, тим більше така масштабна і, на нашу думку, успішна, як ця монографія О. Сокирка, є важливою віхою на шляху нашого кращого розуміння того, на жаль, безкінечного шляху, яким котилася і котиться вогняна колісниця невмирущого бога війни.

#### Список літератури / References

Hal' B. O. «Lytsari druhoho sortu»: dekil'ka notatok do istorii «militarnoi kontrrevoliutsii» // *Sicheslavs'kuj al'manakh*. Вуп. 2. Dnipropetrovs'k: NHU, 2006. S. 171–174. (In Ukrainian)

Галь Б. О. «Лицарі другого сорту»: декілька нотаток до історії «мілітарної контрреволюції» // *Січеславський альманах*. Вип. 2. Дніпропетровськ: НГУ, 2006. С. 171-174.

Roberts M. *The Military Revolution, 1560–1660: An Inaugural Lecture Delivered Before the Queen's University of Belfast*. Belfast: M. Boyd, 1956. 32 p.

Sokyрко O. Na varti bulavy. Nadvirni vijs'ka ukrains'kykh het'maniv seredyny XVII – druhoi polovyny XVIII st. Kyiv: Tempora, 2018. 184 s. (In Ukrainian)

Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст. Київ: Темпора, 2018. 184 с.

Sokyрко O. Lytsari druhoho sortu. Najmane vijs'ko Livoberezhnoi Het'manschyny 1669–1726 rr. Kyiv: Tempora, 2006. 279 s. (In Ukrainian)

Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ: Темпора, 2006. 279 с.

Sokyрко O. Kozats'kuj Mars: Derzhava ta vijs'ko Kozats'koho Het'manatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764. Kyiv: Tempora, 2023. 912 s. (In Ukrainian)

Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.

**Denys Zhuravlev**

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: d.v.zhuravlev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1194-4619>

**THE WINDING PATH OF THE CHARIOT OF THE COSSACK MARS**

Book Review: Sokyrko O. Kozats'kyj Mars: Derzhava ta vijs'ko Kozats'koho  
Het'manatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764.

Kyiv: Tempora, 2023. 912 s.

*The author reviews the large comprehensive monograph by O. Sokyrko «Cossack Mars. The State and Army of the Cossack Hetmanate during the Military Revolution, 1648–1764». The significance of that work in the contemporary Ukrainian historiography is determined, its innovative character, as based on the military revolution concept by M. Roberts together with his followers and critics, is emphasized, the merits and controversies are noted, and the theoretical and practical benefits for the domestic reader are highlighted.*

**Keywords: Cossack Ukraine, Hetmanate, Zaporizhian Host, military revolution, early-modern history, army, artillery, mercenaries.**

*Дата першого надходження статті до видання: 02.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 02.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 09.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-15>  
УДК 271.2-9(470.325)''1660/1740''(049.32)

### **Людмила Посохова**

докторка історичних наук, професорка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: [lpsokhova@karazin.ua](mailto:lpsokhova@karazin.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

## **ЦЕРКВА НА ПОРУБІЖЖІ**

Рецензія на книгу: Маслійчук В. Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр. Львів: Видавництво УКУ, 2025. 356 с. (Серія «Київське християнство», т. 38)

*Рецензована книга присвячена процесу створення Білгородської єпархії, як частини тих трансформацій, що мали на меті упорядкувати церковне життя в межах Білгородської укріпленої лінії. Особливу увагу приділено появі на цих теренах так званих «інших» православних, які були вірянами Київської митрополії і які приходили на ці землі зі своїми звичаями й особливостями, визначеними ще реформами митрополита Петра Могили і його наступників. Відповідно, автор вивчає різні аспекти зустрічі різних*

**Як цитувати:** Посохова Л. Церква на порубіжжі (Рецензія на книгу: Маслійчук В. Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр. Львів: Видавництво УКУ, 2025. 356 с. Серія «Київське християнство», т. 38). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 253–264. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-15>

**How to cite:** Posokhova L. The Church on the Borderland (Book Review: Maslijchuk V. Tserkva na rosijs'ko-ukrains'komu prykordonnii. Bilhorods'ka ieparkhiia u 1660-kh – 1740-kh rr. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 2025. 356 s. Seriiia «Kyivs'ke khrystians'tvo», t. 38). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 253–264. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-15> (In Ukrainian)

© Посохова Л., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*церковних традицій та практик, зокрема ставлення церковних ієрархів до українського населення, форми взаємодії нових «колоній» із Києвом. Одним з важливих висновків книжки є те, що процес впровадження Синодальних реформ в Білгородській єпархії мав яскраво виражений «київський характер», що особливо проявилось в «малоросійській» частині єпархії.*

**Ключові слова:** Білгородська єпархія, Слобідська Україна, Синод, Синодальні реформи, історія церкви, Харківський колегіум.

Книжка «Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр.» належить перу відомого українського історика Володимира Маслійчука. Він є автором розвідок з історії козацької старшини («Козацька старшина Харківського слобідського полку», 1999), «Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII–першої третини XVIII ст.», 2009), «ALTERA PATRIA (Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні)», 2004); з історії дитинства («Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.», 2008; «Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр.», 2011); з історії освіти («Здобутки та ілюзії: культурно-освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст.», 2018); а також досліджень з історії Слобідської України як прикордоння («У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.», 2021). Нова книга пов'язана з попередніми розвідками автора, зокрема з історії прикордоння, але в цьому випадку автор взяв до уваги ще один ракурс — історію церкви. На думку Володимира Маслійчука, таке поєднання різних ракурсів відкриває можливості для розв'язання важливих проблем, як-от: розмитих ідентичностей, культурного домінування, трансформацій держави та соціуму, мультикультурних контактів. Книга вийшла в серії «Київське християнство» (т. 38), рецензентами виступили знані історики Петро Кулаковський, Володимир Склокін та Віра Ченцова. У фокусі дослідження — історія Білгородської єпархії від 60-тих рр. XVII ст. до 40-вих рр. XVIII ст.

Книга розпочинається розділом, що вміщує докладний та розлогий

огляд історіографії та джерел. Аналізуючи процес вивчення минулого Білгородської єпархії від XVIII ст. до сьогодні, Володимир Маслійчук відзначає те, що «засаднича теза» його дослідження була запропонована Філаретом (Гумілевським), а саме: «залежність у створенні єпархії як від Москви, так і від Києва, перенесення і збереження переселенцями своїх церковних звичаїв, а подекуди приклади функціонування народної побожності, цікаві порівняння росіян і українців» (с. 21). Особливу увагу автор приділив аналізу низки сучасних досліджень церковної історії України, передовсім тим, що містять важливі для цієї книги методологічні новації. Він активно використовує такі поняття, як «київське християнство», конфесіоналізація та синодалізація («створення російської синодальної церкви, у цьому процесі українські клирики взяли найбезпосереднішу участь і доклали чи не найбільше зусиль, починаючи від створення ідеологічного підґрунтя та надаючи інтелектуальну підтримку») (с. 32). Поділяємо думку автора, що пожвавлення розвідок з історії Київської митрополії та наявність важливих результатів у цьому плані (назвемо передовсім: Yaremenko 2017), «підштовхує до студій єпархії в контактній зоні як дуже пов'язаної з Києвом, але водночас із дуже істотним викликом централізації та уніфікації, державною підтримкою з боку Москви» (с. 33).

Дослідження Володимира Маслійчука спирається на чисельні та різноманітні джерела, при цьому найбільш вагомому роль відіграють актова та діловодна документація центральних та місцевих церковних та світських органів влади (організаційна, розпорядча, звітна, облікова). Відзначимо також, що автор у ході розвідки відтворює деякі особливості становлення самої системи діловодної документації на єпархіальному рівні та її зміни в різні десятиліття.

При побудові книги автор обрав, як він сам зазначив, «традиційний шлях», реконструюючи та аналізуючи історію Білгородської єпархії, орієнтуючись на діяльність архіпастирів, кожному з яких присвячений окремий розділ (або підрозділ) книги. Такий підхід автор вбачав найбільш оптимальним (с. 14–15). Не можна не погодитись з тим, що роль архіпастирів у церковному житті була провідною, зумовлюючи зміни, прискорюючи чи гальмуючи розвиток єпархії, подекуди вони мали

різні підходи до реалізації політики вищої церковної влади, відносин зі світською владою тощо.

Оскільки в межах такого напрямку гуманітарних студій, як border (frontier) studies, існує декілька підходів, автор дотримується позиції, що потрібно розділяти поняття «кордон» (frontier), «де взаємовідносини часто нестабільні й конфліктні, де відчутний рух, просування однієї чи кількох зі сторін» та «прикордоння» (borderland) — «простір зі своїми відносинами, що лишається після «кордону» (с. 40). Виходячи з цього, дослідження присвячене подіям, які відбувались у часи переходу від «кордону» (з другої третини XVII ст.) до «прикордоння», та функціонування цього прикордоння до певних уніфікаційних моментів у другій половині XVIII ст. (с. 40). Зрозуміло, що становлення і функціонування церковного устрою на цих теренах пов'язане із формуванням історико-географічного регіону — Слобідської України.

Другий розділ Володимир Маслійчук починає з дослідження передісторії створення Білгородської єпархії, відтворює картину життя на кордоні зі степом, із постійною татарською загрозою і набігами, знищенням храмів, захопленням у полон священиків тощо. Автор показує як саме відбувався процес культурного освоєння та впорядкування цього величезного простору. Також він зауважує, що на цих теренах водночас виникла потреба уніфікувати релігійні практики, боротися з забобонами тощо. Чимало місця автор приділив основним етапам будівництва Білгородської лінії, з'ясовуючи передовсім питання будівництва церков у фортецях Білгородської лінії, складу кліру, появи місцевих святинь, боротьби із забобонами. Автор описує також й поступове виникнення та розповсюдження монастирського землеволодіння. Принагідно зазначимо, що книга відрізняється яскраво вираженою авторською манерою дослідження, котре насичене (іноді здається навіть перенасиченим) величезною кількістю фактів, подробиць, біографій та обставин життя окремих духовних та світських осіб, історії поселень, церков, монастирів тощо, казусів та кейсів, котрі в результаті мають продемонструвати суперечливість та строкатість церковного життя, що автор відзначає ще характеризуючи передісторію єпархії.

Ключовим питанням цього розділу є дослідження процесу появи на цих теренах «інших» православних, які були вірянами Київської митрополії і які приходили на ці землі нерідко разом зі своїми священиками. З середини XVII ст., з часів Хмельниччини, починається велика хвиля переселень, коли й відбулося заселення Слобожанщини. Володимир Маслійчук показує, що священики нерідко відігравали керівну роль у цьому процесі, й виявляє приклади конфліктів «черкаських» попів із місцевою воєводською адміністрацією. У підрозділі «Соціокультурні різниці» зроблено акцент на тому, що основною рисою суперечливих взаємодій є «соціально-культурні взаємини із численними запозиченнями і дуже неоднозначним діалогом» (с. 45). Автор піддає критиці твердження Дмитра Багалія про російську («державну») та українську («народну») колонізацію, зокрема, намагаючись показати суперечливість процесу церковного будівництва на прикордонні, перенесення багатьох традицій соціально-культурного та церковного життя з Київської митрополії.

Монастирська колонізація — ще одна проблема, яку досліджує автор, демонструючи, що створення монастирів було пов'язане не з місіонерською діяльністю чи вкладеннями місцевого населення, воно йшло пліч-о-пліч із державною політикою, наказами світської чи церковної влади (с. 79) й передовсім було пов'язане із спорудженням Білгородської лінії, її укріпленню та фортець. Володимир Маслійчук відтворює процес появи монастирів, набуття ними земельних володінь, їх господарські здобутки та невдачі. Характерними прикладами є ініціативи козацької старшини в заснуванні кількох монастирів. Важливим висновком цього розділу є те, що упродовж другої половини XVII ст. «поруч з опануванням простору українськими переселенцями, можна побачити й опанування ними монастирського життя. Українські переселенці не лише створювали нові монастирі, але й домінували в окремих старіших з них у «великоросійській» частині регіону» (с. 94).

Третій розділ охоплює події від створення Білгородської єпархії в 1667 р. до створення Синоду в 1721 р. Автор докладно описує проєкт створення Білгородської єпархії, як політичне рішення, з'ясовує загальний політичний контекст суперечок патріарха Никона з царем

Олексієм Михайловичем, вплив подій Хмельниччини, діяльність кількох впливових представників київського духовенства тощо. Автор зазначив, що проєкт «Білгородської єпархії» існував вже в 1657 р., однак вирішальним кроком у її створенні був Московський собор 1666–1667 рр. На соборі було прийняте рішення про надання єпископії сербському митрополиту Феодосію (17 травня 1667 р. — офіційна дата створення єпархії).

Володимир Маслійчук ретельно досліджує біографії як митрополита Феодосія, так і наступних митрополитів Мисаїла та Аврамія. Намагаючись не віддалятися від основної лінії, він здійснює розвідки та подає свої спостереження з перспективи контекстуальної біографії. Саме завдяки цьому він пояснює прийняті архипастирями рішення, виявляє певну логіку їхніх кроків та оцінює їхню діяльність в цілому. Автор демонструє як за митрополитів Мисаїла та Аврамія відбувався бурхливий процес будівництва нових церков та монастирів у різних містах новоутворених слобідських полків. До речі, автор простежує та аналізує зміни кордонів Білгородської єпархії, які не були сталими.

Ще одним важливим сюжетом книги стало формування білгородського єпископського двору, визначення його функцій та параметрів (кількість кліру, земельних володінь, підданих селян, приміщень тощо). Такі питання до цього були недостатньо дослідженими в науковій літературі. Автор робить висновок про істотну залежність білгородського єпископського двору від Москви, про що свідчать часті поїздки представників архиєрея до столиці. Важливою складовою дослідження є визначення економічного підґрунтя функціонування «митрополичого» дому (набуття земельної та іншої власності), діяльності перших митрополитів у соціально-економічній сфері та перші соціальні конфлікти зі служилим населенням.

У цій частині роботи автор розглядає одне із центральних питань, а саме: як відбувалася зустріч різних церковних практик, та яким було ставлення великоросійських митрополитів до українського населення. Автор ретельно відшукує свідчення про особливості «черкаських церков» й робить акцент на дослідженні богослужбових книжок, зазначаючи, що книжки київського, львівського, острозького друку не були

знищені чи витіснені, а залишалися при церквах у Білгородській єпархії, особливо в її південній частині. Також автор вивчає одну з найважливіших рис церковного життя (котра вирізняла православну Київську митрополію) — наявність «шкіл», своєрідних багатофункціональних закладів, що створювались при церквах для прихистку та навчання. Автор розглядає й ставлення білгородських митрополитів до цих «шкіл».

Важливою віхою в історії єпархії Володимир Маслійчук справедливо вбачає призначення на єпископську кафедру «малороса» Іустина (Базилевича), першого представника київської традиції. Натомість вже наступний єпископ Іларіон (Властелинський) відзначився досить помітними кроками, спрямованими на вдосконалення фіскального тиску та посилення контролю за паствою, тобто запровадженням тих постанов щодо Церкви, яких потребувала держава.

Характеризуючи ситуацію в єпархії на початку XVIII ст., Володимир Маслійчук відзначає певну «стабілізацію соціальних відносин і політичних інституцій, що, з одного боку, оформлює Слобідські полки як козацьку автономію, з другого — дають змогу спостерігати важливі форми взаємодій нових «колоній» із Києвом» (с. 149). Отримані дані також дозволили наголосити на пов'язаності південної частини Білгородської єпархії з Києвом та вихідцями з київських церковних середовищ, традицією спадкового священства тощо (с. 154).

Четвертий розділ книги присвячений розгляду стану Білгородської єпархії під час Синодальних реформ в Російській імперії, котрі знаменували кардинальне реформування Православної Церкви, збільшення її залежності від держави і світської влади. Погоджуємось з автором в тому, що процес перетворення Православної Церкви в Російській імперії на інституцію, підпорядковану державі, недостатньо розглянутий на українському матеріалі. Автор прагнув реалізувати ці завдання й у цьому плані чимало зробив. Володимир Маслійчук так само докладно досліджує біографії архієреїв Білгородської єпархії синодального часу: Єпіфінія (Тихорського) та його наступників. При тому, що життєвий шлях цих церковних діячів неодноразово досліджували, автор, як і в попередніх розділах, намагається подивитись на ці біографії з урахуванням ширшого контексту (передовсім через

зв'язки з вищим церковним керівництвом). Водночас автор віднаходить у документах невідомі чи маловідомі факти, важливі для його розвідки. Автор вивчає діяльність Єпіфанія (Тихорського) й робить переконливі висновки про успішність його кадрової політики, що вирізнялась намаганням залучити «малоросів» не лише із Києва, але й із російських столиць, де вони перебували на службі чи навчались (с. 165–166). Автор звертає увагу і на подальші кар'єри багатьох членів цієї «команди». Одним із видатних результатів діяльності Єпіфанія (Тихорського) небезпідставно вважають створення Харківського колегіуму. Володимир Маслійчук також аналізує цю історію. Зокрема, він відстежує подальшу успішну церковну кар'єру багатьох перших викладачів Харківського колегіуму. Незважаючи на те що історія Харківського колегіуму неодноразово була предметом спеціальних розвідок (Posokhova 1999; Posokhova 2011), автор зумів доповнити кілька важливих сюжетів. Передовсім відзначимо дослідження економічного підґрунтя існування колегіуму, яке заклав Єпіфаній (Тихорський). Автор докладно вивчає кілька напрямків діяльності єпископа, спрямованої на забезпечення фінансового утримання нової школи, залучення доходів, офірування й наголошує на тому, що найголовнішим видом діяльності єпископа щодо колегіуму був економічний (с. 178).

В. Маслійчук скрупульозно досліджує низку аспектів діяльності єпископа: стосунки з Синодальним керівництвом, вирішення конфліктів із світською владою та фінансово-економічних проблем. Автор схарактеризував зусилля архипастиря, спрямовані на дисциплінування та контроль за священниками та паствою, його намагання впливати на світське життя. Загалом, як зазначено в книзі, Єпіфаній (Тихорський) успішно впроваджував загальноімперські положення, спрямовані на творення нової Синодальної Церкви (с. 193). Ще однією важливою складовою діяльності Єпіфанія було упорядкування монастирів та монастирського життя. Автор робить висновки про те, що архипастир інтенсивно втручався в справи керування монастирями (с. 203–204). У підсумку маємо загальну оцінку, що діяльність єпископа Єпіфанія (Тихорського) істотно змінила Білгородську єпархію (с. 212).

Так само докладно Володимир Маслійчук досліджує діяльність єпископа Досифея (Любинського). Йдеться про його боротьбу з роз-

кольниками, конфлікт з євреями, які проживали в різних куточках єпархії, заходи з підтримки колегіуму та інше.

Щодо діяльності архієпископа Петра (Смілича), то Володимир Маслійчук дійшов висновку про величезний вплив військових подій 1730-х рр., що зумовило необхідність вирішення багатьох специфічних проблем. У тому числі автор показав, як архипастир продовжив заходи з уніфікації, зокрема спрямовані проти «малоросійського» звичаю мандрівного чернецтва (с. 249). Окрема розмова у книзі про «освітні ініціативи» Петра (Смілича), запровадження нових дисциплін у Харківському колегіумі, заходи з підтримки закладу в складних економічних обставинах.

Наступний підрозділ присвячений перебуванню молдавського митрополита Антонія (Чернавського) на білгородській кафедрі. Автор загалом підтримує критичну оцінку історіографією Антонія (Чернавського) за корумпованість і порушення церковних моральних норм (с. 261). Водночас автор знаходить і деякі ефективні кроки архипастира, що стосувались передовсім Харківського колегіуму.

Увінчує книгу підсумкова частина «Від кордону до прикордоння (замість висновків)». Володимир Маслійчук консолідує свої багаточисленні спостереження щодо становлення проєкту Білгородської єпархії як частини великих трансформацій Церкви, що мав упорядкувати церковне життя на системі укріплень (Білгородській укріпленій лінії). Він зупиняється на найважливіших моментах історії Білгородської єпархії та її особливостей й робить висновок про те, що «неодноманітна єпархія містила еkleктичності прикордоння», а первісний план її творення не враховував великий переселенський потік вірян Київської митрополії зі своїми звичаями й особливостями, визначеними ще реформами митрополита Петра Могили. До генеральних висновків, безсумнівно, потрібно віднести твердження, що «процес впровадження Синодальних реформ в Білгородському владіцтві виразно носив «київський характер», а також, що за архієпископства Петра (Смілича) та Антонія (Чернавського) проявилось виділення «малоросійської» частини єпархії, з її певними характерними рисами» (с. 283). Саме тому, на його думку, увага єпископів зміщується на такі особливості,

як наявність мандрівного чернецтва, наймання до церков дяків із притчу, не призначених єпископом. Автор зазначає, що «синодалізація порушувала ще одне питання — питання мобільності прикордонного соціуму. З ліквідацією кордону (процес, який ми тільки починаємо спостерігати) такі особливості самі собою пропадали під натиском уніфікаційних реформ» (с. 283). Автор підсумовує, що численні казуси, які він віднайшов та аналізував, стають важливими деталями для розуміння пізнішої появи модерних ідентичностей.

Втім, у цій частині Володимир Маслійчук не тільки підсумовує свої спостереження, він також формулює нові перспективи дослідження церковної історії прикордонного простору XVII–XVIII ст. Наприклад, він вказує на «компаративістичну перспективу» «поєднання Білгородської єпархії з «Великим кордоном» — Балканами» (с. 279). Погоджуємось, що кілька проблем, які були в полі уваги автора, цілком гідні й подальших досліджень. Наприклад, питання церковної залежності переселенських громад від Київської митрополії. Автор зауважує, оскільки монографія пропонує лише «зовнішній погляд» на єпархію (с. 285), деякі складні процеси та аспекти (взаємодія світського і церковного, встановлення мережі монастирів і їхнє функціонування на прикордонні) залишаються продуктивним полем.

Зі свого боку можемо додати, що оскільки в різних розділах книжки автор зібрав величезну кількість важливих цифрових даних, що характеризують єпархію та зміни її параметрів (кількість церков, монастирів, духовенства тощо), було б непогано консолидувати їх у таблицях, додатках. Це допомогло б унаочнити деякі процеси.

Безперечно, дослідження Володимира Маслійчука «Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр.» становить значний інтерес як для науковців, так й для більш широкої аудиторії. Вочевидь, як зазначив Володимир Маслійчук наприкінці книги, «простір контактів завжди приховує дуже багато відкриттів і неоднозначних висновків».

## Список літератури / References

Maslijchuk V. Tserkva na rosij's'ko-ukrains'komu prykordonni. Bilhorods'ka ieparkhiia u 1660-kh – 1740-kh rr. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 2025. 356 s. (In Ukrainian)

Маслійчук В. Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр. Львів: Видавництво УКУ, 2025. 356 с.

Posokhova L. Yu. Kharkivs'kyj kolehium (XVIII – persha polovyna XIX st.). Kharkiv: Biznes Inform, 1999. 168 s. (In Ukrainian)

Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). Харків: Бізнес Інформ, 1999. 168 с.

Posokhova L. Yu. Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII – na pochatku XIX st. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2011. 400 s. (In Ukrainian)

Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.

Yaremenko M. Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplinuvannia: Kyivs'ka pravoslavna mytropoliia u XVIII stolitti. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 2017. 272 s. (In Ukrainian)

Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.

**Liudmyla Posokhova**

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: lposokhova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

**THE CHURCH ON THE BORDERLAND**

Book Review: Maslijchuk V. Tserkva na rosij's'ko-ukrains'komu prykordonni. Bilhorods'ka ieparkhiia u 1660-kh – 1740-kh rr. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 2025. 356 s. (Seriiia «Kyivs'ke khrystianstvo», t. 38)

*The reviewed book is devoted to the process of creating the Bilgorod Eparchy, as part of those transformations that were aimed at organizing church life within the Bilgorod*

*fortified line. Particular attention is paid to the appearance in these territories of the so-called «other» Orthodox, who were believers of the Kyiv Metropolis, and who came to these lands with their customs and peculiarities, determined by the reforms of Metropolitan Petro Mohyla and his successors. Accordingly, the author studies various aspects of the meeting of different church traditions and practices, in particular the attitude of church hierarchs to the Ukrainian population, the forms of interaction of new «colonies» with Kyiv. One of the important conclusions of the book is that the process of implementing Synodal reforms in the Bilgorod diocese had a pronounced «Kyiv character», which was especially evident in the «Little Russian» part of the diocese.*

**Keywords: Bilgorod diocese, Sloboda Ukraine, Synod, Synodal reforms, history of the church, Kharkiv college.**

*Дата першого надходження статті до видання: 22.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 22.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 15.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-16>  
УДК 930.85(47+57)

### **Iryna Skubii**

PhD in History, Candidate of Sciences in History

Mykola Zerov Fellow in Ukrainian Studies

The University of Melbourne

Grattan St., Parkville Victoria 3010, Melbourne, Australia

Email: [iryna.skubii@unimelb.edu.au](mailto:iryna.skubii@unimelb.edu.au)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9349-8933>

## **SOVIET MATERIAL CULTURE AND ITS (UN)SEEN TEMPORALITIES**

Book Review: Deschepper J., Kalashnikov A., Rossi F., eds.

Time and Material Culture: Rethinking Soviet Temporalities.

Abingdon, Oxon: Routledge, 2025. 276 p.

*This review gives a summary of the edited collective volume and places it in the context of studies of Soviet material culture and time. The review highlights the main themes showcased in the book, such as material objects, space, communism, clothes and fashion, museums, accommodation, and architecture, all drawn together with the idea of time and its representation in material culture. While paying attention to insightful theoretical*

**Як цитувати:** Skubii I. Soviet Material Culture and Its (Un)Seen Temporalities (Book Review: Deschepper J., Kalashnikov A., Rossi F., eds. Time and Material Culture: Rethinking Soviet Temporalities. Abingdon, Oxon: Routledge, 2025. 276 p.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 265–271. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-16>

**How to cite:** Skubii I. Soviet Material Culture and Its (Un)Seen Temporalities (Book Review: Deschepper J., Kalashnikov A., Rossi F., eds. Time and Material Culture: Rethinking Soviet Temporalities. Abingdon, Oxon: Routledge, 2025. 276 p.). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 265–271. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-16>

© Skubii I., 2025



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*and methodological contributions by the editors and authors of the volume, the review invites readers to think further about the meanings of material objects and their temporality in geographically diverse regions of the Soviet Union in historical and contemporary contexts.*

**Keywords: Soviet, time, space, material culture, temporality.**

The book reviewed here starts with an introduction featuring Vasyl Yermilov's<sup>1</sup> work «Memorial Plaque», which he created for an anniversary of Lenin's death in 1924. The editors — Julie Deschepper, Antony Kalashnikov, and Federica Rossi — state that Lenin's death joined the Marxist «chronology as a central event» and «marked down a new stage of history on its glorious march to the utopian communist future» (Deschepper, Kalashnikov, Rossi 2025, 2). Yet, what is more striking is that Yermilov used the Ukrainian language to mark this crucial date in the communist history. Looking at it from a today's perspective opens another view on meanings of culture and language in the «communist future». It is even more striking now — amid Russia's war against Ukraine, when the city where Yermilov lived and made this plaque, where the first Ukrainian centre of contemporary art (named after him) is situated<sup>2</sup>, is constantly being hit by Russia's weapons. So, when reading this collective volume, it is hardly possible not to ask oneself such questions as: What does Soviet materiality means today? What are its visible and un(seen) temporalities of its meanings? What do we actually know about the significance and time frame of Soviet material objects, as well as of how they could be manipulated? How has this temporality changed in recent years, and particularly during the war waged by the former Soviet centre against one of its former constituent republics? Even though these questions are not directly discussed in the book, still, the reader would think (at least I thought) about them while reading one chapter after another. This exercise seems to converge with the main goal of the collective monograph — to rethink Soviet temporalities — included in its title.

The edited volume unites under its cover texts on a broad range of subjects concerning material culture, time, and space. Each chapter focuses

---

<sup>1</sup> In their introduction, the editors use another version of the artist's name — Iermilov.

<sup>2</sup> “About”. The Yermilov Centre: website. URL: <https://yermilovcentre.org/about/> (accessed: 10.02.2025).

on a particular material object, while the book as a whole intends to analyse time and space in the visual arts, architecture, films, literature, and fashion. The book's theme pertains to one of the most vibrant interdisciplinary fields in Soviet studies and the humanities overall, namely material culture studies and the history of time. Though both fields are already well-researched, the book allows us to see new perspectives and rethink Soviet temporal and material orders<sup>3</sup>. The editors made an effort to represent diverse regions of the vast Soviet Union through a careful selection and curation of chapters on Belarusian, Ukrainian, Georgian, Russian, and Central Asian history. However, the majority of studies are predominantly based on Russian language sources, reflecting the current state of the field, which has only recently began to engage with the totality of diverse language landscapes.

The book consists of eleven chapters, including an introduction and a conclusion (both provide a helpful framework for the collective effort). The first part — texts by Heather D. DeHaan, Nastia Volynova, Julie Deschepper, and Nelly Bekus — is built around alternatives, dissonances, and disjunctions in Soviet time and material culture space. The authors aim to understand alternative temporalities of Soviet history by exploring such spaces as Baku after the Second World War, the Great Volga project in the context of rapid industrialization, Soviet heritage «popularization» in Brezhnev's period, and socialist architectural projects in Minsk after the Second World War respectively. This section walks the reader through pieces of Soviet time, scattered between several geographical, urban, and ecological spaces, all fixated on the idea of reshaping in order to serve the ideological and economic goals of the party.

The second part focuses on representation, imaginations, and narratives. All four chapters in this section look at how materiality is mirrored in non-material settings through ideas, space, and time. The authors, Reed Johnson, Ekaterina Knoblauch, Sofia Dyak, and Federico Marcomini, study representation of time in posters, film-making objects, architecture,

---

<sup>3</sup> For a novel interpretation of Soviet domestic space and time shown with the example of Russia, see: Friedman R. *Modernity, Domesticity and Temporality in Russia: Time at Home*. London New York Oxford New Delhi Sydney: Bloomsbury Academic, 2022. 240 p.

and nomadic housing. In this part, Sofia Dyak's entry presents a unique view of the Soviet materiality by comparing it with the pre-Soviet one. This chapter focuses on two city-planning projects in Lviv before its incorporation into the Soviet Ukraine. Unlike many other cities, Lviv didn't suffer much destruction during the Second World War (Deschepper, Kalashnikov, Rossi 2025, 125). Dyak suggests the metaphor of «accommodation» to understand how the city and its residents adjusted themselves to the Soviet reality (Deschepper, Kalashnikov, Rossi 2025, 126).

The third part touches upon bodily experiences with materiality, their perceptions and representations. Looking at items in a personal wardrobe, on a fashion catwalk and in a literary museum, James Rann, Ekaterina Kulinicheva, and Olga Voronina respectively unpack meanings of the body and their temporality in various personal items. The authors aptly illustrate how one's overcoat, a bust of a poet, or fashion in general could be viewed as something that «stitches» the time(s) together, makes a famous person sacred, or engages with multiscale industrial temporalities. While Rann's and Voronina's chapters draw on examples that represent the centre, Kulinicheva's chapter looks at both the inside/inner and outside/global contexts of Soviet fashion and its cultural landscapes. Nonetheless, this section leaves the reader with a desire to learn more about the multiplicities of perceptions of time on the Soviet «periphery».

The book ends with Alexey Golubev's insightful conclusion on the matter of time and historical transformations of materiality. Indeed, it is hard to disagree with Golubev that historical objects are «anything but innocent witnesses to the past», nor are they passive (Deschepper, Kalashnikov, Rossi 2025, 256). He looks at how historical objects and structures leave their mark on societies that outlived a historical period, how the past occasionally shows their attachment to several time scales, or as he himself puts it, how historical events can be both synchronic and diachronic (Deschepper, Kalashnikov, Rossi 2025, 256). In fact, the book as a whole is also a vivid and material example of diachronicity, as proven by the continuing presence of Soviet materiality through written words and ideas, resulting in what Golubev calls «conflicting historicities» (Deschepper, Kalashnikov, Rossi 2025, 256), when objects from different times coexist in one physical reality.

Reflecting upon the book and its themes, one could continue to consider the human side of relationships with material objects and time under the Soviet rule: Who used those objects? Who lived in those urban projects? Who read those political posters? Who saw those amateur films? Who could actually afford the socialist fashion? Who bought magazines and advice literature on fashion? Who bought magazines and advice literature on fashion? Who could actually afford the clothes advertised? Who could actually purchase the clothes advertised? Thinking that this would open up another set of stories of inequality in the Soviet society regarding access to food, clothes, housing, and museums. From this perspective, one could see another dimension of relationships with material culture and time, another time scale, when some national, regional, and indigenous areas lagged behind the centre and its vision of time and space. Asking such questions can show us that it was not in fact about ownership but rather about admiration, imagination, and adjustment to what was available.

As a scholar of Soviet Ukrainian consumption and material culture, I was impressed with the variety of theoretical views on and methodological approaches to Soviet materialities and time. The book will be of particular interest to anyone starting to explore the ways in which material culture can be viewed in the context of time. Yet, being a scholar from and of Ukraine, I believe that there is still more to be explored or at least raised in the discussion on that subject. Though the book addresses different spaces and alternatives, dissonances, and disjunctions in the chronopolitics of (pre-)Soviet material culture landscapes, its main focus is centred on the urban space. The only partial exception is Federici Marcomini's chapter on the temporalities of nomadic architecture in Central Asia (Deschepper, Kalashnikov, Rossi 2025, 146–163). The fixation on urban spaces seems quite obvious, given that the Soviet state and communist ideology strove to build a «socialist city» and its utopian future, inscribed in the very names of such projects<sup>4</sup>. However, when

---

<sup>4</sup> One of the «socialist city» projects was implemented in Kharkiv, then the capital of Soviet Ukraine. «New Kharkiv» was built around the Kharkiv Tractor Plant in 1929–1933, that is, during the major famine of 1932–1933, known as the Holodomor. On «New Kharkiv», see *Socialist City New Kharkiv. Konstruktyvizm Kharkiv*. URL: <https://constructivism-kharkiv.com/obiekty/63-26-45-sotsmisto-khtz> (accessed: 05.01.2025).

considering the forced collectivization of agriculture and the sedentarization of nomadic peoples, one can find many examples of dramatic transformations of temporalities in rural spaces across the Soviet Union, particularly in the «peripheral» republics. Thus, the reason why such vast landscapes remain outside the scope of the book lies in a much stronger representation of the urban history in the Soviet studies scholarship and the lack of specialists in rural history. Lastly, one might ask what kind of story we would like to tell and hear about the Soviet society and its relationships with material culture and time. Obviously, the story of peasants and everyday relationships with time and material objects would be much more dire given the history of the Soviet famines, particularly devastating in rural areas of Ukraine, Kazakhstan, Moldova, and Russia (the Volga region, North Caucasus, and the Don oblast). Still, the focus on material culture is a timely endeavour given Russia's war against Ukraine, a vivid and tragic consequence of the long and violent dissolution of the Soviet empire.

#### Список літератури / References

“About.” The Yermilov Centre: website. URL: <https://yermilovcentre.org/about/> (accessed: 10.02.2025).

Deschepper J., Kalashnikov A., Rossi F., eds. *Time and Material Culture: Rethinking Soviet Temporalities*. Abingdon, Oxon: Routledge, 2025. 276 p.

Friedman R. *Modernity, Domesticity and Temporality in Russia: Time at Home*. London New York Oxford New Delhi Sydney: Bloomsbury Academic, 2022. 240 p.

Socialist City New Kharkiv. *Konstruktivizm Kharkiv*. URL: <https://constructivism-kharkiv.com/obiekty/63-26-45-sotsmisto-khtz> (accessed: 05.01.2025).

## **Ірина Скубій**

докторка філософських наук з історії, кандидатка історичних наук  
наукова дослідниця з українських студій імені Миколи Зерова

Університет Мельбурна

Вул. Граттан, Парквілл Вікторія 3010, Мельбурн, Австралія

Email: iryna.skubii@unimelb.edu.au

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9349-8933>

### **РАДЯНСЬКА МАТЕРІАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ЧИСЛЕННІ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ**

Рецензія на книгу: Deschepper J., Kalashnikov A., Rossi F., eds.

Time and Material Culture: Rethinking Soviet Temporalities.

Abingdon, Oxon: Routledge, 2025. 276 p.

*Це рецензія пропонує огляд редакційної колективної праці, ставлячи її в контексті студій з історії радянської матеріальної культури та часу. Огляд висвітлює основні теми, які розглянуті у книжці, такі як матеріальні речі, простір, комунізм, одяг та мода, музеї, житло та архітектура, кожна із яких поєднана між собою ідеєю часу та його репрезентації у матеріальній культурі. Крім уваги до цікавих теоретичних та методологічних підходів редакторів та авторів цієї публікації книжковий огляд запрошує читачів до подальших роздумів над значеннями матеріальних речей та їхніх темпоральностях у різноманітних географічних просторах та регіонах Радянського Союзу як в історичному, так і сучасному контекстах.*

**Ключові слова:** радянське, час, простір, матеріальна культура, темпоральність.

*Дата першого надходження статті до видання: 01.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 01.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 10.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

# ІНФОРМАЦІЯ

УДК 94(4+47):316.7

**Наталія Федішин**

аспірантка

Український католицький університет

Вул. Іларіона Свенціцького, 17, 79011, Львів, Україна

Email: fedyshyn@ucu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0046-1615>

**КОНФЕРЕНЦІЯ «СОЦІАЛЬНИЙ ДОСВІД,  
РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ  
В МІСТАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ  
РАНЬОМОДЕРНОГО ПЕРІОДУ»**

20–21 листопада 2025 р. в Інституті порівняльної історії міст (Institut für vergleichende Städtegeschichte, IStG) Університету Мюнстера відбулася конференція «Соціальний досвід, релігійні практики та повсякденне життя в містах Центрально-Східної Європи ранньомодерного періоду». Ініціаторами конференції були д-р Ольга Козубська (Інститут порівняльної історії міст) та проф. Тетяна Гошко (кафедра історії УКУ). Центр релігійної культури імені Ігоря Скочиляса та програма «Київське християнство» УКУ спільно з Центром французької культури

**Як цитувати:** Федішин Н. Конференція «Соціальний досвід, релігійні практики та повсякденне життя в містах Центрально-Східної Європи ранньомодерного періоду». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 273–280.

**How to cite:** Fedyshyn N. Conference “Social Experience, Religious Practices and Everyday Life in the Cities of Central and Eastern Europe in the Early Modern Period”. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 273–280. (In Ukrainian)

© Федішин Н., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Варшавського університету співорганізували секцію «Парафіяльна культура».

Конференція була присвячена різним аспектам повсякденного життя, релігійним практикам та соціальному досвіду в містах Центрально-Східної Європи ранньомодерного періоду. Дослідники з різних академічних установ розглядали такі теми, як релігійні громади міст, харчова культура, магія, злочинність, родинні структури, міський простір, а також роль іноземців у містах.

Перша сесія під назвою «Смак міста», яку модерувала Ольга Козубська (Мюнстер), зосередилась на тематиці споживання їжі та напоїв у містах.

Маміна Арінобу (Токіо) дослідила міську харчову культуру в середньовічних і ранньомодерних німецькомовних регіонах, зосередившись на інгредієнтах і методах приготування їжі у «Книзі рецептів Сабіни Велсерін» (Аугсбург). Її доповідь надала порівняльний погляд на кулінарні традиції різних регіонів. Звісно, рецепти з цієї книги відображають не повсякденний раціон простих міщан, а радше харчування заможних верств населення, проте вони засвідчують, які продукти були доступні або відомі в містах того часу. Тетяна Гошко (Львів) дослідила роль пива в раціоні, медичних та косметичних практиках міщанок Речі Посполитої (XVI–XVII ст.). Вона наголосила, що пиво було не лише напоєм, а й харчовим продуктом, лікувальним засобом і косметичним інгредієнтом. Спираючись на міські документи, кулінарні книги та медичні трактати, дослідниця показала, що пиво відіграло важливу роль у жіночому здоров'ї, рекомендувалося годувальницям і використовувалося для догляду за шкірою та було доступним для всіх соціальних груп.

На другій сесії, «Магія у місті» (теж під модерациєю Ольги Козубської), обговорення зосередилося на популярних віруваннях та розповідях про чудеса і надприродні явища, що побутували в міському фольклорі. Сандра Пачковська (Торунь) представила доповідь на тему «Атипіві та антивампірські поховання в містах ранньомодерної Польщі», аналізуючи археологічні свідчення незвичних поховань, що трактуються

як засоби захисту від вампірів. Вона детально розглянула різні випадки поховань, які відображають глибоко вкорінені забобони та страх перед «нечистими мерцями». Дослідження показує, що ці вірування існували ще в ранньомодерний період попри офіційні церковні настанови. Юрій Зазуляк (Ляйпциг/Львів) представив доповідь «Повсякденне життя, злочинність і магія у Львові XVII століття», спираючись на «Leopoliensis archiepiscopatus historia» Яна Томаша Йозефовіча. Він показав, як оповіді про привидів, вампірів і угоди з дияволом перепліталися з хроніками злочинів, демонструючи, що надприродні вірування впливали як на страхи містян, так і на систему управління.

На третій сесії, присвяченій родинному життю в містах, модератором виступив Сімон Дреєр (Мюнстер). Агнешка Бартошевич (Варшава) представила доповідь «Дідусі, бабусі та внуки в пізньосередньовічній і ранньомодерній Польщі», аналізуючи юридичні записи, заповіти та опікунські документи. Вона показала, що дідусі та бабусі часто виконували роль опікунів у міських громадах, відіграючи важливу роль у соціальній організації родин. Також дослідниця звернула увагу на культ святої Анни, який символічно відображав зв'язки між поколіннями. Ігор Сердюк (Полтава) дослідив родинні структури та демографічні характеристики міського населення Гетьманщини, ставлячи під сумнів традиційне уявлення про гетьманські міста як переважно аграрні осередки. Він продемонстрував, що такі демографічні показники, як структура сімей, віковий розподіл і народжуваність, свідчать про виразні міські риси цих спільнот.

Четверту сесію, що була присвячена іноземцям у містах, модерувала Ольга Козубська (Мюнстер). Марія Пакуч (Бухарест) дослідила присутність греків у саксонських містах Трансильванії (XVI–XVII ст.), зосереджуючись на зростаючій ролі християнських купців Османської імперії в містах, таких як Брашов і Сібіу. Вона проаналізувала, як міські ради та купецькі гільдії намагалися обмежити їхній доступ до ринку та перешкодити постійному оселенню. Ірина Папа (Львів) представила дослідження «Датчанин у Торуні 1711 року», аналізуючи подорожні

нотатки Юста Юеля та Расмуса Еребо. Вона показала, як датські мандрівники сприймали польське міське життя, укріплення та релігійні практики, що дозволяє реконструювати бачення Речі Посполитої на початку XVIII століття ззовні.

П'ята та шоста сесії конференції були присвячені досвіду в'язнів і біженців у містах, а також організації міського простору. Симон Дреєр (Мюнстер) дослідив соціальні та економічні обставини перебування польсько-литовських в'язнів у Москві в 1650–1670-х рр., зосереджуючись на їхньому повсякденному житті та взаємодії як із корінними москвичами, так і з іноземними переселенцями. Він показав, що, попри статус в'язнів, вони поступово інтегрувалися в московське суспільство, зокрема через ремісничу працю та торгівлю. Філіп Емануель Шуфферт (Регенсбург/Гіссен) представив дослідження про Варшаву після міграції або втечі саксонського королівського двору з Дрездена в 1756 р. Він продемонстрував, що двір Августа III суттєво вплинув на культурне життя та розваги польської столиці, зробивши її ключовим центром взаємодії між біженцями та місцевими елітами.

Обговорення міського простору — як фізичного, так і символічного — відбулося в рамках доповідей Мар'яни Долинської (Львів). Доповідачка зосередилася на назвах міських місцевостей, підкреслюючи їхню виняткову значущість для вивчення історичної урбаністики. Вона проаналізувала фіскальні та земельні одиниці передмість Львова в пізньому середньовіччі, зокрема структуру земельних ділянок, податкові механізми та особливості нерухомості в містах із магдебурзьким правом.

Тематику парафіяльної культури охоплювали доповіді Лаврентія Татаренка (директора Центру французької культури Варшавського університету), Альфонса Брюнінга (директора Інституту східного християнства Радбаудського університету в Неймегені), Івана Альмеса (директора Центру релігійної культури ім. Ігоря Скочиліяса УКУ) та Наталії Федішин (аспірантки кафедри історії та програми «Київське християнство» УКУ). Модераторкою секції виступила Лілія Бережна (дослідниця з Австрійської академії наук у Відні). Доповіді зосередилися

на ролі парафій та релігійних артефактів у формуванні соціального та культурного життя ранньомодерних міст.

Лаврентій Татаренко розповів про поховання в умовах конфесійного протистояння, зокрема презентувавши тему поділу міських поховальних просторів у Речі Посполитій (XVII–XVIII ст.). Дослідник, застосувавши методологію сучасної французької історіографії, зосередився на згаданій проблематиці на прикладі Київської унійної митрополії, зокрема її тогочасного центру — Вільно — та руських церков у столиці Великого князівства Литовського. Також було показано вплив релігійних потрясінь XVI ст., коли співіснування кладовищ, пов'язаних із різними конфесіями, ускладнювалося через взаємні звинувачення в розколі чи ересі. На прикладі східних християн Речі Посполитої в перші десятиліття після Берестейської унії (1595–1596 рр.) Татаренко показав, як напруження між прихильниками та противниками унійного зв'язку з Римом знаходило своє відображення в організації поховального простору міста. Він також проаналізував еволюцію заповідальних практик, спрямованих на захист поховань від змін конфесійної належності після смерті, та розглянув міські поховальні простори як риторичний інструмент у суперечках між громадами.

Альфонс Брюнінг представив методологічний підхід до вивчення історії парафій у Центральній та Східній Європі. У своїй доповіді він наголосив на необхідності поєднання існуючих досліджень історії парафій, зокрема пов'язаних із проєктом Університету Ворика, з дослідженнями, присвяченими Центрально-Східній та Східній Європі. Брюнінг розглянув знайомі західній історіографії моделі, такі як розмежування між міськими та сільськими парафіями та роль священиків, одночасно акцентуючи увагу на унікальних явищах Східної Європи, зокрема таких, як толерантність або, у більш професійних термінах, запозичених із дебатів навколо «парадигми конфесіоналізації», між-конфесійність, транс-конфесійність, конфесійна двозначність та подібні феномени. Дослідник запропонував скласти бібліографію, яка включала б роботи дослідників із Польщі, України, Румунії та країн Балтії,

щоб краще інтегрувати ці перспективи в глобальні дискусії про релігійну та конфесійну культуру.

Іван Альмес досліджував роль реліквій святого Йоана Нового (Сучавського) у функціонуванні релігійних центрів, зокрема у Жовкві XVIII століття. Перенесені до міста королем Яном Собеським і митрополитом Досифеєм після молдавської кампанії реліквії стали центром релігійного та культурного життя громади. У своїй доповіді Альмес зосередився на питанні: чи може релігійний осередок існувати без реліквій? Він продемонстрував, як реліквії виконували роль «депозиту», який сприяв зміцненню транснаціональних релігійних практик, подоланню конфесійних бар'єрів і процвітанню місцевої парафії та церкви Різдва Христового. Дослідник виокремив ключові події, зокрема привілей короля Собеського 1684 року на збір коштів для будівництва церкви, а також роль реліквій у відновленні міста після пожежі 1691 року. Також було розглянуто стратегії, спрямовані на впровадження культу святого Івана в Жовкві, яка раніше не мала жодного зв'язку зі святим. Особливу увагу було приділено культурним обмінам, які забезпечили можливість вшанування православного святого у греко-католицькому контексті, демонструючи взаємопроникнення релігійних традицій.

Наталія Федішин досліджувала Терехівлянську чудотворну ікону Пресвятої Богородиці та її роль у формуванні парафіяльного життя в соборі святого Юра у Львові. Перенесена з Терехівлі в 1674 р., ікона стала центром марійської побожності, надихаючи літургійні практики та спільне богослужіння. Важливі події, такі як її чудесна роль у захисті Львова під час шведської облоги 1704 р., піднесли її статус серед місцевих вірян. Попри це, ікона залишалася менш відомою, ніж інші, наприклад, Домініканська ікона Богородиці Одигітрії. Її вшанування значною мірою залежало від зусиль єпископа Йосифа Шумлянського, який інтегрував її у парафіяльне життя. Однак відсутність масштабних кампаній, таких як коронація, та тривалий зв'язок ікони з Терехівлею обмежували її вплив. Ікона мала потенціал стати маркером сакрального центру,

але без постійної підтримки церковної еліти її значення залишалося другорядним порівняно з більш відомими іконами та масштабними релігійними подіями.

Секція «Парафіяльна культура» продемонструвала, наскільки глибокий вплив мала релігійна культура на формування соціальної, духовної та культурної ідентичності громад у ранньомодерний період. Методологічні пропозиції щодо вивчення парафій від Альфонса Брюнінга забезпечують цінні орієнтири для подальших досліджень, а кейсові дослідження Лаврентія Татаренка, Івана Альмеса та Наталії Федишин ілюструють конкретні приклади впливу цих артефактів на розвиток міст і парафіяльного життя. Ця секція не лише поглибила розуміння історії парафій, а й відкрила нові перспективи для осмислення культурної спадщини Центрально-Східної Європи.

Конференція засвідчила, що міста Центрально-Східної Європи ранньомодерного періоду були складними просторами соціальної взаємодії, економічної активності та релігійної культури. Дослідження показали, як харчові звички, магічні вірування, міграційні процеси та конфесійні відносини формували міське життя, впливали на правові норми та визначали соціальні межі громад. Обговорення підкреслило гнучкість міських спільнот у прийнятті нових груп населення, важливість сакрального простору та конфесійної політики, що визначали міську ідентичність. Конференція також продемонструвала необхідність міждисциплінарних досліджень для розуміння урбаністичних процесів, релігійної культури та соціальної мобільності в регіоні.

**Nataliia Fedyshyn**

PhD student

Ukrainian Catholic University

17 Illarion Svetsitsky St., 79011, Lviv, Ukraine

Email: fedyshyn@ucu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0046-1615>

**CONFERENCE “SOCIAL EXPERIENCE, RELIGIOUS  
PRACTICES AND EVERYDAY LIFE IN THE CITIES  
OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE  
IN THE EARLY MODERN PERIOD”**

*Дата першого надходження статті до видання: 04.09.2025.*

*Date of the article's initial submission to the Journal: 04.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.11.2025.*

*Date of acceptance of the article for publication after peer review: 11.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.*

*Date of publication: 30.12.2025.*

**IN MEMORIAM**



**Сергій Олександрович Наумов**  
(19.09.1958 – 01.03.2025)

Сергій Олександрович Наумов народився 19 вересня 1958 р. в селі Грабовське Краснопільського району Сумської області. Навчався у місцевій школі, згодом у Лебединському педагогічному училищі імені А. С. Макаренка, а протягом 1977–1982 рр. на денному відділенні історичного факультету Харківського державного університету, отримавши диплом із відзнакою.

Свою професійну науково-педагогічну діяльність в Харківському університеті розпочав у 1982 р. на посаді стажиста історичного факультету. Протягом 1983–1986 рр. навчався в аспірантурі, в 1987 р. захистив кандидатську дисертацію «Радянське будівництво на Лівобережній Україні в період громадянської війни (1919 р.)», науковий керівник проф. І. К. Рибалка. З 1987 р. — викладач, з 1990 р. — доцент, з 2007 р. — професор кафедри історії України історичного факультету. В 2008 р. захистив докторську дисертацію «Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність, 90-ті рр. XIX ст. — лютий 1917 р. (на матеріалі Лівобережжя)», науковий консультант проф. В. В. Калініченко. У 2011 р. отримав вчене звання професора.

Протягом своєї науково-педагогічної діяльності на факультеті Сергій Олександрович обіймав посади та виконував обов'язки вченого секретаря

Вченої ради факультету (1990–1994, 2003–2007), голови навчально-методичної комісії (2002–2004), заступника декана. У 2008–2011 рр. входив до складу експертної ради Вищої атестаційної комісії міністерства освіти України з історичних наук. Протягом багатьох років брав участь у роботі спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій з історії. Входив до складу редколегій фахових видань, таких як: «Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”», «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», «Дриновський збірник» та ін.

Довгий час був одним із членів організаційного комітету III (обласного) етапу Всеукраїнської олімпіади з історії, головою журі історичного відділення учнівського конкурсу-захисту Малої академії наук в Харківській області.

Професор С. О. Наумов автор понад 100 наукових та науково-популярних праць, співавтор «Довідника з історії України» (Київ, 1999, 2001, 2008), курсу лекцій «Історія України» (Харків, 1994, 1995, 2002), автор монографії «Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.)», у своїх дослідженнях він фокусувався на вивченні українського національного руху в другій половині XIX – на початку XX ст.

Довгий час викладав загальні курси з історії України, спецкурси «Етапи державності в Україні», «Українська революція в особах», «Національна політика радянської влади в Україні» (1917–1920 рр.)», «Українське питання в Російській імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)», «Український політичний рух в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)», переддипломні семінари для студентів-бакалаврів та магістрів тощо. Підготував 5 кандидатів історичних наук (Г. Калініченко, В. Склокін, В. Корнев, М. Онацький, С. Труш).

Сумлінна праця Сергія Олександровича була неодноразово відзначена керівництвом та громадськістю університету.

З 2023 р. Сергій Олександрович був членом Експертної комісії Українського інституту національної пам'яті з питань визначення належності об'єктів до символіки російської імперської політики.

Колектив кафедри історії України та історичного факультету буде зберігати світлу пам'ять про Сергія Олександровича Наумова.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету  
імені В. Н. Каразіна

**Випуск 68**  
**Серія «ІСТОРИЯ»**

Відповідальний за випуск Р. Г. Любавський  
Комп'ютерне верстання О. М. Янкул  
Макет обкладинки К. В. Скіпенко  
Літературний редактор Ю. С. Любавська  
Літературний редактор англomовних текстів С. І. Лунін

Підписано до друку 24.11.2025 р. Формат 60×84/16.  
Папір офсетний. Друк цифровий.  
Ум. друк. арк. 8,41. Обл.-вид. арк. 10,51.  
Тираж 50 пр. Зам № 47/25.

Видавець і виготовлювач  
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09